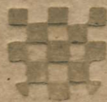

HRVATSKO KOLO

KNJIŽEVNO NAUČNI ZBORNIK

KNJIGA IX. GOD. 1928.

IZDANJE MATICE HRVATSKE

HRVATSKO KOLO

KNJIŽEVNO-NAUČNI ZBORNIK

UREDILI

B. LIVADIĆ i F. JELAŠIĆ

KNJIGA IX

ZAGREB 1928
REDOVNO IZDANJE MATICE HRVATSKE
ZA GOD. 1927 i 1928

„TIPOGRAFIJA" D. D. ZAGREB

IVAN KERDIĆ: PLAKETA

M. NEHAJEV

STJEPAN RADIĆ

I.

SMRT posvećuje; već i stara riječ latinska nalaže blagost suda ljudskoga o pokojnicima. Ali smrt mučenika, koji je pao na poprištu, žrtvujući i isti život svojoj misli, — ona uzvisuje toliko, te se opći obzir, koji bi vrijedio za ljude prosjeka, pretvara u opće udivljenje. Stjepan Radić poginuo je, sa svojim drugovima, kao mučenik hrvatstva — i u plaču čitavoga naroda ne može ni biti mjesta sudu, koji bi — iz udaljenosti hladnog promatranja — imao da odredi pouzdano mjesto Mučenikovo među narodnim našim velikanima. Kao što je pred njegovim odrom zanijemila stranačka borba, tako i pokušaj, da se prikaže značaj i značenje Stjepana Radića u prosvjetnom, društvenom i političkom razvoju hrvatskoga naroda, može u ovaj čas biti ograničen samo na razmišljanja historijska, na citate autentične, na dojmove više-manje lične i na usrdno približavanje genijalnom predstavniku narodnom, koji je pao sa stijegom u ruci. A na tom putu, čini nam se, jednom će i »objektivna historija« najviše ući u zbiljsko biće njegovo, jer je Stjepan Radić, pored svih odlika svoga golemog uma, bio, u prvom redu, čovjek srca. Pogledajmo dakle na njegovo životno djelo s ganućem i sa sviješću, da oni, koji žrtvom života stekoše aureolu, već i za savremenike odmiču u pozlaćenu pozadinu, kakovu imađaše na svojim slikama blaženih Fra Angelico, slikar vjerujući.

II.

Države su sakivali uvijek konzervativci. U osvitu ujedinjene Italije, Silvio Pellico plaćao je svoje zanose za to ujedinjenje svojim »Tamnovanjima« (»Le mie prigioni«). Mazzini i Orsini u isto vrijeme kovali su karbonarske urote, vežući svoj podzemni rad o slobodnozidarski pokret »Mlade Europe« pedesetih godina. Pijemontezi su umirali na ratištima, Venecijanci dokazivali svoje rodoljublje bojkotom austrijskih cigara; Garibaldi je sa svojim crvenim košuljama kvario račune državnicima. Ali kad je na topove, upravljene iz kazališne lože, i na krvave prijetnje »oca Radetzkoga«, trebalo odgovoriti umom i diplomatskim šahiranjem, kad je trebalo upotrijebiti otpor naroda i zgustiti ga u međunarodni protest, kad je trebali izrabiti velevlasnu konkurenciju u korist nove Italije, taj je posao obavio Conte Cavour.

Duhovno ujedinjenje Njemačke postojalo je davno prije Bismarcka. Arndt i Körner pjevali su davorije, đak Karlo Sand ubio je Kotzebua, pouzdanika i doušnika reakcije, još onda, dok je Europom potpuno vladala sveta alijansa. Njemački sokolaš Jahn stvarao je pokret mladeži, manifestanti za jedinstvo Nijemaca umirali su pod kartušama, koje su paljene iz dvorana duodečkih knezova; radikalci i revolucionarni pripravili su 1872. Ali je istom tvrda ustrajnost junkera Bismarcka dovršila djelo Fridrika Velikoga. Reakcionaru Bismarcku bilo je dano, da iza dva rata, poslije demonstracije protiv Šlezviga i austrijske katastrofe kod Sadove, izrabi Sedan tako, te je u dvoru Luja XIV. mogao prigušiti sve sitničavosti knezova i dinastija i uskrisiti Njemačko Carstvo.

Primjer se u povijesti opetuje. Velika je revolucija pobijedila Europu onoga dana, kod Valmyja, kad je mladi Goethe divinatorski uskliknuo, da sada počinje novi odsjek historije. Ali definitivnu pobjedu demokratskih načela, njihovo učvršćenje i kodifikaciju izvršio je ipak tek onaj Napoleon, u kojem je isti Taine nazirao jedino condottiera, korzičkog razbojnika i uzurpatora, nalikog tiranima Helade. Code Napoleon, klasični zakonik novoga vremena, nosi ime čovjeka, kojemu nije bilo dosta, da bude prvi konzul, nego je htio biti i bio imperator, imavši za ženu kćer carsku i to Habskurško-lorenku, i sina »orlića«, nazvanoga kraljem rimskim. Konačna formacija jedne državno-nacionalne ideje kao i socijalno-revolucionarne, uvijek je u rukama diktatora, dakle čovjeka, koji po sigurnosti i hladnoći svoga duha stoji nad savremenicima. Julije Cezar zagledao je pogledom genija dobro u budućnost, kad je zaključio, da dozrela snaga rimskoga imperija traži oblik, koji joj može dati samo dinasta. Bilo je socijologa, koji su vjerovali, da će u svjetskom ratu pače i Unija Sjeveroamerička, radi potrebe snažnog vodstva, morati žrtvovati svoj republički duh; to se nije dogodilo, ali je Wilson, kao i nekad Lincoln, po državničkom tipu bio sigurno bliži samovlasti nego li bi dopuštala teorija moderne demokracije. Pak i konačna pobjeda helenske civilizacije, poslije svih Miltijada i Perikla, vezana je ipak o ime Aleksandra Velikoga, sina Filipa Macedonskoga, tirana Grčke, na kojega je napadao Demosten. Na prekretnici, kad se pripravni rad stoljećâ, kad se žrtve nepoznatih i neznatnih zgušćuju u povjesničku činjenicu stvaranja nove državne ili socijalne formacije, odlučuje državnik, u kojega je um jači od zanosa. U starom vijeku to je u isti mah bio i vojskovođa; u posljednjim decenijima to su ljudi sa kirasirskim čizmama i kacigom, poput Bismarcka, ili sa vrpcama i zvijezdama na diplomatskim frakovima, poput Cavoura.

Ali je, pored svih ovih nesumnjivih pouka historije, pitanje, u koliko bi novi državni i društveni oblici bili uopće mogući, da nije bilo onog pripravnog rada, onog trajnog uzrujavanja duša, one kolektivne psihe preokreta, na koju nisu više ni mogli djelovati ljudi hladnijega genija, određeni da samo završe djelo. Scipioni ili Gracchi, — to je pitanje historije od pravijeka. Rimsko je carstvo bilo moguće samo tim putem, da od plebejca postane civis, — i tko je, da upotrijebimo slabo značajnu riječ, zaslužniji za razvitak imperija, da li Gracchi, koji su na preporod bunili puk ili Scipioni, koji su savladavali Hanibale? Napoleon, koji je stvarao demokratsku Iliriju i u požaru Moskve diktirao statut »Francuske komedije«, ne da se zamisliti ni bez Rousseaua, ni bez Dantona i Robespierrea. I da nema drugoga dokaza, pobjeda kršćanstva, od organizatornog rada sv. Pavla do ere Konstantinove, bila bi odlučan primjer zato, u kojem omjeru stoji bunilac duhova prema izgrađivaču stečenih, novih pogleda i misli. Duho-

viti esejisti pokušali su naći i kontraste između »kristijanizma« i »paulizma« — no i bez toga, nitko ne može sumnjati o tom, da je sva sredovječna moć crkve počivala ipak samo na onom bunjenju duha, koje su proizvela evanđelja. Ivan Krstitelj, navjesnik, ili Pavao biskup — izbor ne će biti težak. Radikalac, koji potresa duše i budi ih, ima u pisanoj historiji možda nezamjetljivije mjesto nego li reakcionarac, koji je prebolio trzavicu i daje se na razumno organiziranje. Ali u dinamici života, koja je i dinamika historije, buntovnik, reformator u kostreti, Mesija na križu imati će vazda mjesto ne samo preteče nego i pravog činioca. U rezultatima, djelo bude racionalistički jasno; u svom rađanju, ono je vizionarno, osjećano u budućnosti, redovno plaćeno i žrtvom vlastitog života. Oni, koji vjerovahu, učiniše sve pokretne ideje povijesti kolektivnima; izvršilac-organizator, političar-državnik ima, pored svih »realnijih« rezultata, mjesto uvijek iza »proroka«. Čitava povijest ljudska nije u stvari ništa drugo do li nauka o tom, kako je vizionaran duh pripravio pute racionalnom duhu.

III.

Stjepan Radić imao je prije svega viziju svoga vlastitog života. Ne pamti se primjer, da bi netko. poput njega, već u dječačkoj dobi, onako jasno unaprijed vidio svoj put. Poput Strossmayera, i Radić duguje više materi nego ocu razvitak svojih sposobnosti u ranoj mladosti. Materinskim zagovorom daju ga u školu, premda je već kao dijete gotovo slijep; u prvim gimnazijskim godinama ovaj seljački momčić pjeva rodoljubne pjesmice; ali za nj to nije prolazna vježbica svih mladih duša u toj dobi, nego je već osnova, program sa muškim ciljem. Gonjen po gimnazijama radi otpornog i slobodarskog duha, ovaj dječak, kojemu su jedva dali svršiti maturu, odlučuje, da će svoje sile posvetiti radu za narod, bit će političar. Prepukli je siromah, ali dospijeva, da per pedes obađe sve naše kraje; dobiva badava objed kod istaknutih opozicionara, ali se kod njih ne sladi jelom, nego hrani dušu. Obdaren fenomenalnim pamćenjem, nosi u svojoj glavi sve uspomene i sva pričanja starijih — izučava sustavno jezike, odgaja sam sebe sa upornošću, koja priliči mužu. Stjepan je Radić u mladenačkim

godinama mislio, živio i radio uvijek bar za decenij naprijed od svojih godina — politika i publicistika nije njegovo zvanje, nego je njegov poziv. Radi toga se ni kao đak ne priključuje potpuno nikojoj stranci; radi toga čuva ljubomorno svoju neodvisnost; radi toga se ne boji ni progona ni zatvora. Stjepan Radić providio je rano, i u svojim oko god. 1900. presmionim koncepcijama o raspadu austrougarske monarhije, i u svojem spremanju seljačkog pokreta, daleku budućnost. Tjelesna sljepoća pomagala je bez sumnje ovu vizionarnost duha; prejaka vjera, koju je vazda imao, dovela ga je napokon i pred zločinački hitac.

Psihološki tip vizionarnog duha po sebi ne podnosi krutog sistemizovanog mišljenja. Ideološka osnovica hrvatskog seljačkog pokreta dana je, gotova i izrađena, od starijeg brata Stjepanova, Dra Ante. Taj rijetki muž nije još dosta ocijenjen ni u istoj našoj književnoj povijesti, onako, kako bi zaslužio već i po samim svojim oštrim kritičkim pogledima. Ante Radić bijaše profesor hrvatskog jezika i književnosti, sigurno u svoje doba najsposobniji za katedru hrvatske književne povijesti na sveučilištu. Njegova srednjoškolska predavanja, naročito njegovo duboko poznavanje stare dubrovačke knjige, ostaviše trajan dojam kod svih njegovih učenika. U »Vijencu« je devedesetih godina štampao svoju studiju o ruskoj kritici, dokumenat izvanrednog poznavanja materije i kraj toga skup izvornih sudova vanredne providnosti. Njegov članak, o epohama hrvatske književne povijesti, priopćen u »Obzoru« kojim kritizuje praznine i nedostatne sinteze knjige B. Vodnika tako je pun utemeljenih, a novih opažanja, tako opsežan po socijalnim vidicima, te bi zaslužio ne samo, da bude spasen preštampanjem nego i komentiran i proširen daljnim studijama u naznačenom smjeru. Spomenut ćemo iz toga znamenitog, a nažalost malo poznatog članka, jednu misao. Jezično jedinstvo, postignuto time, što je općenito primljena štokavština kao književni jezik, — kaže Dr. Ante Radić — nije postignuto ni po Gaju ni po Vuku. Bio je jedan sasvim drugi, i važniji, faktor, koji je odlučio. To bijaše zagrebački kaptol — jer istom tada, kad su se kanonici u ogromnoj većini odlučili za štokavštinu, crkva je uplivom župe i propovijedaonice mogla da provede reformu, kojoj se je bila oprla i državna vlast. Jednako su duboke

opaske Dra Ante o Kačiću i njegovim socijalnim pogledima — historija književnosti bijaše za Dra A. Radića živ odraz historije naroda, političke i društvene.

Progoni grofa Khuena nisu dali, da se Dr. Ante razvije do kraja u smjeru, po kojem bi možda bio postao našim Petit de Julienvillom. Lišen profesorske službe, nastavio je svoja književna nastojanja kao tajnik »Matice Hrvatske« i »Jugoslavenske Akademije«. Osnova o sabiranju građe za »Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena«, kojom je započet ovaj Akademijin Zbornik, klasično je djelo svoje vrsti, ekscelirajući — po stručnjačkom mišljenju — nad svim sličnim pokušajima i kod stranih naroda. Tu je već ustanovljena, u obliku znanstvene teze, sva ona ideologija, koja će kasnije dovesti do misli o »domu« i do čitavog golemog hrvatskog seljačkog pokreta. U svome »Domu«, pučkom listiću, što ga je osnovao, osovivši se sasvim na vlastite noge, Dr. Ante Radić štampao je članak o »Kulturi i civilizaciji«, u kojem na pučki način tumači razliku između kulture i civilizacije i završuje ovim značajnim riječima:

»I tako je doista obilježje civilizacije — rad i napredak. Gdje se radi, tu se i napreduje, a napredujući čovjek u istinu se mora pomicati i u prostoru, tražeći sredstva za napredak, pa se tako mora — na ovoj maloj zemlji — prije ili kasnije sastati s drugim narodima i stupiti u njihovo kolo, to jest postati građanin svijeta ili kozmopolit. Lijeni se narodi i ne civilizuju, nego čame u svojoj zemlji, dok ne dođu radini i napredni te ih često zbrišu s lica zemaljskoga.

Naravski, da će se na ovaj način napokon civilizovati svi narodi na Zemlji, i to je skrajnji cilj ili ideal civilizacije, glavni cilj današnjega vremena: civilizovati sve narode i podati im plodove civilizacije: miran, udoban i sretan život.

Dakako, da i među plodovima civilizacije imade i gnjilih i otrovnih plodova, kako to uči lijepa nauka: povijest civilizacije. Ali o tom mi ovdje nije govoriti. Nješto ipak treba spomenuti.

Uspjesi su civilizacije doista veliki, sjajni i zamamljivi. No zlo, što ga civilizacija donosi, tako je veliko, da civilizacija ima ozbiljnih protivnika. Spomenut ćemo jedno:

Civilizacija i spomenuto kozmopolitstvo trga čovjeka od njegova naroda i domovine, pače i od roda. Civilizovan čovjek odriče se svega svoga i posebnoga, a prima u se tuđe i opće. U prvo vrijeme godi mu ta novost, a zamalo mu je dosta civilizovane jednoličnosti. Niti koga ljubi, niti se koga stidi, niti se koga boji. Njegov je sav svijet i njegov nije nitko. Ovakav čovjek, riješivši se sveze s rodom, s narodom i domovinom, a ne mogući se svezati s cijelim svijetom, često se izgubi, postane kao otrgnut list na vjetru: sve mu je svejedno, pa i ono što je zlo. Staroga poštenja i domaćeg veselja nestaje. Čovječji život postaje pust, a ispunja ga samo trka i jagma za golim kruhom, jer do ideala civilizacije rijetko se tko uzdigne.

I tako civilizovan čovjek postaje opet sličan divljaku, komu je jedina briga svakidanji kruh: civilizacija uništuje kulturu, jer kulture nema bez doma, bez roda, bez poštovanja ili kulta onoga, što su nam stariji ostavili, — a civilizacija sve to briše.

U ovoj opreci između kulture i civilizacije svakako je uza svu važnost civilizacije sigurnije, bolje i srcu čovječjemu milije — čuvati kulturu, to jest čuvati i poštivati ono, što su nam djedovi ostavili i u čem smo odgojeni.«

Ante Radić naučio se je ovom, jasno razloženom shvaćanju, kod ruskih debatera, počvenika i zapadnjaka. Njegova je misao precizna, — ali živ i plodonosni oblik ne će joj biti definitivno podan od njega samoga. Teoretičara zamijenit će vizionar, koji ne konstatuje samo današnje činjenice, nego u duhu vidi gotovu pobjedu odabranog gledišta. Stjepan Radić učinio je ponajprije teoriju idealom, a zatim riječ djelom. Njegova, pjesnički snažna, formulacija bila je istom kadra, da pređe u srca. Snaga ličnosti dala je život slovu.

IV.

U poznatoj raspri o tom, da li jaki individuum stvara epohu ili samo izvire iz nje, u kontroverzi između Carlylea, koji piše knjigu »O herojima«, i Tolstoja, koji istoga Napoleona Velikoga drži jedino eksponentom vremena, bit će najjednostavnije zadovoljiti se time, da upliv velikoga čovjeka, pokretača i vođe, posmatramo kao izmjenični rezultat i tipa i epohe. Jer nema

sumnje, da ni makar kako golema ljudska misao ne niče iz neoplođenog tla; davorije i devize jesu tvorovi pojedinca, istaknutog i nad sredinom, ali su uvijek i skupni izražaj one nagomilane napetosti, koju je donijelo vrijeme. Za Homera ni ne znamo, bijaše li čovjek ili narod; i Wundt ima potpuno pravo, kad u svojoj »Psihologiji narodâ« upozoruje na to, da budnice i himne narodâ, makar imadu svoje poznate autore, vazda sintetizuju tradicionalne, od vjekova značajne, odlike narodne duše. Zna se, od koga je Marseilleza i koje ju je vrijeme rodilo; ali je ta revolucionarna himna francuskog časnika, taj regbi časoviti bojni poklič, u isti mah i prava i jedina glazba duše francuske, koja je junačka i žudi za slavom. Nijemac, kroz stoljeća čuvar teritorija sa slabim prirodnim granicama, pjeva o »straži na Rajni«; Englez zove svoju Britaniju na valove jednako, kao što je svojim lađama okovao sva mora. Ruska je himna crkveni psalam, sa svom svečanošću, polaganošću i imanentnim mirom samodržavlja, u isti čas silnog i mističnog. Temeljno nastrojenje naroda, misao njegova historijskog poziva, kako se odrazuje u vjekovnim nastojanjima svakoga naroda, utjelovljeni su vazda u himni, koja je — intuirana, iznađena, izrečena i u pjesmu pretvorena od pojedinca — ipak uvijek nagonski krik naroda. Pojedinac je kliknuo ono, što je u srcu naroda drijemalo — raspra između Carlylea i Tolstoja, u ovom slučaju, svakako je riješena ne kontrastom, nego preplitanjem i sintezom.

Ljudevit Gaj je, u jednoj snježnoj zimskoj noći, vozeći se iz Zagreba u Samobor, na gunđanje seljačkog bajsa pripjevao svoju budnicu »Još Hrvatska ni propala«. Ali riječi su ove gromke i svježe davorije uzete po poljskom — i baš zato, ostavši snažnim, uzbuđujućim ritmom mnogih naših koraka u narodnoj borbi, Gajeva pjesma ipak ne postade himnom naroda. Onu, pravu riječ, koja je drijemala u srcima, onaj poklič općeg zanosa, koji je tražio da provali, izrekao je Antun Mihanović. I o čem je zapjevala himna Hrvata? Nije zapjevala ni o maču ni o Bogu, koji će biti s našim bataljunima, nije izrazila nikakvog cezaropapizma, nikakvog imperijalističkog nagona. »Lijepa naša« je idila — u njoj je sav uzvišeni, ali tihi zanos, kojim Hrvat ljubi svoj dom i rod. Jest, junačka je ta mila zemlja Hrvatska, stare je slave

djedovina — ali ona nam je mila, kano je slavna, i mila, kuda je ravna i kuda je planina. Mihanović pjeva idilu o rodnom polju i sretnom domu — pak je i u samom napjevu, već u dvije odjelite glazbene fraze prve kitice, jasno izražen ovaj dvojaki zanos. Prvi akord »Lijepe naše« ima uzvišenu, sigurnu snagu uvjerenog zanosa — hrvatska je himna gotovo i previše svečana u svom crkvenohimničkom udarcu. Ali je obrat značajan — gotovo u tempu poskočnice ili bar bukoličnog kola, govori pijev dalje o miloti zemlje i naroda, o ljupkosti luga i doma. Pred četiri stotine godina, savremenik Marulićev, Šibenčanin Šižgorić napisao je oduševljene riječi »De situ Illyriae«. Što je Šižgorićeva Ilirija ili točnije rečeno, Šižgorićeva Hrvatska? Narod moj, kaže Šižgorić, ima prirječja puna duha, ima plesove neviđene divote, pjeva pjesme i u kolu se kreće, da nije ljepše ni u eklogi Tibulovoj. Ista je dakle, idilska slika kao i kod Mihanovića. Produbimo boje i ispunimo ih jačom pastoznošću, proširimo okvir našim današnjim znanjem o pučkoj hrvatskoj pjesmi, o vezivu žena i izrezuckanim ornamentima momaka našega puka, pak će idilska slika Šižgorićeva i Mihanovićeva dobiti konture jednog dubljeg, idejno jasnije izraženog uvjerenja. Mesijanistička ideja Stjepana Radića, ideja o spasu, koji će i nama i općoj civilizaciji svijeta sinuti iz doma, iz hrvatske autohtone kulture, iz pitomog a neoskvrnjenog duha narodnog, pokazat će se kao jednak izražaj stoljećima prekaljenog hrvatskog narodnog tipa. Nije slučaj, da je Radić osobito pod kraj života odbacivao svaku klasnu tezu; njegova je socijalna težnja tražila istu onu harmoniju, koju je osjećao od rane mladosti u skladnosti veza i pjesme, u jednostavnoj ljepoti pradavnih običaja. Iz Londona, kamo su ga nanijeli burni njegovi politički puti, Stjepan Radić šalje za božićni broj »Doma« uspomenu o tom, kako je — kao dječačić — bio »položaj« t. j. prvi posjetnik i čestitar Božića kod susjeda. Sjeća se svake sitnice toga dana, kad se je — bez znanja očeva — odšuljao do tetine kuće i nazvao domarima Božić. Oni ga posjedaju kod stola, nude najboljim, što imaju, daruju pri odlasku šunkom i rakijom. I, što je najvažnije, teta njemu, dječačiću iz pučke škole, ne govori »ti« nego postupa s njim kao s odraslim, jer on je »položaj«, poslanik, svečani i posvećeni gost. U doživljaju dječaka već je simbolizovano ono prirođeno, duboko

prodiranje u pravjekovnu tradiciju puka. Ne čudimo se, što njemu, neumornom političkom radniku, u tom istom Londonu fali »naša hrvatska društvenost« i što ne čezne samo »za onom starom hrvatskom dobrodušnošću«, nego i za našim — napitnicama. U »Božićnici« one godine Stjepan Radić svoje londonske dopise završava ovim riječima:

»Kad sam se opet vratio u London, preletio sam u misli sve svoje dosadašnje sastanke i razgovore s književnicima, s političkim i gospodarskim piscima, s narodnim zastupnicima i diplomatima.

Poredao sam u glavi sva društva, koja sam vidio; sve običaje i sve obilje. Pošten je ovo svijet, u istinu kulturan, u svačem napredan, srdačan, iskren, pa i gostoljubiv. Ali naše hrvatske društvenosti nema ni seoske, ni gradske. Ne samo da nema zdravica, ni naših napitnica, nego nema ni onoga duha stare hrvatske dobrodušnosti, koja primajući stranca, u istinu mu otvara i kuću i dušu, da se za čas može osjećati kao doma. To je ono, što nama Hrvatima fali i kod najbliže braće Slovenaca i Srba; to je ono, čega nema, rekao bi, ni kod drugih Slavena, osim kod Slovaka i Ukrajinaca. Ali ni po ovoj dobrodušnoj gostoljubivosti nije Hrvatska danas takva, da ju smatram jedinom na svijetu. To je nješto mnogo dublje, mnogo šire i mnogo više.

Ova tri tjedna pročitao sam i rekao bi, upravo progutao čitav kup engleskih novina i knjiga. I što sam tražio, napokon sam i našao. Našao sam u ovom velikom, slobodnom, prosvijećenom i bogatom narodu neodoljivu želju, neugasivu žeđu i nezadovoljenu potrebu za pravim istinskim mirom, za međunarodnom i za socijalnom pravednošću.

Ali nisam našao ni pojedinca, a kamo li čitavu stranku, koja bi vjerovala, da je taj mir, da je ta pravednost blizu. A ne vjeruju u to radi toga, jer misle, govore i pišu, da se još nije našao nijedan narod, koji bi u istinu sav savcat bio za mir i unutrašnji i vanjski, koji ne bi bio ni za staleško, ni za narodno mrcvarenje.

I kad im ja sate i sate govorim, da smo mi Hrvati mirotvorci i da baš zato ne poznajemo ni mržnje, ni straha; kad im govorim da je naša seljačka republika i hram i škola i radionica, hram ljubavi, škola napretka i radionica za priredbu svega, što treba za život; kad im pripovijedam, da svim srcem žele i svom snagom

rade za ovakovu čovječansku, mirotvornu seljačku republiku, kad im tumačim, što to znači, kad se slobodan seljački plug združi sa slobodnim gospodskim perom, i kad se križ naše mučeničke kršćanske civilizacije za uvijek odriješi od razbojničkoga mača — kad ovi plemeniti i prosvijećeni ljudi to sve čuju, vidim kako se zagrijavaju i oduševe, vidim i čujem, kako se dogovaraju i spremaju, da svaki za ovu stvar nešto i učini, ali vidim i osjećam također to, da to nije samo naša dika i naš ponos, što je samo jedna, ovakva Hrvatska na svijetu, nego da je to i sva naša teškoća i naš veliki i teški križ.

Prevelik i pretežak ne samo za jednoga, nego za stotine i za tisuće. Dosta je težak i za čitav naš maleni narod ali kad svi ostanemo — a ima nas samih Hrvata s onima u Americi preko četiri miljuna — kad svi ostanemo kakvi jesmo, a postanemo još bolji i odlučniji i stalniji i požrtvovniji mirotvorci i republikanci, zasjat će doskora ova naša jedina Hrvatska svojom potpunom slobodom i svojom čovječanskom pravicom tako, da ne će o njoj trebati u Londonu tek govoriti i pisati.«

»Samo je jedna, ovakva Hrvatska na svijetu« — idilska je slika potpuna. Mesijanizam hrvatskog seljačkog doma povišen je na misao o preporodu ljudstva. Da promotrimo, kako će se ova vizionarna, u gornjim redcima upravo pjesničkom snagom izražena misao, koju Stjepan Radić izriče par godina prije mučeničke smrti svoje, odraziti u radu praktičnog reformatora i političara.

V.

Narodna svijest u Hrvata budila se je, tijekom XIX. vijeka, koje se nazivlje stoljećem nacionalizma, uvijek usporedo sa socijalnim reformiranjem. Prekretnica vijeka našla nas je, oko g. 1800., gotovo u najstrašnijoj političkoj i nacionalnoj suženosti, regbi opasnijoj od najosudnijih peripetija naše povijesti. Iza germanizatorskih težnja Josipa II. presizanje Madžara; ban i sabor okljaštreni u atributima prastare samosvojnosti; kmetski puk osiromašen, granica kao zbiralište janjičara sasvim ponijemčene vojske; građanstvo bez gospodarske snage, aristokracija odrođena i već pače i bez feudalnih težnja, okupljajući se ropski oko Beča

ili Pešte — uprava policijska, a javni život ograničen na sićušne intrige familija. — Slika je i prežalosna. Ali je Napoleonova Ilirija bacila svoj bljesak — velika revolucija, koja je rodila nacionalizam francuski, doći će do nas doduše kasno, ali će preporod, i socijalni i nacionalni, biti to nagliji. Ilirizam nije nipošto puki pokret »za materinsku riječ«, a ni pusti nastavak naših tradicionalnih saborskih otpora protiv prehvata tuđinaca, — Gaj je pučanin, sin apotekarski; grofovi Draškovići sasvim su prožeti idejama od 1792. i 1830., a kad — u ratu Hrvata na Mađare — Jelačić u svojoj ličnosti predstavlja sve oslobodilačke i preporodno-nacionalne težnje, jedan je od prvih njegovih koraka ukinuće kmetstva.

Era Bachova, u kojoj je Gaj postao izopćenik narodni, a Jelačić umirao pomraćena uma, obilježena je u isti mah i tlačenjem hrvatskoga duha i pritiskom svemoćne države na građansku slobodu. Reakcija je u isto vrijeme nagrđivala hrvatsko nazivlje sela i gradova i cenzurirala i plijenila hrvatsku riječ, kao što je, vojujući protiv »varmeđa«, htjela od građanina načiniti uniformiranog podvornika nametnute državne misli. Za to je i doba šezdesetih do osamdesetih godina, doba Strossmayera i Mažuranića, i opet s jedne strane epoha velikog prosvjetnog zamaha, ali i vrijeme prevažnih upravnih reforama, koje od nesavremenog aparata stvaraju moderno uređenu hrvatsku samoupravu. Strossmayer i Mažuranić politički se ne slažu, ali njihove civilizatorne uloge idu paralelno — građanstvo, postavljeno na svoje noge, postaje nosiocem narodne snage. Liberalizam zapadne Europe odjekuje kod nas i u golemoj, možda i prenagloj, organizaciji prosvjetnoj, i u osiguranju građanskih prava, u stvaranju građanske demokracije, o kojoj su Ilirci mogli samo sanjati. August Šenoa, pisac historijskih romana, u kojima veliča jakost gričke purgarije, naslućuje već i daljnju epohu, pišući »Seljačku bunu«. U ovom romanu Matija Gubec, predstavnik potlačenih, dobiva svoje posvećenje u sceni, koja njega, kmeta, uzvisuje do potpunog premca protivniku, Gaši Alapiću, vođi plemićke vojske. Seljaci su poraženi, garište je strašno, sve bježi, klano i ubijano. Iz crkvice kraj Stubice izlazi čovjek i staje pred Alapića: »Ne goni ovaj narod, i ja ću ti reći, gdje se krije Matija Gubec.« A kad plemić daje svoju riječ, kmet

odaje: »Matija Gubac sam — ja.« Šenoa, ponijevši iz Praga mnogo određenije ideje o trećem staležu, nego što postojahu u to vrijeme kod našeg građanskog prosjeka, u ovom prizoru traži sintezu: i Alapić i Gubec su vitezovi, svaki na svojoj strani. Pjesnik je kmeta i duhom podigao do vladike — no ova je sinteza, u godinama sedamdesetim, mogla biti samo tek naslućena.

Jer naskoro će građanska era, po političkoj boji »obzoraška«, uroditi oštrom reakcijom. Ante Starčević ustaje protiv »građenja odozgo« i hoće da ruši Akademiju ne samo zato, što je »Jugoslavenska« nego i za to, što nije pučka. Starčević živi poput bohema; u mladim se danima (u svom »Porinu«) zanosi poganstvom kao vjerom puka (i opet antiteza: kultura naprema civilizaciji); kasnije zahtijeva od svojih pristaša akciju i, kao politički budilac, djeluje najviše na Dalmaciju, Istru i Bosnu, dakle na periferične i najzapuštenije, prosvjetno i gospodarski, dijelove naroda. Starčević nije doduše izričiti socijalni reformator, ali je bez sumnje, kad ga ogolimo od čisto političkih teza, predstavnik onih, koji su tada iz javnog života isključeni. Da nije Starčevićanstvo u svojim kasnijem razvoju prešlo sasvim u diplomatske i veliko-političke vode, riječ »stekliš« ili kasnije »pravaš« bila bi dobila i svoje oštro socijalno značenje. Svakako je Ante Starčević bio najogorčeniji protivnik »prajztva« t. j. one ideje o državi koja se osniva na apsolutnoj šutnji mase. Pravaštvo je, osobito poslije Rakovice, imalo svoje jasno demokratsko obilježje — pa ako je i Ante Starčević bio zadovoljan s time, da nađe par pristaša, koji su pošteni, stalni i uvjereni, ipak je i sam njegov nadimak »Stari« govorio za to, da je njegova ličnost okupljala sve šire slojeve puka.

Idejno, i obzoraštvo i pravaštvo, oslanjalo se ipak na izabrane, koje će slušati narod. Trebalo je, da se rodi čovjek, koji će iz seljačke kuće ponijeti sa sobom uvjerenje, da je u moderno vrijeme oslon na puk najjače oružje nacionalne borbe. Stjepan je Radić poistovjetio misao o seljačkom preporodu sa mišlju o narodnom oslobođenju — iza ere ilirske, građanske i pravaške, naše doba u politici bit će obilježeno njegovim imenom. I prema poslu, koji je izvršen, slabo bi pomogle danas ikakve teorije — djelo Stjepana Radića je fakat, koji je danas već — neposredno iza njegove smrti — historičan. Ne revolucijom, nego evolucijom, ako se tako smije

nazvati i ovaj nečuveni preokret u naših posljednjih političkih pet lustara, ulazi u naš cjelokupni javni život seljaštvo kao glavni nosilac opće narodne borbe. Sprovod Radićev mogao je i neupućenom strancu dokazati, da je ona vojska, koju je živ imao za sobom, jača od svake, koju je ikoji Hrvat od vremena preporoda mogao povući za sobom.

VI.

U poznatoj svojoj autobiografiji, Stjepan Radić spomenuo je kao jedan od najjačih dojmova svoje mladenačke lekcije Tolstojeve »Pučke priče«. U »Uzničkim uspomenama« na više mjesta navodi knjige, koje su ga pratile po zatvorima; Vrazove »Đulabije« i Preradovića ima stalno uza se, kao i Smičiklasovu »Hrvatsku povijest«. U izjavama stranim novinarima rado je naglašivao, da mu je Micheletova knjiga »Le peuple« dala dubokih poticaja. Očito dakle i njegova sinteza ne će biti osnovana na suhom stručnjačkom ili pače statističkom radu — Radić je vazda više učitelj nego li istraživalac. Pa i onda, kad na »Visokoj školi političkih znanosti« u Parizu dobiva prvu nagradu i s njom prekrasnu biblioteku historijsko-socijološku, sve ono, što iz te bogate biblioteke recipira za hrvatsku javnost, bit će izneseno eklektički. Kao što u uzama uvijek nastoji, da izmirenjem, harmonijom, ublaži opreke, olakša čamu duša i posreduje između zaslijepljenih dušmana, tako i u djelima, koja su izravno plod njegovih pariških studija, nastoji da pribavi shvaćanje i oprečnim gledištima, sređujući ih u neku srednju pedagošku liniju. U četiri sveska, izdana od »Matice Hrvatske« Radić je vještinom spretnog graditelja izvrsno rasporedao sva znanja, što ih je crpio naročito od velikih francuskih socijologa, a popunio autopsijom u Češkoj, u Rusiji i po našim krajevima. Poput Krapotkina, Radić nigdje ne traži čiste materijalističke motive velikim pojavama modernog političkog života. Ne struggle for life, ne borba svih protiv svima, nego pomirenje i pomaganje njegovi su ideali. Ne će možda izdržati strogu analizu mnogi dijelovi ovih njegovih prikaza o pitanjima, u kojima se je, kasnije, i sam odvojio od francuskih učitelja. Nazor o kolonizaciji, mišljenje o engleskom političkom tipu, u mnogom pogledu odaju

isključivi francuski izvor. Ali je, za čitavo političko naziranje Radićevo, važno i prevažno, da je ovaj solidan studij u Parizu ustalio neke njegove nazore, po kojima od reformatora nikad nije mogao postati anarhista. Kad n. pr. u opravdanju kolonizovanja ističe civilizatornu misiju i ide tragom Anatola Leroy Beauliea, kad u pitanju ustava uvažava dvodomni sastav, kad se u agrarnom problemu nipošto ne opredijeljuje za anarhistično »dijeljenje zemlje« — sve su to plodovi znamenitih utjecaja izrađene francuske demokracije, koja je već prije sto godina preboljela revoluciju. Zanimljivo je, za čitavo shvaćanje Radićevo u to doba, njegovo tumačenje opreke između zapadnjaštva i slavenofilstva u Rusiji. Makar su mu slavenofili bliži po nazorima, Radić ne previđa jednostranosti, koja hoće da Rusiju odijeli i ogradi od Europe.

Kao što je vjerovao u pobjedu ideje, tako je — u borbi ideja nastojao povezati i sve, naoko provalijama rastavljene, puteve. U toj težnji za skladom, Radić je — prikazujući »savremenu Europu« — gdjekad i sa prelakim prelazima rješavao preteška pitanja kapitala i rada, agrarizma i industrijalizma. Napredak je ljudski za nj značio uvijek napredak duha — pa i kasnije, kad se je dao na organiziranje stranke, vazda je odgojno-politička i prosvjetna strana u njegovu pokretu bila jača nego ekonomska. Dapače — dok su slični seljački pokreti u svijetu u prvom redu vodili računa o klasnoj ili točnije rečeno ekonomskoj borbi, Radić je u svojoj ideologiji — preko Proudhommea — išao, da tako kažemo, ravno do Rousseau-a. Prva njegova formulacija »seljačkoga prava« zapravo je formulacija o »pravu čovjeka«. I to čovjeka, koji nije beskućnik, koji ima svoj dom. »Seljačko pravo na dom jest takva z a k o n s k a ovlast i jakost, po kojoj se nijednom seljaku njegov dom i sve ono, što k domu spada, ne može prodati baš ni za kakav dug. To pravo dakle čuva seljaka, da ne postane p r o l e t a r a c ili beskućnik.« U ovom zahtjevu stalnosti i nepovredivosti doma, Radić je povukao konzekvencije i za sebe samoga: onda, kad postaje Zagrepčanin i gradski čovjek, smaže sebi makar kućicu, jer hoće biti »sam svoj gospodar«. Razlika, koja dijeli njegov socijalni nazor od Marksova, jasna je na prvi pogled: na mjesto liberalističkog, i kasnijeg socijalističkog shvatanja o pokretnosti svega imetka i o nemogućnosti izmirenja

između rada i kapitala, Radićev »dom« predstavlja izmirenje, predstavlja jedinicu, koji se ne će nikad izgubiti, ali ne će i nikad trebati da utone u svemoćnu poplavu nove države, koja bi imala na ograničenju vlasnosti osnovati novi red društveni.

Na jednom od prvih sastanaka pokretač kasnije »seljačke stranke« dr. Ante Radić označio je program stranke riječima: »stranku treba osnovati na hrvatskom državnom pravu i na pučkom seljačkom temelju«. U kasnijim formulacijama, pod uplivima vremena, ova je oznaka doživjela svoje korekture, naročito u posljednjem dijelu; ali je izvor očit. Ideja »doma« bila je, od prvog početka, povezana o pradavnu tradiciju hrvatske narodne samostojnosti; usuđujemo se pače ustvrditi, da je ovaj mesijanizam »doma hrvatskog«, kroz tmurna i po raznim udesima sudbonosna stoljeća, povezan sa najautohtonijim uredbama, kakove su Hrvati imali već za doba svoga dolaska na jug, pod vodstvom ono petoro braće i dvih sestara. Rački je bjelodano dokazao, da je najstarija hrvatska društvena uredba plemenska i, po tom, zadrugarska. Naprama državi franačkoj ili bizantinskoj stoji društveno-državni nazor hrvatski već u doba naših »župana« i »dedova«. Pod kraj života Stjepan Radić naročito se mnogo zanimao istraživanjem o prastarom dobu hrvatskih knezova i kraljeva i podupirao, kolikogod je mogao, iskapanja u Dalmaciji. Ovaj njegov interes nije slučajan — vezan je čvrsto o one iste dojmove, koje je — kao seljačko dijete — iz seoske kuće ponio u svijet. »Dom« nije samo kuća, nego je i obitelj — bez obitelji nema hijerarhije iskustva, nema razumijevanja za zajednicu, nema čovještva. Jednom je, u hrvatskom saboru, Radić podnio interpelaciju o tom, da ban Skerlecz kao neženja ne može biti na čelu uprave. Interpelacija se je mnogima činila smiješna i nesavremena, ali je u Radićevu zahtjevu bila sakrita bez sumnje jedna duboka istina: onaj, koji ljudima vlada i upravlja, mora da i zna, kako ljudi osjećaju i žive, što ih veže za dom i rod. »Dok pojedinac nema svoga doma, nije potpun čovjek; tako i narod, dok nema svoje države, nema svoga gospodarstva.« Iz ideje doma izvire dakle čitav sociološki pogled Radićev — za to će i on sam, u svojoj kući, a poslije i svojoj stranci, biti djed zadruge. Od svojih pristaša zahtijevao je uvijek, da se slažu ne samo u

političkim nego i ćudorednim načelima; propovijedajući na skupštinama otpor, propovijedao je i moralne zahtjeve; od svoje obitelji stvorio je zadrugu, a svoju stranku nije ni htio zvati strankom, nego narodom. Skupštine sa konjanicima, cvijećem i bogato okićenim snašama; tamburica u tamnici; zanos za davnu pjesmu i pučku priču; užitak u glazbi i vezu narodnjem — sve je to, u stvari, bio jedan izražaj patrijahalnosti, koja je od pradavnog plemenskog uređenja vodila do modernog pokreta, osnovanog na vjeri u Boga i na seljačkoj slozi. Nikakav ekonomski, pače i nikakav čisto politički rezon nije rodio ili, pravije, probudio ovaj savremeni hrvatski mesijanizam; za budućeg historičara ideja doma bit će nastavak pradavnih naših osebitosti, i u hrvatskom seljačkom pokretu, pogotovu poslije posljednjih događaja, treba u prvom redu vidjeti probuđenje one duboke narodne svijesti, koja je — pod uplivom vijekova — možda i drijemala, ali ju jednako zasvjedočuju prastari »stanci« hrvatski kao i pučke skupštine u stoljeću općeg prava glasa.

VII.

U to probuđenje valjalo je uložiti čitavu ličnost. Ono je, prije svega, bilo moguće samo tako, da se, sasvim na način apostolski, traže ljudi. Stjepan Radić nalazio ih je polako, isprva u našoj javnosti gotovo nečujno — za to, jer je najprije stvarao pokret, a istom za tim stranku. Prvi njegovi suradnici seljaci nisu nikakvi političari; to su njegovi prijatelji, kojima Radić piše vjerne životopise i prikazuje ih u svoj njihovoj ljudskoj iskrenosti. Tražeći ljude, nalazio je i fenomene; dosta je spomenuti filozofa i »seljačkog Tolstoja« Korena. Ali je taj posao okupljanja trajao godinama i, da ga izvršiš, trebalo je riješiti se svih ugodnosti naglo stečene pozicije ili udobnoga života. Radić je sav svoj život ostao čovjek gotovo sasvim bez običnih ljudskih potreba — i onda, kad je bio ministar, najviše je uživao u najjednostavnijem jelu, koje ga je podsjećalo na oskudijevanje ranijih dana. Na sat se nije obazirao nigda, nije imao nikad ni novčarke ni lisnice — oblačili su ga i vodili svijetom uvijek drugi. U svom izvanjskom životu ostao je do smrti optimističkim djetetom. U dubljini njegove duše krila

se je i dobra doza misticizma, — svojoj unutrašnjoj slutnji često je više vjerovao nego li i samim događajima, koji su predskazivali drugačije vjerojatnosti. Za cijeloga života nije nikad imao ni prave radne sobe, a još manje se osamljivao, da bude nesmetan ili pače da uzdrži distancu ispred sebe. Na stotinu mjesta njegovih zapisaka i uspomena vidno je, kako je malo cijenio novac — vjera u vlastitu snagu i u vrijednost vlastitog rada bila je tolika, da se nije plašio nikakovih prijegora. Od svakog zatvora odmah je napravio skupštinski lokal i propovijedao — barem — onima, koji su ga stražili. Lice njegovo, radi surih i poluslijepih očiju, nije ni moglo imati jačeg izražaja — ali su um i riječ radili tako impulzivno i intenzivno, da je i bez snage pogleda mogao magnetizovati mnoštvo.

Jer upravo taj neprekidni, za svakoga osjetljivi, rad mozga, to nepresušno vrijenje uporedaba i formulacija, izazivaše kod slušatelja odjek, kakav ne bi mogao izazvati ni snažan glas ni dramatska kretnja. Radić kao govornik nije imao ni truna od one izrađene retorike, kojim se odlikuju francuski parlamentarci — ali kad je govorio mnogima, osjećao je svaki pojedinac, da govori i njemu. Uzimljući primjere iz seljačkog posla, sa polja i od stana, umio je svaki problem pojednostavniti do shvatljive parabole. I same njegove nežive oči dobile bi sjaj, kad bi u slušatelje, kojih nije mogao ni vidjeti na pet koraka, ulijevao svoju vjeru. Vizionarna njegova priroda davala mu je sposobnost, da sa riječima postupa kao umjetnik s bojama ili tonovima — akord ili slika bijahu gotovi u trenutak, nađeni bez krzmanja i bez muke. U doba t. zv. Markova protokola, poslije jedne političke večere, našao je u tren formulaciju, koja je — po sudu najvještijih diplomata — u jednoj izreci izmirivala donedavna najoprečnija gledišta. U vrijeme druge »Hrvatske Misli« (u Zagrebu, početkom g. 1902.) stigao je iz Kamenice kasno na večer na đačku skupštinu. Čuvši posljednje riječi predgovornika, ustao je smjesta i pravom bujicom riječi objašnjavao problem nagodbe, težak i nepopularan. Nije rekao ništa, što ne bi već bilo rečeno — ali propovjednički, poučljivi njegov ton, bogatstvo fraze i spretnost u razmještaju materijala pretvorilo je suhoparnu debatu u događaj trajnoga dojma i za onu mladež, koja je nerado slušala o izabranoj temi. A kad

je iza gotovo dvosatnoga govora sjeo, izvadio je — živa živcata je slika pred nama — iz džepa ondašnji »sekser« i upitao druga do sebe, koliko još fali, da se dobije večera. Vozio se je dvanaest sati željeznicom, govorio dva sata i pri tom zaboravio na sebe potpuno. Energija, kojom je kasnije putovao od skupštine do skupštine, pričao i propovijedao, bila je zapravo fenomenom duha — ondje, gdje se je radilo o pokretu duha, za nj nije postojao vanjski život.

Zato je, pored zastupništva i organizatornog posla (poznavao je u glavu sve svoje pristaše i pratio ih u njihovu življenju, u ocima i djeci), dospio, da ispiše biblioteku članaka. Gotovo sam ispunjao je kroz decenije poglavite stranice svojih stranačkih organa, a osim toga obavještavao kao novinar inozemstvo u više jezika. U Ženevi zapanjivao je francuske žurnaliste svojom elokvencijom, govoreći sa jednakim uvjerenjem i jednakom sigurnošću kao da govori na skupštini doma. Informativni njegov rad za inostranstvo čini poglavlje za sebe; u tom pripada mu bez sumnje među hrvatskim publicistima najodličnije mjesto. A svagda je, iza svojih izjava, stajao sam i sa punom odgovornošću; sve je svoje članke potpisivao, a mnoge platio i dugim zatvorima.

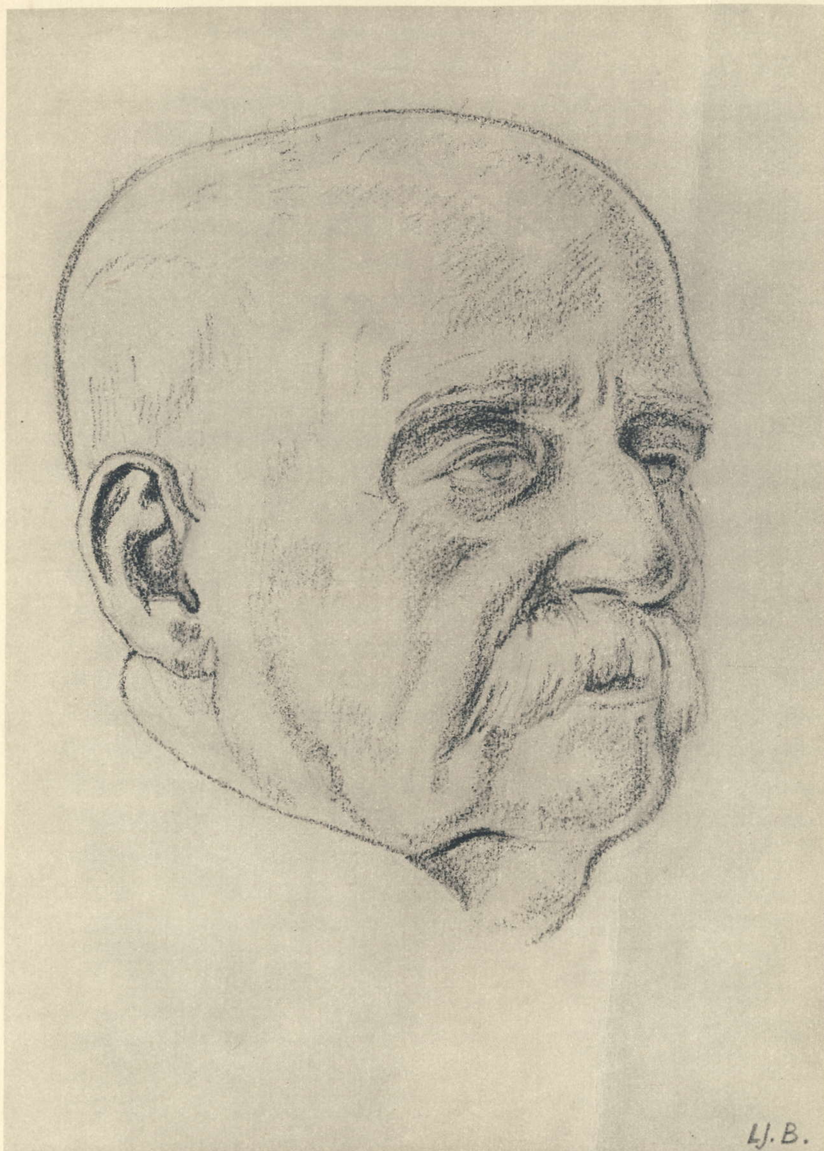
U svom novinarskom stilu jednako je bujan kao i u govoru, razrađuje izreku i tumači do kraja. Našao je hrvatsku oznaku za bezbroj tehničkih termina, izgradio potpuno svoj značajni način, po kojem je nesumnjivo zaslužio ime stvaraoca našega pučkog publicističkog žargona.

Konstantin Pobjedonoscev, glavar svete sinode, protivnik Tolstojev, ali i skrbnik djece Dostojevskoga, napisao je, dosta nepoznatu, zbirku eseja, u kojoj je do krajnjih granica objašnjena ideologija reakcionarca. U eseju o štampi, Pobjedonoscev pita, otkuda dolazi ta moderna zabluda, da za štampu mora postojati neka posebna sloboda. Kako se stvaraju novine? pita Pobjedonoscev. Nađe se kapitalista, koji unajmi ljude, vješte peru. I zašto bi, niječe Pobjedonoscev dalje, ova vrsta agitacije, kojoj gospodari novac, imala da uživa neke posebne privilegije, neku posebnu slobodu? U pogledu savremene žurnalistike, koja se ograničuje na t. zv. informativnu štampu, sa dnevnim senzacijama i oglasima, koji dirigiraju list, Pobjedonoscev bi mogao imati pravo. Ali je

on previdio jednu drugu publicistiku — onu, koja je, pregaranjem i požrtvovnošću, stvorena za to, da se izvojuje pobjeda ideje. Stjepan Radić dao je u ovom publicističkom radu primjer ovakova žurnalizma. Osamljen i bez potpore, ali sa čvrstvom vjerom u snagu svoje misli, on je u svom »Domu« ostavio primjer, koji po svojoj moralnoj vrijednosti podsjeća na »Kolokol« Hercenov.

VIII.

U vrtlogu dnevnih političkih borba nikoja ideja ne zadrži svoju apsolutnu neoskvrnjenost. Danas, poslije tragedije od 20. lipnja, ne bi bilo na mjestu kritički proučavati sve taktične faze, kojima je Stjepan Radić, stupivši na poprište svagdašnjih natega politike, provodio misao »doma«. Jednodušni osjećaj, kojim je narod spoznao, što gubi u njem, neka svjedoči, da je kraj svih peripetija hrvatske politike u posljednjem deceniju, Stjepan Radić svojim radom i životom obilježio opet jednu epohu historijskih otpora hrvatskih. Stranci su, komentirajući njegovu smrt, dobro opazili ovu stalnu i trajnu crtu u svoj njegovoj borbi. Mesijanizam doma i opet je jedan mesijanizam samosvojnosti naše. Pa kad uočimo, kako je Stjepan Radić imao i duboku vjeru u moralnu zajednicu čovječanstva, ne ćemo — u posljednjem razvoju, što će ga donijeti budućnost — moći vidjeti jedino zaoštrenje socijalne borbe. Problem inteligencije prama narodu u stvari mora značiti inteligencija i narod ili, još točnije, inteligentan narod. Opreka civilizacije i kulture izglađuje se tako, da kultura postaje civilizacijom, a mesijanistička ideja hrvatskog seljačkog doma u biti nije drugo nego li naš put k ovoj konačnoj harmoniji.

LJUBO BABIĆ: VJEKOSLAV KLAIĆ

DON FRANO BULIĆ

NA SPOMEN VJEKOSLAVA KLAIĆA

SASTALI smo se i upoznali u Beču, na sveučilištu, godine 1869. Klaić je slušao predavanja iz povijesti i zemljopisa, a ja iz klasičnih jezika latinskoga i grčkoga, te arheologije.

Stanovali smo obojica u trećem kotaru Beča u Landstrasse, a znali smo se više puta naći u nekome malom restaurantu u glavnoj ulici — Hauptstrasse toga kotara, a katkada u nekoj kavani u pobočnoj ulici Beatrixgasse, kamo bih ja znao zalaziti samo u stanovitim prigodama, jer nisam podnosio kavanskoga dima. U tu su kavanu zalazili svi Hrvati iz Banovine, koji su boravili u Beču, dok su Dalmatinci gotovo svi bili gosti neke kavane na perimetru prvog kotara, na mostu prema četvrtom kotaru Wiedenu. Sastali bismo se i na sveučilištu, i to na povjesničkim predavanjima profesora Jägera i Aschbacha: ja kao svršeni teolog, a on kao prebjeg iz teološkog zavoda u Zagrebu. Tada je živo buktila hrvatska misao i kod sveučilištaraca u Beču. God. 1871. svezala nas je još tjesnije narodna jedna zgoda.

Dvije godine dana prije t. j. god. 1869. pohodi pok. Tade Smičiklas u Bečkome Novom Mjestu grobove hrvatskih mučenika Petra Zrinskoga i Krste Frankopana i opisa taj pohod zanosnim riječima. God. 1871. pozva stranka prava hrvatski narod, da svečano proslavi drugu obljetnicu njihove smrti. Taj poziv raspali u prvom redu srca mladih hrvatskih rodoljuba na visokim školama u carskoj prijestolnici. Okolo trideset Hrvata, — a među ovima samo dva Dalmatinca: ja i sin tadašnjega austrijskog konzula u Trebinju Vuka Vrčevića, kojega sam kao gimnazijski profesor u Dubrovniku posjetio u Trebinju baš u oči Hercegovačkog Ustanka god. 1875. — u tolikom eto broju pođosmo dne 30. travnja da

hodočastimo u Bečkome Novom Mjestu. Na čelu nam je bio Fran Vrbanić, Luka Marjanović, i Vjekoslav Klaić, koji eto mene svi pretekoše u znaku vjere i počivaju danas u snu mira.

I ta mala četa u ruci s vijencem, na kojemu je bila hrvatska trobojnica s posebnim natpisom pođe prvim jutarnjim vlakom dne 30. travnja 1871. u Bečko Novo Mjesto i nađe se pred nadgrobnom pločom hrvatskih mučenika uzidanom u izvanjskom zidu župne crkve. Trebalo je prijaviti nam se gradskome župniku, da smijemo postaviti vijenac na nadgrobni spomenik, i da se može odslužiti misa za duše naših mučenika. Tu je misu imao da odsluži »svećenik Hrvat iz Dalmacije«, kako je to spomenuto u kronici »Velebita«[1]), a taj je bio pisac ovih redaka. U tu svrhu pođoh do župnika sa tri gornja druga Hrvata, od kojih su dvojica bili pravnici, koji bi za svaki slučaj mogli biti od koristi, ako bi trebalo župnika pravnički uvjeriti o ispravnosti našega koraka. Čestiti je župnik sve to rado dopustio. I kada je poslije mise i održanoga rodoljubnog govora Vjekoslava Klaića bio postavljen vijenac nad grobnom pločom naših mučenika, zaorilo je triput »Slava našim mučenicima!«

Zatim se ta mala ali hrabra četa uputila kroz gradske ulice, da pohodi gradski muzej, jer se u njemu čuvao mač, kojim su odrubljene glave Zrinskoga i Frankopana. Nakon toga pođosmo na groblje, gdje su počivale njihove kosti, da se na njihovom grobu pomolimo. Na povratku se sastadosmo prolazeći kroz gradske ulice sa četom hodočasnika Mađara, koji su svojatali naše mučenike. I krivim se okom gledahu te dvije čete, kad se sastadoše. A mnogi iz općinstva — bila je nedjelja — čudno je promatrao jedne i druge: »Krobaten«, — »Magyaren« šaptahu ljudi sa raznim opaskama o tim nepozvanim gostima.

Kod objeda je palo lijepih, ozbiljnih i rodoljubnih govora. Pri kraju objeda dotrči najednom ulak iz župničkog dvora »mežnar«, s porukom gospodina plovana, da bi »Hochwürden Herr Professor« došao što prije u župnički dvor. I taj ne caseći časa pođe odmah tamo u društvu gornjih »triumvira«. Loših kakovih

[1] Dr. V. Deželić: Grobovi u tuđini, V. poglavlje u djelu Matice Hrvatske »Posljednji Zrinski i Frankopani«, str. 243.

posljedica ovoga nenadanog poziva nije se trebalo bojati, kad ovakovi »quattuorviri iuri dicundo« stupaju pred gospodina plovana. On nam vrlo uljudno saopći, da su iza »Krobaten« došli i »Magyaren«, da hodočaste na grob hrvatskih mučenika, pa da se narod po gradu počeo buniti, što se te dvije grupe pri susretaju krivo gledaju; strah ga je, da ne bi došlo do kakove kavge, s tim više, što je nedjeljni dan, a sjutradan je »Maiandacht«. Stoga nas zamoli, da bismo vijenac, što smo ga postavili nad nadgrobnom pločom naših mučenika na izvanjskom zidu crkve, prenijeli na isto mjesto u unutrašnjost crkve. Posavjetovavši se »quattuorviri« među sobom i našavši želje gospodina župnika opravdanima, učinismo, kako je tražio. I tako prođe sve u miru i redu, — a svečana ozbiljnost dana nije bila pomućena.

Od te su godine t. j. od 1871. bivali moji odnosi prema spomenutim hrvatskim »triumvirima« sve tjesniji. Iste smo godine ostavili carsku prijestolnicu, da poradimo u domovini svaki na svom polju. I od tog se doba sastajasmo češće u bijelom Zagrebu; sa pok. Marjanovićem i u njegovu vinogradu u »Zapuštenim dvorima« u Prišlinu, na granici Slovenije, sat hoda od Rogaške Slatine, kamo ja od dvadeset osam godina zalazim da srčem onu ljekovitu vodu; sa pok. Vrbanićem viđevah se u akademiji i u njegovu domu, a sa Vj. Klaićem češće u Glazbenom zavodu i u »njegovoj« kavani u Ilici, gdje sam često s njim vodio ugodne povjesničke poučne razgovore. Našeg Vjekoslava nikada nisam mogao sklonuti, da bi proputovao Dalmacijom za drugo izdanje njegova »Opisa zemalja, u kojima obitavaju Hrvati«, koji ako i zastario, sadrži još i danas rijetko dobrih povijesnih podataka, često i za najneznatnije selo tih naših hrvatskih zemalja.

God. 1871. nismo mogli ni slutiti, da će jedva pol vijeka kasnije kosti naših mučenika biti triumfalno prenesene iz tuđine u hrvatsku zemlju, u bijeli Zagreb, da u njemu nađu svoj trajan počinak i da nas potiču na junačka djela za spas Hrvatske domovine. Ni naš Klaić nije mogao tada slutiti, da će tome velikom narodnom slavlju prisustvovati — on, koji je o buni Zrinskoga i Frankopana toliko pisao.

Exultabunt ossa humiliata!

U Splitu, mjeseca rujna 1928.

VIKTOR CAR EMIN

DRUGI POVRATAK

PROBUDIVŠI se onoga divnog, svibanjskog dana kapetan se Gašpe Adamić oćuti vedar i jak, kaošto nije već to davno bio. Od tog osjećaja bude mu vrlo prijatno: otkad se digao, njegova ga dobra volja nije ostavila ni za jedan tren.

Svi u kući, osobito mlađi, uživali su videći ga onako vesela i nasmijana, samo se je kapetanice Polde nekako čudno doimalo ono nekako odviše živo razigrano raspoloženje muževljevo. Znala je, da nije zdrav i da su liječnici prije malo vremena našli, da mu sa žilama oko srca nije nešto u redu. I zaista, kad bi ga tu malo jače pritislo, sav bi problijedio i držao se, kao da će sad nà da izdahne. A i ona bi gledajući ga u onim grdnim mukama trnula od straha i u isto vrijeme naprezala se, da mu to ne pokaže.

Ipak su joj se one njegove patnje, iako je od njih i sama mnogo trpjela, činile nekako prirodnije od ove veselosti, što ga je sada najednom obuzela. Eno, i lice mu, sve onako obraslo čisto bijelom bradom, planulo nekim neobičnim rumenilom, i dok su svi drugi ukućani u onoj žarkoj boji nalazili znakove zdravlja i šalili se s kapetanom i radovali se, što se evo pomladio, ona je u potaji samo uzdisala i sva zabrinuta pazila na svaki njegov kret.

I kod ručka bio je neobično razigran. Prešao svoju običnu mjeru u jelu, a bio bi i u piću, da ga nije budna Polda pretekla i na vrijeme odstranila napast: onu okruglu, kristalnu staklenicu, do pola napunjenu domaćim, jakim vinom, žutim kao cekin.

Još bijaše nešto, što je u Poldino srce unosilo neku čudnu strepnju. Pošto je naime jutros otvorila prozor, zapahnu je tako jak miris tamnjana, da joj se čisto smučilo. Valjda od sjećanja, što se u njoj u isti mah prenulo dozvavši joj u pamet onaj već

daleki dan, kad joj je jednak miris i s istog mjesta navijestio smrt prvog djeteta.

Da se uvjeri, ne vara li je možda njuh, zovne muža i reče mu:

— Dođi, Gašpe, ovamo, i dahni malo ovog zraka i kaži mi: na što miriše?

— Na ružmarin — odgovori kapetan, pošto je dva tri puta udahnuo onog mirisa.

— A meni na tamnjan . . .

— Ako još malo bolje uhadneš, mirisat će ti na čitav funerao[1]) — našali se on i nadoda smiješeći se:

— Pa vidio sam ja i drugih nosova, kojima je miris ružmarina zanosio ne samo na tamnjan već i na vosak . . .

Ružmarin je bio baš u cvatu, a bijaše ga u vrtu toliko, da je svojim jakim mirisom zatomljivao sve druge. A i sada, dok su vani pod brajdom ručali, bile su im ga pune nosnice.

— Jest, ali to nije više onaj jutrošnji miris tamnjana . . . mislila u sebi Polda, i to bijaše uzrokom, da joj se za čitavo vrijeme ručka usne ne nabraše ni na najsitniji posmijeh.

A dan bijaše divan, sunčan, a more se nadaleko sjalo onim svojim mramorastim plavetilom, što mu ga samo u nekim rijetkim danima proljetnim daje — m a i s t r a l.

— Gospodski vjetar! . . . — kako ga je često nazivao kapetan Gašpe.

Pred uvalom su već klizile tri četiri bijele barke nošene isto onako bijelim krilima. Divota ih je gledati, kako se pod gospodskim vjetrom nagiblju, dok im se voda oko kljuna pretvara u sâm najbjelji škorup.

— Koliko gracijoznosti i elegancije u tim našim maistralskim valićima! — napomenu uneke kapetan. — Kad bi sve more ovoga svijeta bilo jedna golema palača, naš bi Kvarner za maistralskih dana bio njegov najsjajniji salon.

Neko je vrijeme gledao sav zadivljen čas na more čas na jedra po njemu i, što je više gledao, to se u njemu sve više duša nježila.

I želja je u njemu rasla, da mu se je malo provesti po onom rastopljenom plavetnom mramoru. Uz tu želju javljala se i druga:

[1] pogreb.

ogledati se s onim drugim barkama, što već uokolo krstare, pa da se vidi, čije će jedro bolje da ponese. Ne bi to bio njemu danas prvi put, što se nadmeće s mlađima. Štaviše to natjecanje prešlo je već i u neki običaj. Čim bi stao u čamac i razvio jedro, sve bi se lađice vani skupile u red, gotove da se ogledaju s kapetanovom, premda su već unaprijed mogle znati, što ih čeka. Jer kaošto nije u prošlosti bilo ni broda ni kapetana, koji bi mogao s njime da se u brzini mjeri, tako nema ni sada u mjestu čamca ni momka, da ga nadjedri.

Mimo rešetku, što dijeli vrt od glavne ceste, prolazio je uto deran neki, gole glave, u šarenoj košulji, zavrnutih rukava. Kapetan ga zovnu:

— Pokupi jedro, flok i sve, što treba, i čekaj me u barci.

Dečko kimnu veselo glavom i u čas se izgubi.

— Gašpe ... — javi se Polda sva zabrinuta, ta valjda ne ćeš danas ...

— Što ne ću danas? — podsmijehnu joj se on pripaljujući već drugu ili treću cigaru. Navalile na nj i dvije kćeri i zet, nekakav činovnik, bljetkasta lica, spuštenih brkova, čovjek, koji nije nikako mogao da pojmi, kako može netko iza ovako obilnog objeda da ide u barku i da se u njoj nateže s vjetrom i s ono dječurlije uokolo.

Ali kapetan je Gašpe osim one želje, što ga je onako živo vukla na more, osjećao u sebi i neki pretičak snage, koja je tražila oduške, i njega nisu više mogla da odvrate ni preklinjanja žene ni prigovori kćeri i onog mlitavog zeta, činovnika. Ustane, naturi malo bolje svoju kožnatu kapu na glavu i udalji se s onim podsmijehom na usnama, koje su sada nekako čisto obješenjački grizuckale okrajak jedva nagorene cigare.

Bez ikakve nade, da bi ga mogla odvratiti, Polda iziđe ipak za njim do rešetke.

— Sve ove dane bio si sasvim rđav ... Sjeti se samo pretprošle noći, kad te ono stislo. I sam si mislio, da ne ćeš više ... Pa kad već ne ćeš da slušaš liječnika, nego jedeš i pušiš kao i prije, a ti se barem ne miči iz doma ...

Ali kako se onaj podsmijeh još uvijek držao čvrsto njegovih usana kao i cigara, iz koje su sada izišla tek dva ili tri jača dima,

nastavi žena glasom, u kome je i sada drhtala ona njezina vječita bezimena strepnja:

— Već radi mene, Gašpe, da ne živim još i sada u strahu. Ti znaš, koliko sam ga se natrpjela ...

— Znam, — smrsi on malo potmulo, — ali taj je strah bez razloga, kao što bijaše i onaj jutros, kada te u nosu poškakljalo ono ružmarina ... — nasmija se široko i pogladivši je, kao u davne mlade dane, dlanom niz lice i obradak, pođe prema luci.

Nekakav nježan osjećaj podišao ga svega, prožeo mu srce i prelio se u onaj podsmijeh na usnama. Njega je duboko dirala ona ženina zabrinutost, onaj njen vječiti nemir i strah. Otkad su se uzeli, pa sve dok se nije konačno odbio od mora, ona nije činila drugo nego naprezala svoj duh seleći se, da mu bude bliže sred dalekih opasnosti, što su u njenoj uzbuđenoj mašti poprimale još veće, užasnije oblike. I od te neprekidne nategnutosti živci su joj se po vremenu tako istančali, da je sve na njima vibriralo od straha i nekih neodređenih slutnja. Sve je to drži u nekoj neprekidnoj, iako pritajenoj grozničavosti, od čega mora zacijelo da joj se i zdravlje troši, a on evo, kao da ga zato nije briga, oglušuje se njenim molbama i pušta, da se i unaprijed izjeda i duši u svome strahu i nemilim slutnjama.

Nije lijepo ni ljudski!

Već je počeo pomalo da se kaje, što je nije poslušao i ostao, to više, što mu je, i sada u kratkom razmaku dva puta došlo, kao da će nekuda da posrne. Ali luka je na dohvatu, a vani lađice poredane, kao da ga već čekaju. I nekoliko dokonih mornara posjedalo je po stijenama lukobrana, i čim su ga ugledali, živo su ga pozdravili.

Gašpe je razumio onaj pozdrav. Zvučio je kao poticaj na borbu, što ju je onaj deran zacijelo svud uokolo razglasio. Sad nije više bilo kud: uzmaći nije mogao, a zapravo nije više na to ni pomišljao. Dah mora i svježina vjetra uzvaljaše mu krv, i u jedan mah probudiše u njemu staroga morskog zmaja.

Lagan, kao pomlađen, skoči u čamac, koji se žestoko uznjiše. Kretnjama svega svoga tijela slijedio je kapetan to njihanje i mahom se dao na posao, da čamac što prije opremi. Zaposlen

oko jedra pokatkad bi pogledao ispod oka na more, gdje je desetak čamaca kružilo uokolo kao u nekom nestrpivom iščekivanju.

— Ele, mala, okrenu se on s podsmijehom svojoj lađici, kao ono negda Kraljević Marko svome Šarcu — ili sada ili već nikada!

Čim je bio s jedrom gotov, namjesti krmilo, iskrca maloga, koji mu odriješi uže, otisnu se i sjedne na krmu, uz »argolu«.[2])

Na izlazu iz luke imao je čamac da izdrži malu borbu s valovima, što su mu silom htjeli da zakrče put. Uto ču kapetan, kako ga Polda u sav glas zove. On se okrenu i vidje je, kako se sva zadihana spušta k njemu zaklinjući ga, nek se vrati. On joj se nasmija i dobaci joj gromko, da su i svi na lukobranu mogli čuti:

— Budi dobra, Poldo! Kapetan se je Gašpe samo jedan jedini put vratio sa svoga jedva načetog puta. Ti znaš, kad je to bilo... — nasmija se bučno, pa pritegne »škotu«[3]) i lađica otklizi na otvoreno, laka i gipka kao bijeli galeb.

Polda osta trenutak gledajući za njim, pa zalomivši rukama nekakvim očajno-komičnim kretom okrene se i uputi kući.

Ali onima, što su ostali na lukobranu, bile su one kapetanove riječi kao buha u uhu: nisu im mogle iz glave. Neki su bili tek nešto načuli o onome, drugi su se s trudom sjećali; jedini, kome se cijeli događaj upravo neobičnom jasnoćom ocrtavao pred očima, bio je stari Blaž Miculjan, koji je pola svoga vijeka prebrodio pod zapovijedi kapetana Gašpe. Izgledao kao mulat. Koža mu je na licu kao bronza i lašti se kao u Crnaca. Usne, sve uokolo obrijane, često bi mu se naškubile, ali kad bi progovorio, zasjala bi iza njih dva niza zdravih, bjelokosnih zubi. Tim svojim bijelim sjajem bljesnuli su oni i sada, kad je Blaž uzeo da objašnjuje one kapetanove zagonetne riječi.

On je i tada bio s njime na brodu, na barku »Karmeli«, na jednoj od pet lađa, kojima se dičio strogi i škrti principal Glavan. Dok je brod krcao »dužice« za Marsilju, kapetan se Gašpe, u ono vrijeme mlad kao kaplja, oženio. Njegova je želja bila, da ga samo na jednom putovanju zamijeni na brodu koji drugi kapetan, ali

[2] sprava, kojom se upravlja kormilom.
[3] uže, kojim se upravlja jedrom.

principal Glavan ni čuti o tom: ili će sada da krene ili neka traži drugi brod.

Mladi kapetan nije imao mnogo da bira; ili ostati na zapovijedi ili biti odsuđen da pročuči kod kuće i dvije i tri godine čekajući na zgodu da se ukrca. I tako je eto ostao na svome mjestu i spremio se, da odjedri poslije samih osam dana, što se pozakonio.

— A znate li vi, što će to reći, ostaviti mladu nevjesticu osam dana poslije one lijepe pjesmice u crkvi? — upita Blaž Miculjan, pa naskubivši usne pogleda svoje slušače sve jednoga po jednog. — Ne znate? Znam već ja... I ja sam odmah poslije ženidbe morao opet na brod, i mogu vam reći, da mi je u prvo vrijeme bilo tako, da bih najvolio bio zapaliti svetu Barbaru, pa neka đavo nosi sve, kad već ja ne mogu da uživam svoju lijepu sreću. A treba da znate, kad se ono meni desilo, ja već nisam bio mlad, kao naš kapetan. A sasvim mlada nije bila ni moja družica. Ali ona — Polda... nju da vam je bilo vidjeti, kad se ono udavala — e, mila majčice moja, to je bio zalogaj! Ma što jabuka! trešnja ili višnja! — I da vam kažem, da je bila kao i vila, ne biste znali više, no što znate danas. Ljepotica, braćo, kakve nije nadaleko bilo. I trebalo ju je ostaviti — poslije samih osam dana... Ja sam ih vidio, kad su se posljednji put zagrlili, dolje u komori. Bože, kakva je to muzika bila!... I tako se njih dvoje otkinulo, i mi krenusmo. U isto vrijeme otplovila su s nama još druga dva broda — i oni put Marsilje. Nebo čisto, a na moru »tramuntanice« toliko, koliko je može »Karmela« da hvata na sva jedra. Svaki drugi kapetan bio bi više negoli veseo, što mu evo već ispočetka ide sve u krmu, samo naš namrgođeno ide gore dolje po kasaru, kao mladi medvjed u gajbi. Znao sam ja, što je njemu. Osam dana, braćo, to je vraški malo, gore negoli ništa... Šeta kapetan i udara čižmama po palubi kao nemiran konj kopitima. Ruke skrstio na leđima, a ne gleda ni na jedra ni na put pred sobom, već sve onamo ispod vjetra, gdje s nekog nevidljivog prozora gledaju dvije prelijepe oči i plaču za brodom, što u daljini sve manji biva.

— A gledajte ga sada! — kliknuše u jedan glas dvojica trojica iz gomile.

Stari Blaž ušuti, i svi pogledaše prema onoj bijeloj »floti«, što je svojim čistim suncem obasjanim jedrima prekrilila pjenušavu

plavet morsku. Gašpe ih je prešao sve. Lijepo se zarabiralo, kako se more oko njegove, oštro nagnute lađice veselo pjeni. Onda nastavi Blaž da priča, kako se vjetar oko podne naglo promijenio: skočio maistral, znatno jači od ovoga današnjeg. Brod siječe ravno prema Farezini, pa kad je bilo, da potegne prema Rapcu, a to kapetan skoči do kotača i uze sam da ga okreće, i tek kad je lađa udarila pravcem prema Lovranu, ostavi krmilo i stane na kasar, da dijeli zapovijedi za zapovijedima.

— Sad se najednom sve objasnilo: mi se vraćamo na Rijeku... Mornari pogleđuju jedan u drugoga, kao da se pitaju, nije li možda čovjek sišao s pameti. I da hoćeš, ne možeš da tražiš objašnjenja: kapetan je jedini gazda i niko nema prava, da se u njegove stvari prti. Što je do mene, možda sam i naslućivao nešto, ali da vam pravo kažem, ovaj nagli i sasvim neobični povratak, nije mi nikako išao u mozak, pa sam i ja s nekim čudnim strahom pogledao na nj. I nas eto na »radi«. Poslije nekih kratkih naloga izdanih drugome časniku kapetan zapovjedi, da se spusti čamac i odredi mene, da ga još s jednim veslačem prevezem na kraj. Malo te nismo prelomili vesla, tako nas je žestoko gonio, da što jače upiremo. Još smo bili nekoliko sežanja vani, a na obali, gdje ćemo da pristanemo, zgrnulo se sila svijeta. Svi su šuteći stajali i kao u strahu čekali glas, bogzna o kakvoj strašnoj nesreći, što se morala dogoditi na brodu. Tek pošto je kapetan skočio na kraj, navali svijet da pita — što se to za Boga zbilo? Ali kapetan ne da nikome odgovora, već se brzo progura među gomilu i u čas ga nestade. Onda dođosmo na red nas dvojica te udri oni na nas pitanjima: što se dogodilo? možda kakva buna, revolta? koliko ima mrtvih? koliko ranjenih?... I sve tako. A kad mi odvratismo, da nije na brodu ni jednome živome pao ni vlas s glave i da se uopće nije ništa dogodilo, niko nije htio da nam vjeruje.

— Otkad je Rijeke i njezine luke, vikao je neki stari pilot u odori, još se nije desilo, da bi se za ovakva sjajna vremena vratio u nju brod, što je tek iz nje odjedrio. Tu mora da se nešto zbilo, nešto krupno, strašno...

— I vi hoćete da nam date popiti, kao da ne znate ništa... navalili sada i oni ostali natezujući vratove prema nama i gurajući se i tiskajući, da je pravo čudo, što se nije koji između njih okliznuo u more.

I zaista, pilot je imao pravo: otkad ljudi pamte, ovakovo se čudo nije još desilo. I nama nije ostalo drugo, nego da sjedeći na krmi i stiskajući se u plećima gledamo u svjetinu i slušamo kojekakve ružne riječi, što su nam ih od srdžbe dobacivali. Tako su prošla puna dva sata. Svijeta je na obali nagrnulo još više, žamor glasova je također sve više rastao. Neki su još psovali, a drugi okrenuli u neslane šale i još neslaniji smijeh, dok nije svu tu graju najednom nadvisio nama dobro poznati glas principala Glavana. Svjetina ga pusti naprijed, i kad se dogura do mjesta, gdje je bio privezan čamac, zarogobori:

— Koji vam je vrag? Što ste se vratili? Gdje vam je kapetan?

Nismo dospjeli ni da odgovorimo, kad li u isti onaj mah nasta među gomilom neko komešanje i prije nego što smo se nas dvojica veslača mogli da razaberemo od čuda, a naš ti mladi kapetan jednim mahom skoči u čamac, drugim odriješi uže i izda zapovijed, da zaveslamo.

— Stani! — zakriješta principal crven kao rak. — Koji te je vrag donio natrag, gdje bi u ovaj mah morao biti već izvan Premanture?

— Imao sam posla... — dobaci kapetan sjedajući na krmi, dok smo nas dvojica već otisnuli.

— Kakva posla? Hoću da čujem! Jesam li ja tvoj gospodar ili nisam? A vi, dvije gube, tamo što ne stanete? Amo vozite!

E, ali kapetan je prvi, pa smo njega i poslušali: zaveslali smo, što smo jače mogli prema brodu ne mareći za principala, koji se na mjestu vrtio kao bjesomučan i razjareno galamio:

— Što si uradio s brodom? Zašto ne odgovaraš?

— Imao sam da kažem... dvije riječi... — doviknu mu kapetan, ne okrenuvši se.

— Komu, vraže — komu?

— Pa, mojoj ženi...

— Drž'te ga! — pištao je principal kao izvan sebe. Što je dalje vikao, to se više nije moglo čuti, ali ja, što sam veslao okrenut licem k obali, mogao sam da gledam, kako se strahovito uzvrtio

i zacijelo bi jurnuo u more, da ga nisu uto prihvatili oni, što mu bijahu najbliže.

Malo iza toga mi smo već jedrili put Velikih Vrata. Ona dva broda, što su jutros s nama otplovila, mora da su nekuda daleko odmakla, jer ih nismo vidjeli ni sjutradan u zoru, kad smo se već dobrano provukli na otvoreno.

— Treba da ih dostignemo! — reče kapetan drugome, kad se mijenjala straža.

I mi ih dostigli. Onda će kapetan:

— A sada treba da ih prestignemo i to znatno . . . — Bilo je jasno, da je kapetan svome principalu htio da dokaže, kako »dvije riječi«, što ih čovjek na polasku kaže ženi, ne treba da uđu u račun gubitka. Jest, ali Jadran je onih dana bio dosta miran, i mi smo s ona dva broda bili gotovo uvijek u istoj liniji. Nešto jača muzika počela je tek izvan Taranta. One dvije lađe na sama dônja jedra, a mi na sva. I malo iza toga kao da su u jamu propali, više ih nismo ugledali. A mi jurimo. More debelo, da se sve oko broda praši, ali kapetan ne da da se zatvori ni jedno jedro. Luda rabota, ali kapetan je na brodu bog — ne smiješ ti njemu prigovoriti. Tako je bilo i kad je ono sred najvećeg orkana potegao prema Mesini. Drugi časnik i mi svi mrmljali smo kroza zube: — Ne ćemo proći. Razlupat će nas . . . Nego mi eno prošli, a sve bez i najmanje štete. Ali i s one strane ženio se vrag i njegova mati. Ništa zato: neka goni . . . Jedne noći čuh božmana, gdje veli kapetanu:

— Šior, popadat će nam jarbuleti . . .

— A ti se postavi nad vjetar, da te ne ubiju — odgovori kapetan suho i kratko.

I tako je to išlo sve do Marsilje, kamo smo stigli punih dvanaest dana prije negoli ona dva, što su s nama krenula. Eto, što mogu »dvije riječi . . .« — nego — prekinu se u isti mah Miculjan — što se ono zbiva vani? A eno — izmakla mu se »škota« . . . i gle, kako mu jedro zalepršalo . . . E, nije ni kapetan Gašpe više, što je bio! Prošlo je doba, kad je za »dvije riječi« . . . ama što se ono sada najednom uskomešala tamo i sva ona druga jedra? Da se nije štogod . . .

Skoči na noge, a za njime i svi ostali i zaslonivši dlanovima oči naprezahu se da vide, što se tamo događa. Mora da je nešto ozbiljno, jer sve barke grnu naglo prema kapetanovoj. Već su je i okružile, sa svih strana. Jedna je pristala uza nj i s obale se lijepo vidi, kako je netko skočio u njegov čamac, pa na krmu, i evo, sve nešto rukama domahuje . . .

Nešto nije u redu . . . promumlja Blaž, dok su drugi kao zanijemili od neke mučne tjeskobe.

Onda se iz skupa onih čamaca odvojio jedan i nešto na vjetar nešto na vesla pojurio prema luci. Već je blizu. Već ga i čuti . . .

— Nesreća! Kapetana vode — mrtva . . .

Vode ga, kako mu doliči. Prvi ide čun, kome je po krmi privezan čamac s mrtvim kapetanom. Za njima klize ostale barke, sve u lijepom redu. I kako je uto »maistral« — gospodski vjetar! — nešto jače zadunuo, sva su se jedra napunila i duboko nagnula na počast umrlom moreplovcu.

Sav zadivljen bulji stari Blaž u onu bijelu, nijemu povorku i prečuvši zapomaganje žene, što se u taj mah čupajući sebi kosu trkom bližala, smrsi muklo kao da za sebe govori:

— Prvi put žena, drugi — smrt . . . Lijepa žena — i lijepa smrt. Baš gospodska . . .

IVANA BRLIĆ MAŽURANIĆ

JESEN

(mome ocu k osamdesetom rođendanu.)

Oče, oče, koja jesen divna
Kada sunce, tako razigrano,
Morem sv'jetla stari dub obl'jeva!

Oče, oče, koja jesen divna
Kada šuma, spokojna na suncu,
Svoje krošnje velebne i teške
Grimizom i zlatom zaod'jeva,
A nebesa kada samilosna
Čînom čînê svode golubinje,
Da zakriju oku preslabome
Ponore i sv'jetla vasione!

Oče, oče, koja jesen divna!
Daj pristupi oknu raskriljenom,
Veličajni čekaju Te dari:
Tiha jesen, suncem optočena,
A nad njome svodovi bez ljage.

Pa kad na to, starče prodahnuti,
Skromno spustiš svoju s'jedu glavu,
Tko zna tada gdje u beskrajnosti
Tvoja duša s Bogom razgovara?
Tko će znati iz daljina kojih,
— Gdje se roče dusi praotaca, —
Primaš iskru vazda obnovljenu?

Tko će znati iz dubina kojih,
— Gdje se znadu svrhe naših jada, —
Crpeš snagu nikad izmorenu?

— — — — — Tko će znati?
Vidim samo kako stojiš tiho
(Tihi premac dubu stoljetnome)
Vidim samo kako stojiš tiho
Nasred svoga okna raskriljena,
Sav u sv'jetlu traka sunčanoga.
Vidim samo gdje sunčana zraka
Preko Tebe diljem dvora struji,
I polaže stazicu od zlata
Uzduž Tvoga tr'jema kamenoga.
Sv'jetla staza, a na kamen tvrdi.

Oče, oče, koja jesen divna!
Koja jesen kad nebeska zraka
Ulazi na prozore mudraca.

U Zagrebu, 16. X. 1926.

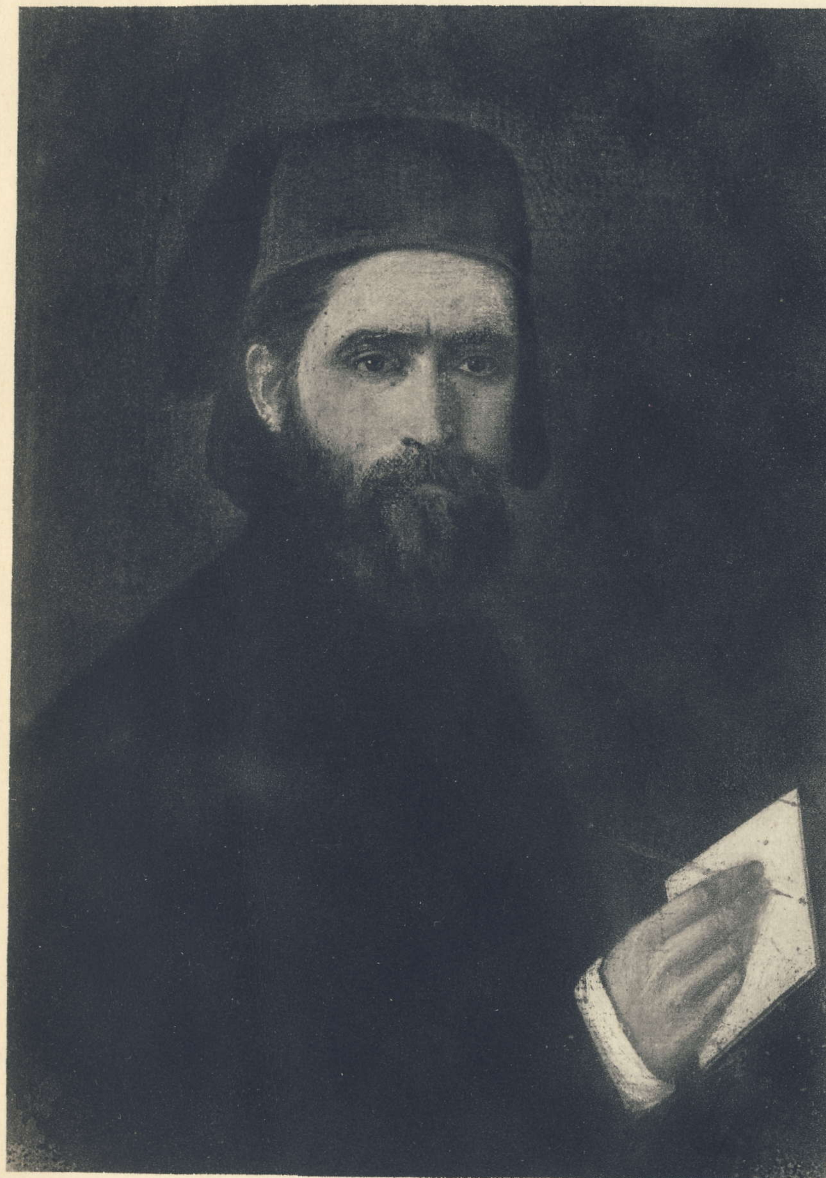
ANTONIJA KASSOWITZ-CVIJIĆ

VJEKOSLAV KARAS

prvi ilirski slikar (19. V. 1821. — 5. VII. 1858.).

SENTIMENTALNO pričanje naših ilirskih bakica o kratkom, ali mukotrpnom vijeku i nesretnoj ljubavi karlovačkog slikara Vjek. Karasa jest istinit pendant Lisinskovom životu i udesu, te bi bio zgodan sujet za hrvatski bidermajerski roman. Tamo bi autor mogao po volji bar da fabulira, dok je biograf vezan uz mršave podatke, za koje je trebalo mnogo godina traganja i logičnog rasuđivanja, dok se nîti napokon nisu povezale u harmoničku cjelinu. A kraj toga je uvijek trebalo imati na umu opomene našeg historika Vjek. Klaića još iz posljednjih mu dana: »Čuvajte se enciklopedičkih podataka. Tamo imade mnogo falsifikata, pa se te neistine prenose u knjige, a odanle u novinsku štampu«. Na sreću sam baš u ono doba u Jugoslavenskoj akademiji našla rukopise »Aloysius Karasz, pictoris Croatiae docum. et litter. missiles« (sig. III. D 70.), po kojima sam mogla da izradim godine 1838.—1852.

Usprkos mnogih slika, litografija i glazbenih kompozicija, što nam ih je mladi Karas ostavio iza svoje rane svojevoljne smrti, ubrzo je bio zaboravljen. Njegov lik, obavijen melankolijom i fatalizmom bez ikakove otporne snage, sačuvao se potomstvu jedino u dva nedostatna štampana prikaza, jedan u Kukuljevićevom »Slovniku jugoslavenskih umjetnikah« a drugi u »Danici ilirskoj« g. 1838. br. 26. pod naslovom »Karas dečko, slikarski talent«. Ovdje priča Koss v. Kossen, rodom Čeh, karlovački c. kr. inžin. oberstar, kako se upoznao sa 16-godišnjim dječakom, sinom krojača Karasa, kad je momčić svoju uljenu kopiju antikne slike »Cesarova lješina na lomači« nuđao za izigravanje na lutriji.

VJEKOSLAV KARAS: AUTOPORTRET

Karlovčani su tog blijedog, izgladnjelog dječaka sanenih očiju poznavali po tome, što bi oko Nove godine prodavao po 5 krajcara po komadu listovne arke za čestitanje, ukrašene akvarelnim cvijećem. Inače bi mališ izvan svoga školskog vremena pomagao soboslikarima kod patroniranja.

Kossen je bio vrstan poznavalac slikarske umjetnosti, te posebnog instinkta za rasuđivanje, a upoznavši u dječaka očit talenat, on se za njega zauzeo, a do kraja svog života nikad ga više nije zapustio. Najprije ga je pozvao, da mu kopira »Isusa među apostolima« sa 17 svetačkih glava, a nakon dovršene radnje konstatirao, »da je Isus izišao ljubezniji nego li u originalu«. Nato je Koss zaključio: »Siromašni karlovački krojač radi ostale šestero djece ne može da iškola svoga najstarijega sina. Ali zašto ne bi jedan domaći sin sa blagodarnim prinosima izučio slikarstvo na diku domovine ilirske?«

Koss je bio čovjek energičan i dosljedan. Najprije je pošao u Zagreb k biskupu dru Jurju Hauliku, velikom meceni mladeži, zatim u Karlovac k baronesi Waldstätten, koja je dominirala u tamošnjem oficirskom i plemićkom društvu, onda Paumgartenu, komandantu tvrđave, napokon k višim časnicima i građanima, nukajući svakoga, da svojim prinosom osigura Karasu trogodišnji boravak na naukama u inozemstvu. Umalo bi sastavljen arak s potpisima prinosnika — kano g. 1847. za Lisinskoga za nauke u Pragu — pa bi stalnom obvezom pristupili karlovački magistrat, cehovi, staleži na spravišču (saboru) varmeđije zagrebačke, varaždinske i križevačke, zatim bi sastavljen odbor pod predsjedništvom Drag. Klobučarića; za »protipazitelje i obskàrbitelje« budu imenovani karlovački veletržac Nikola Vraniczany (kasnije imenovan barunom) i K. Tschopp (Čop), a za »pjeneznika« Anton Pfeifinger. Za to vrijeme izradio je Karas još dvije uljene kopije »Majku Božju s djetetom u krilu, dok ono spava,« i drugu, dok se dijete budi (kasnije poklonjeno karlovačkoj čitaonici). Obje su slike relativno tako uspjele, da je major Kohl uskliknuo: »Vi imate ovdje jedan briljant, koji treba izbrusiti!« A kad pristupiše među potpomagače još i grof Ürmeny, Gerlizzi i general Kušević, tad bi dana 21. lipnja, na samo Alojzijevo, za maloga imenjaka stalnim obećanjima osiguran višegodišnji boravak u Italiji u svrhu nauka.

Naskoro je u »Danici« osvanula »R i j e č z a h v a l n o s t i (Franje Kossa) p. n. G o s p o j a m i G o s p o d i, k o j a i z o b r a- ž e n j e k a r l o v a č k o g a m l a d i ć a. V j e k. K a r a s a u s l i k a r s t v u b l a g o d a r n o p o d u p r e š e — r a d o s t n o p r i k a z a n a« :

Premda svaki sàrcu u svomu
Vrĕdnih dĕlah slasti ćuti,
I treb' nije hvale onomu,
Ćudi svojom, ki u vis sluti,
Zato ipak blagodarni!
Vas milosti željan slavu
Javno izkazat, uvĕk slavni
Ganut čuvstvom nizim glavu,
Jer vas milost prošnju moju,
Ku za mladca vam predstavih,
U kom najt mijah iskru koju
Sposobnosti, nezaostavi,
Vej ju usliši i ste svàrhe,
Ufanje imam dobra slĕda,
Da naš mladić slavne vàrhe
Bude izkustva doprĕt vrĕda,
Jer sposobnost, ka je u njemu,
Živopistva krĕpka i vela,
Budu uzbudit k najvišjemu,
Mihel Angjela slavna dĕla.
Ilirio, slavna i mila,
Tvoga sina vrĕdna dĕla,
Da po svĕtu rastru krila,
Ko neumàrlog Rafaela,
Želja je to ma izkrena,
Nada, misao, radovanje,
Zabav moja do vrĕmena,
Dok se izpuni moje ufanje!

Međutim je obrist Koss odnio u Zagreb još dvije uspjele Karasove slike, koje je ravnatelj Premru izložio u dvorani zagrebačke gimnazije, da se izigravaju na tomboli. Taj put je materijalni uspjeh

bio sasvim povoljan, ime dječaka Karasa stalo se spominjati na sva usta, pa ga rodoljubi smatrali p r v i m i l i r s k i m s l i- k a r s k i m t a l e n t o m. U to stiže Kossu zapovijed, da je premješten u Milano, a kako je htio, da »velekrotkog«, nepokvarenog i sasvim neiskusnog momčića, bar u početku njegova boravka u stranom svijetu, drži pod svojom paskom, uputio ga je najprije k sebi u Milan (dakle ne u Veneziju).

Tada mladom Karasu stiže iz Beča omašna putnica (u jugosl. akadem.) sa latinskim tekstom, ispostavljena 14. kolovoza 1838., koja je glasila na tri godine slikarskih nauka u Firenzi i Rimu. Na tom velikom modrom arku vidimo zapisano Karasovo dječačko obličje: srednjeg stasa, dugoljasta lica, kestenjaste boje kose, sivih očiju, pravilnog nosa, ima 17 godina. A tad se mladić plahog srca dao na put, od rodbine i purgara ispraćen do trbušaste poštanske diližanse na silnim gurtama, te sa mučnim usponom u prostranu nutrinju, koju bi putnici obložili svojim jastucima, da lakše podnesu mnogodnevne tegobe vožnje. Direktiva je glasila Fiume-Triest, a ponajprije po ravnoj Lujzinjskoj cesti iz Napoleonovih vremena Ilirije. Tu cestu je pod maršalom Marmontom izgradio hrvatski general Vukasović, a prebrodivši bezbrojne nevjerojatne zapreke, uskliknuo je: »Dajte mi dosta novaca i radnika Primoraca, pa ću vam izgraditi cestu do neba!«

Dobrotom suputnika, koji su se putem izmjenjivali, Karas je dospio do Milana, gdje ga je pun briga i straha očekivao obrist Koss. A sad su za malog provincijalca, koji nikada nije bio dospio ni do Zagreba, nastali velebni dani, posvećeni samoj umjetnosti. Koss je bio idealan mentor, upoznavao svog učenika postepeno sa svim čudesima, a na ovoga je u tom gledanju začudo mnogo dublje od slikarstva djelovala arhitektonska antika. To se opaža na premnogim sitnim skicama, raznim građevnim ukrasnim detaljima, načrčkanim po sačuvanim pismima. Ujedno se opaža već onda, da je momčić od naravi vrstan crtač.

Primivši od svoga očinskog prijatelja elementarne pojmove o naziranju na svijet i ljude, važne životne upute i savjete, koji su kasnije nastavljani pismeno, krenu mladić 18. studenoga 1838. u Firenzu, ali se putem po tri dana zaustavljao u Parmi i Bologni, odakle se jedva otkinuo, boraveći ponajrađe na groblju radi velebnih

umjetničkih spomenika. Putem amo bio se grdno izmučio, jer su ceste po brdinama bile tako loše, da su pred diližansu morali da zapregnu volove; inače ne bi dospjeli smjesta. Zato se mladić nije mogao zaustaviti ni u Trevisu ni u Posagni, rodnom mjestu Canove, što je Kossa ozlovoljilo tako, da je Karasu odredio, e bi drugom prilikom svakako pošao onamo, »pa makar pješke«. Dok je oberstar uspirivao i uzbuđivao mladićevu dušu, slao mu je savjesni pjeneznik Pfeifinger redovito novaca i popise prinosa. Za Karasova odlaska od kuće raspolagao je Pfeifinger za njega sa 588 fl. Za nabavu odijela, rubenine i obuće izdao je 124 fl., a sada kombinira dalje: ako se prinosnici ne iznevjere, tad će u roku od tri godine uplatiti 2173 fl., dakle godišnjih 722 fl. 62 i $^2/_3$ krajcara. Zato Pfeifinger kroz čitav niz godina u svakom pismu opominje mladića, neka štedi do krajnje mogućnosti, da ne propadne ni on ni njegov neobični talenat.

Mladi je Karas u Firenzi našao stan s opskrbom za mjesečnih 20 fl. bez zajutarka i bez večere, pa bi mu od raspoloživih 25 fl. za sve ostale potreboće preostalo samo 5 fl. Tada je pisao pjenezniku: »Ja sam zadovoljan, jer vidim, da drugi ni toliko nemaju. Ali ništa mi ne ostaje za odijelo; cipele su već trošne, a i ljetno odijelo«. Zato se silno obradova, kad mu je majčica, Barbara Karas, sa sestrama sašila narodno odijelo. Tu bi mu boravak novčano bio očajan, da mladić nije dobio od Kossa preporučno pismo za austrijskog poslanika u Firenzi, grofa Rewitzkoga, i tajnika Schnitzer-Merama. Ta dvojica se čak pobrinuše i za dobrog učitelja u slikanju, Salghetti-Drioli-a, rodom iz Zadra, čija je mnogo reproducirana ogromna uljena slika »Jugoslavija« pohranjena u velikoj dvorani u Jugoslav. akademiji u Zagrebu. Da bude primljen za đaka, morade mladić da skicira dvije glave, što mu je lako i dobro uspjelo, a kako bijaše čedan, marljiv i vazda oduševljen za ljepotu i stil, zavolio ga je grof Rewitzki srdačno i kroz više godina ga protežirao.

Sve to javlja Karas kući, sav zanesen za sadašnji svoj okoliš i djelokrug, jedino se tuži, da ga temperamentni učitelj goni na brzi rad, koji nadmašuje i same tjelesne slabe sile. Kad se je Salghetti preselio u Palermo, grof odabra još boljeg učitelja, Sicilijanca Melli-a, koji je hrvatskog đaka tako zavolio, da ga je po

vremenu čak nastanio u svojoj kući, te su se na njega upravljala i sva pisma. Odsada nasta preokret u radu, sve to ozbiljniji, polaganiji, a naročita se pažnja posvećivala crtanju, za koje je u Karasa bila najjača volja i sprema. U tom mirnom, dosljednom radu često bi ga bunila Pfeifingerova pisma. Taj bi češće tražio, da učenik pošalje u Karlovac dokaze svoga umijeća, no kad je s učiteljem odabrao ponajbolje crteže, kojima je dokazao svoj očiti napredak, mecene time nisu bili zadovoljni, već su željeli »žive, zanimljive prizore iz života »in lebhaften Farben«. Time je nastalo prvo nesuglasje između stipendista i njegovih dobrotvora, što se kroz daljnje godine sve više zaoštravalo. Ali ga je Kossen iz Milana bodrio: »Machen Sie sich selbst zu etwas Grossem, denn gewöhnlich halten die Professoren die Schüler zurück.«

Sad ga učitelj vodi i u Academiu dell' arte, pa je tamo kopirao uljem Madonnu od Ghirlandaja i neke omanje slike Andrea del Sarta. Ujedno je dotjerivao u Milanu započeti portret Kossenov. Kad ga je pokazao grofu Rewitzkome, taj se začudi nad tim rođenim talentom, pa je mladiću jednog dana poslao pisamce: »Mein liebes Kind! So lange Sie in Florenz weilen, lege ich jeden Monat 10 Thaler zu«. A po svom kuriru poslao grof izabrane Karasove skice u Karlovac, među drugima i vrlo uspjelu kopiju Melli-jeve »Glave Dante-a« i najbolje kopije po del Sartu.

Mladić je u Firenzi počeo sasvim novim duhom da diše. Svuda ljepota, umjetnost, ushit, čovjek gotovo da zaboravlja na se i na realni život. Zato njegova pisma Pfeigingeru i Kossenu bivaju sve to rjeđa. Uzalud opominjanja i prigovaranja. Jedino ga duboko dirahu majčina pisma koja bi Pfeiginger prilagao k svojima. 6. VI. 1839. piše majka: »Mein innigst und vielgeliebter Sohn! Dein Namenstag ist nicht mehr fern, und ich wünsche Dir alles Gute, was nur eine Mutter ihrem Kinde wünschen kann. Glück, Segen, Zufriedenheit und die liebe Gesundheit. Bleibe auch fernerhin mein liebes, gutes Kind. Auch der Vater und die Geschwister wünschen Dir alles erdenkliche Gute. Wir haben uns unaussprechlich gefreut über Deinen lieben Brief. Gott segne Dich auf allen Wegen und geleite Dich. Gott gebe, dass ich Dich noch einmal im Leben sehe, Deine Dich innigst liebende Mutter.«

Iza duge stanke javlja se Karas napokon pismom i Kossenu.

Ispričava se, što kraj silnog oduševljenja za svoj studij nije dospio da mu piše. Sad mu javlja, da kod maestra Melli-a riše anđele po gips-modelima, anatomiju da studira u bolnici, fresco u crkvama, a čini mu se, da među 65 đaka u akademiji nije najlošiji. Presretan je, što ga je maestro primio u svoj dom. To da je vrlo učen čovjek, filozof, piše sada divno djelo o savremenoj dekadensi slikarstva, a vrlo je spretan historički slikar. Srce mu je tako zlatno, da će Karas ostati njegov dužnik zavazda. Svršava pismo: »Ich empfehle mich Ihrer Huld und Gnade mit der Versicherung, dass all mein Handel und Wandel immer hinzielt, um sich vor den Meinigen als ein dankbarer Mensch beweisen zu können.«

U listopadu god. 1839. šalje u Karlovac prvu svoju svjedodžbu, pa mu Pfeifinger odgovara, da mu ona zaista služi na čast, no na godinu mora svakako u Rim, da se usavrši u slikanju. Ali Karas ne će za to ni da čuje. Još je nesamostalan, plah pred svijetom, ne zna srediti svoje primitke i izdatke bez brižnog maestra, zato svoj odlazak iz Firenze vječito odgađa, kao da sluti, kolika ga nevolja čeka u Rimu. Najveće emanacije duše proživljava Karas u kazalištu, kamo kojiput zalazi prema uputi Kossenovoj, da svoju manjkavu naobrazbu dotjera. Tamo ga je pohodio i veliki ljubitelj hrvatske umjetnosti, prepošt Stjepan Pogledić, kasniji mnogogodišnji župnik sv. Marka u Zagrebu. O tome pišu »Narodne novine« od god. 1840. br. 154.: U skupštini zagrebačke županie preodložio je prepošt Stj. Pogledić za podporu za Vjekoslava Karasa opet 200 fr. srebra kao ovogodišnju pomoć »za zemljaka našega mladića slikara, koj se već preko dvie godine u Taljanskoj u krasnoj svojoj umietnosti izobrazuje.« — Ob izverstnomu tom mladiću veli nam spomenuti prepošt, kada je jesenas malo Taljansku obišao, i od onud se tek u rodno svoje miesto povratio, da ga je u Firenzi pohodio i našao, kako liepo u svojoj umietnosti slikarskoj napreduje, kako obćenito udivljenje u Florentinaca pobudjuje, toliko, da osobito dvojica prvih slikarah tamošnjih izvanredni njegov talent nenadanom vieštinom dosta nahvaliti nemogu.«

U rujnu god. 1841. Karas se teškim srcem rastade s Firenzom i s očinskim prijateljem i učiteljem, starim Melli-em. Ali je zaista trebalo da već jednom stupi na vlastite noge. Putem se zaustavi najprije u Peruggiji, onda u Assisi-u i Orvietu, pa u Rim stiže

tekar na sâm Božić. Koliko je morao da bude na nj dubok dojam, kad ga tamo pozdraviše božićna svečana zvona i savršeno umjetnički dotjerana glazba u crkvama. U džepu je sa sobom nosio topla preporučna pisma na austrijsko poslanstvo, od ruke grofa Rewitzkoga i Schnitzer-Merana, pa je već početkom god. 1842. dobio besplatan stan za cijelo vrijeme školovanja u samom poslaništvu u pallazu Veneziano. Svoj »studio«, atelier, imao je u visokom tornju pallaza, zajedno sa prijaznim Bečlijom, Carlom Mayerom, stipendistom za historičko slikanje. Nekoliko decenija iza njega radili su tamo hrvatski đaci Iso Kršnjavi i Ferdo Quiquerez. No dok je Mayer, s mapom pod pazuhom, često ogledavao život i divote drevnoga Rima, primajući dojmove direktno iz božanstvenih građevina, skulptura i slikarija, čučio je Karas u svom »tornju«, učio te učio, radio te radio. »Der eigensinnige Kroate«, kako ga je Mayer nazvao, opirao se svakom pozivu, da s drugovima polazi u život i svijet, u vječitom strahu, da svoje vrijeme ne bi iskoristio, svoje dobrotvore u domovini da ne bi zadovoljio, potporu izgubio, a onda skapao od gladi. Ovdje se ukazali prvi simptomi Karasove smućene duše, neobične, česte depresije bez razloga. Dok se Mayer za vrijeme ljetne žege odazvao pozivu Dominikanaca iz Napoli-a, da im kopira Madonnu, a htio onamo da povede u goste i svoga druga, to je Karas po odredbi Pfeifingerovoj odbio, pa se usred nesnosne sparine gušio u rimskom močvarnom uzduhu, mareći jedino za svoje studije. Mnogo je skrivio i Pfeifinger, koji bi ga vječito plašio, da prinosi polagano kapaju, »die Einzahlenden werden hart«, a od tromjesečnih redovitih 200 fl., koje bi Karasu doznačivao putem tršćanske banke Plazza, posljednji je obrok sasvim izostao, budući da je banka propala.

Karas nije u Rimu nikad bio tako sretan kao što u Firenzi. Grof mu je doduše dao još dvije lijepe preporuke na dva najglasovitija umjetnika svojeg doba, Overbecka i Thorwaldsena. Overbeck (1789.—1869.) bio je ovdje vođa Praerafaelita za preporođenje quatrocentista u umjetnosti, a »commandatore« Thorwaldsen se nalazio u naponu svoje vajarske umjetnosti. Karas im se približio s najodanijim strahopočitanjem, pa se i kratko vrijeme mogao da pohvali njihovim interesom za njegove studije. No

Overbeck naskoro ode u Njemačku, ostavivši Karasu vrlo dobru svjedodžbu, koja je karlovačke rodoljube sasvim primirila, a Thorwaldsen preminu god. 1842. iznenada kod jedne kazališne predstave. Tad je neiskusni mladić bez vodiča zapao u ruke holandeskom slikaru, čija se hladna sjevernjačka manira, bez plastike i perspektive, umalo odražavala i u radova preposlušnog učenika. Ivan Kukuljević, jedini od literata, koji je Karasu posvetio nekoliko biografskih stranica, kaže, da su slike iz onog perioda izrađene doduše vrlo marljivo, ali bez života, mrtvilo i ukočenost, dok se na kasnijim radnjama opaža, da je u Karasa mnogo dara za kompoziciju, jedino mu je tehnika nešto slabija.«

Oprezni i zabrinuti Pfeifinger stavi 24. prosinca 1841. u novine članak: »Podpisano tutorstvo dozvoljava sebi, da svim plemenitim dobrotvorima Vjek. Karasa izkrenu svoju zahvalnost izjavi, i ujedno na nove prinoske domorodce pobudi, tim više, buduć da glavnica, koju sada još imade, dovoljno neće biti, da toliko vrem ěna da bi se Horvatska umětnosću njegovom podičiti mogla, i počem bi se u domovini našoj razplodjenje slikarstva postignuti dalo. No tko bi pomoć svoju uzkratiti mogao ondi, gdje se o sr ěći jednog, i o koristi čitavoga naroda radi? Upravni odbor družtva za izobraženje vèstnoga mladića Věk. Karasa prima si čast, štovanim sudionikom pismo priobćiti, koje je g. oberstar Koss v. Kossen od tajnika iz austrij. poslaničtva u Firenzi, Schnitzer-Merama dobio. Iz pisma se na novo opet vidi, s kojim uspěhom mladi naš slikarski pitomac u lěpoj ovoj umětnosti naprěduje i kako dobrovoljni prinosi za njega badava učinjeni nisu.«

Firenze 14. XI. 1841. Oberstaru Kossenu u Milanu: »... Ja sam svědok bio početnih njegovih pokušenja u risanju do konačnoga izslikanja nedokučivim savèršenstvom sačinjene snimke kipa jednoga od Lorenza di Credi, koju je Karas za Nj. Excel. grofa Rewitzkoga slikao. Ja sam motrio sve odsěke postupnoga njegova naprědovanja na stazi umětnosti, jer mi je svakoga 2.a ili 3.a měseca sve svoje poslove pokazivao. Ja sam govorio s njegovimi učitelji, koji su ga neizmerno obljubili bili, i koji ga i k sebi u kuću uzeše, da neprestano izobraženje njegove umětnosti ravnaju. Sve njegovo tèrsenje i činjenje bilo je jedino i izključivo umětnosti posvetjeno, od jutra do mraka bio je u nauke svoje zadubljen. On je čisto svoje i nepokvareno sèrce sačuvao, što se očevidno u velikoj njegovoj ljubavi i nagnutju prema največim meštrom čiste i jednostavne škole izjavljuje. Sve što je u njemu, pokazuje izvanredne i velike darove, skopčane s dubokim ćutjenjem za nježnu i ćudorednu prostotu, koju njegovi učitelji brižno hrane i učvèršćuju. To vam je Karas bez svakog pretěrivanja i pristranosti. Ako prilika (Karasov prvi autoportret) njegove osobe, koju je u Karlovac poslao, na Rafaela opominje, to sigurno od njega nikakva oholost nebiaše, jer je on u istinu, što se izvanjskoga tiče, mnogo nalik na Rafaela. On je sada u Rimu, gdje je umětnost u svoj svojoj veličini, ali ujedno u največih zabludjenih učenikah nalazi. Ni bojati se trěba, da će Karas na stranputice zaći, njegovi su temelji čvèrsti, a odavle se je mnogo činilo, da se to odvrati. Njeg. Excell. grof Rewitzky, koi je otčinskim radostnim udioničtvom nepokvarenoga i marljivoga tog pitomca motrio, vruće ga je gosp. poslaniku u Rimu preporučio, a i ja sam dao pisamah na umětnike, koji će u svakom obziru i teženju njegovom zadovoljiti, i na početoj stazi čuvati ga i podupirati. Thorwaldsen i Overbeck uzet će ga k sebi, a više za Karasa želiti nemožemo. Vaš preponizni sluga

Schnitzer-Meram
tajnik austrij. poslaničtva.

Za to se vrijeme Karas mnogo trudi, e bi od kuće dobio narudžbi. Poslao je Pfeifingeru dvije oveće lijepe skice, koje bi bio voljan da izradi u većem objamu u ulju. Sad on nije više jedino spretan kopist antike, na kojem je radu vrlo mnogo naučio, već imade i dostatno vlastite invencije i poleta za originalne radnje, pa se posveti slikanju genre-a. Tu postadoše »Neapolitanski tamburaši«, koje sluša hrpa ljudi (u Kukuljev. zbirci), »Prizor iz rimskih poklada« (Kukulj. zb.), »Rimljanka na bunaru«, »Starac« sa lijepom podjeljbom sjena i svijetla (Kukulj. zb.), »Lik Gajetana Rimljanina«, »Rimska seljanka« (u Kukulj. zb.), »Rimska seljačka porodica pred svojom kućom« (Kukulj. zb.). Kukuljević kaže, da je od većih uljenih slika iz rimske ere najbolja »Gospodja sa lutnjom« (u arheol. muzeju). To je lik glumice Enghaus-Hebbel, od bečkog Burgtheatra, žene njemačkog pjesnika Friedricha

Hebbela, s kojima se Karas upoznao u Rimu (a ne u Beču, gdje nije nikad bio, ni studirao). Ovo se prijateljstvo obnovilo u Zagrebu g. 1849., kad je Hebbelova pod poduzetnikom Schwarzom bila pozvana na gostovanje u »Agramer städt. Theater« zajedno sa svojim slavnim kolegom Loewe-om, te su se u nas odlikovali osobito u »Egmontu«. Ovim lijepim portretom dokazao je Karas, možda još besvijesno, da je buduća njegova umjetnička snaga u slikanju portreta.

U Karlovcu su s njegovim slikama bili manje zadovoljni, pa su Pfeifingerova pisma ispunjena prigovorima. Premda je svaka buduća svjedodžba iz Rima bila bolja, oni su mu prigovarali, da još nema »reinen Pinselstrich«. Ali se mladić brani, »da ni Rafael nije odmah radio savršeno. Glavno jest, da je slika korektna u formama izražaju i bojama«. Nadalje mu prigovarahu, da ne ide u vizite Hrvatima, koji posjećuju Rim, te da ih ne vodi po gradu, kako bi se pristojalo za dobro odgojenog mladića. Nato Karas nije dao odgovora, jer je mnogo radio, gladan i umoran čitave dane proboravio po muzejima, pa je prošlo osam mjeseci, a da se nikome nije javio pismom. Zato su kod kuće bili uzlovoljeni, obijedili ga, da se podao nemoralnom životu i neradu. Pfeifinger ga pita: »Jeste li pošli medju Schwarzkünstlere ili s narudžbama toliko zaslužujete, da Vam naše pomoći više ne treba?«

Na veliku utjehu primi Karas pismo od grofa Rewitzkoga iz Firenze, koji mu javlja, da je austrijsko poslanstvo primilo vijest, da biskup Haulik svoj godišnji prinos za Karasa od 200 fl. povisuje na 300 fl., a i sam grof se rado obvezuje na daljnje pripomoći. Usto on Karasa moli, neka u Rimu za njega kopira jednu umjetninu, najradije po Rafaelu, »weil Sie wissen, dass mich vor allem die Seelen auf dem Bilde besonders ansprechen. Dabei können Sie natürlich auf einen angemessenen höheren Betrag rechnen, als wie ich Ihre ersten Arbeiten in Florenz honorierte. Ich empfehle Ihnen auch weiter die gleiche Wirthschaftlichkeit, deren Sie sich hier immer befliessen haben. Ihr ergebener Graf Rewitzky.

Iza pomnog izbiranja odluči se Karas, da za kopiju odabere divnu Madonnu od Lorenza di Credi. Bit će da se još nije usudio, da kopira Rafaela. Ta je dovršena kopija grofa Rewitzkoga sasvim zadovoljila, a od primljenog honorara mladić je presretan

poslao roditeljima 10 louisdora, »kao prvu pomoć zahvalnog sina, pa ako Bog da, slijediti će u buduće i daljnje, izdašnije pošiljke«.

Druga je bila radosna vijest, da je Pfeifinger za nj isposlovao jednogodišnji štipendij iz »Pester Studienfonda« za g. 1842.—3., i to putem karlovačke Tridesetnice (za carinske i solanske prihode), ali »neka sad pusti po strani skiciranje po svom ukusu, pa neka se lati studija za veliku oltarsku sliku sv. Alojzije, do čijih nogu kleče anđeli. Ako skica uspije, onda ima nade, da slika bude naručena za veliki oltar župne crkve sv. Trojstva. No svetac mora svakako da bude sv. Alojzije, budući da je najtočniji prinosnik za Karasa gosp. Louis Duquenois«. Začudo ovo pismo ne obraduje mladića, jer bi želio da radi sasvim slobodno po vlastitim inspiracijama, pa na to ne odgovara. Zato mu pjeneznik napokon javlja kategorički, ako ne bude skoro sv. Alojzije, da će se obustaviti podpore. Ujedno ga na neko vrijeme zove kući. Svi su željni, da ga vide, naročito rodbina, a možda ga čeka i narudžba od pater guardiana za sliku »Sv. grob«. Mjesto običajne tromjesečne podpore od 200 fl., šalje mu Pfeifinger samo putni trošak, a prilaže voznu kartu »Schnellfahrt Fiume—Carlstadt im Viergespann des Michael Gersich, Passagiergeld 7 fl. 80 Kr., Koffer 1 fl. 30 Kr.« Gotove slike neka preda gosp. Sporreru, Karlovčaninu, da ih otpremi kući.

U mjesecu srpnju 1844. hiti Karas kući odjednom probuđenom žarkom nostalgijom za rodom i domom. Kad stiže u Karlovac, nađe svoju porodicu u velikoj oskudici, oca nemoćnog, napola slijepog, a majku i sestre u njegovom krojačkom poslu, kraj mučne zaslužbe. Karlovčane pako, kojima mladić duguje toliko, da im se ne može dosta duboko da klanja, nađe vrlo hladne. To ga tako ponizuje i ozlovolji, da već za nekoliko dana krene u Zagreb. Tamo umoli gostoprimstvo u starog prijatelja, kanonika Tuškana, pođe lično do biskupa Haulika, da mu referira o svom radu i potrebnim daljnjim studijama, buduć da je njegovo školovanje započelo mnogo kasnije, nego li u đaka redovite školske naobrazbe. Čini se, da sa narudžbama nije bio sretne ruke. Kukuljević bar u svojem popisu Karasovih slika iz onog doba ne spominje nijedne uspjele velike oltarske radnje.

Mjeseca prosinca g. 1844. Karas se opet vraća u Rim. Čini se,

da su posljednje slike, ponesene u Karlovac, ipak uvjerile dobrotvore, da bi bila šteta napustiti ga na pô puta, jer je sebi osigurao neke stalne pripomoći za buduću godinu. Tad opet uđe u svoj dragi tihi »studio« ispod krova visokog tornja pallaza Veneziano, jedino mjesto, gdje daleko od ljudi, može da radi, a da od njega vječito ne traže »savjesnost, ovisnost i dužnu zahvalnost«.

Kratki boravak u domovini na osjetljivu je Karasovu dušu snažno djelovao svojim patriotskim probuđenjem, koje je bilo zahvatilo po prvi put i šire redove građanskog društva. Karasovi pokrovitelji i dobrotvori, Drag. Klobučarić, Nikola Vranyczany i drugi već su g. 1838. u Karlovcu bili osnovali »Ilirsko čitanja družtvo«, kasnije prekršteno u »Narodnu čitaonicu« pod pokroviteljstvom slavnog Ilirca, grofa Janka Draškovića. Ilirska ideja se ovdje učvršćivala pomoću hrvatske knjige i časopisa, kako to Rudolf Strohal iscrpivo opisuje u svojoj knjizi »Grad Karlovac opisan i orisan«, širila se bujicom patriotskih pjesama i štiva. Što više, u toj skromnoj karlovačkoj čitaonici bio se pojavio i prvi poticaj za osnutak ilirskog teatra u Zagrebu, pa je Vakanović predložio, neka se sa 600 akcija po 50 for. od Stankovića prekupi zgrada varoškog teatra na Markovom trgu. Kad se o tom pitanju vijećalo u zagrebačkoj vijećnici 27. ožujka 1841., pošlo je onamo do 30 Karlovčana, a među njima i odaslanici čitaonice.

Od god. 1840. odbijali su Karlovčani — daleko prije Zagrepčana — njemačka i talijanska gostovanja, osnovali svoj mali kazališni zbor dobrovoljaca, koji je osobito lijepo procvao oko g. 1848., a vršio svoju važnu zadaću sve do 1900. U tom zboru nalazimo viđena imena mladih doktora, književnika, pjesnika, učitelja i profesora, vlastele i plemića, kao i njihovih supruga i kćeri, pa i jednog starca od 84 godina, Keršića Miju. Svi su radili besplatno, žrtvujući sebe i materijalna sredstva »na oltar domovine«. Ilirski duh zašao čak i u Karasovu bijednu porodicu, pa se kćerka Dragica otada potpisivala »Slavjanka do smèrti«.

Kad se Karas u prosincu 1844. vraćao u Rim, puna mu bila duša zanosnih patriotskih ideja, pa je ponio sobom i poklonjene mu hrvatske knjige, koje su ga oduševljavale i inspirirale za sasvim nove sujete. Tada je nastala njegova velika slika »Vila oduševljava Gundulića na pjevanje«, slučajno ista ideja, koju je kasnije Vlaho Bukovac upotrijebio za zavjesu novog kazališta u Zagrebu; te prva skica za »D j e d a i u n u k a«, najpopularniju svoju sliku — kako tvrdi I. pl. Kukuljević — koja je o v j e k o v j e č e n a n a i l i r s k o m z a s t o r u - l e p e z i u z a g r e b. k a z a l i š t u. Obje su te slike u akvarelu od Karlovčana bile primljene s velikim zadovoljstvom.

Karas se dotada nije smio posvetiti ovom genre-u, koji bi jedini bio zadovoljio njegovu maštu i ambicije. Kano crna avet proganjali ga još uvijek zahtjevi Karlovčana za oltarskim slikama, budući se u onim decenijama ondje stare crkve pregrađivale i neke nove gradile. Sv. Alojziju uzalud bi Pfeifinger kojput urgirao. Svetac je duge godine drijemao u skicama, premda se pukovnik Josip barun Jelačić, kasniji hrvatski ban, indirektno upitao za cijenu ove slike, koju bi namijenio kapeli nove karlovačke bolnice. Drugi su opet pitali za sv. Katarinu i sv. Nikolu. No Karas je sebi iskreno priznao — što pred dobrotvorima u pismima ne bi ni krio — da mu oltarske svete slike ne odgovaraju unutarnjem raspoloženju, pa da njima ne će sebi nikada pribaviti dostojno ime »ilirskog slikara-umjetnika«, za kojeg hoće da ga proglase. Ta iskrenost i samospoznaja nije se u nas u ono doba jošte cijenila ni razumjela, inače bi ga dobrotvori bili pustili, da se razvije po svom umjetničkom pozivu.

Pfeifinger, ne videći materijalnog uspjeha kraj mnogodišnjih žrtava, postajao je sada sve stroži, izjavio »da se već zasitio briga i uzdržavanja nemarnog i neposlušnog djaka«. Zato mu sad šalje konačni obračun počam od 4. 1838.—1846., po kojem se vidi, da mu je dosada slao u gotovom 3134 fl., a osim toga rubenine i odijela. Ujedno javlja, da je umro najmarniji prinosnik Karasov, g. Louis Duquernois, ne dočekavši slike sv. Alojzije, ali mladiću ipak oporučno ostavio 100 fl. Na kraju pisma pita Pfeifinger lakonično: »Was haben Sie beschlossen, um für Ihre Zukunft zu sorgen? Verlassen Sie sich nicht darauf, dass ich Sie weiter unterstützen werde.« — Ali dobričina ipak ne će, da zanesenjaka prepusti nevolji. On se zato u Karlovcu mnogo trudi, da veliku uljenu sliku »Majka izlaže Mojsiju«, zamišljenu pod vodstvom Overbeckovim, proda putem lutrije. Ali u zao čas iz Pešte došla zakonska zabrana za izigravanje predmeta, pa je ta slika postala svojinom

karlovačkog magistrata, buduć da je zagrebačko društvo »Narodni Dom« — usprkos preporuke Kukuljevićeve — radi neimuštva moralo da odustane od nabave umjetnine.

Slika »Mojsije« imade svoju malu pikantnu historiju. Ona je dvoranu karlovačke vijećnice resila na sveopće zadovoljstvo sve do osamdesetih godina. Jedne je noći nestala. Karlovački gradski zastupnici, koji bi rado gledali to djelo nesretnog svog slavnog sina, odmah su se dali na potragu, pa se ustanovilo, da ju je neka tamošnja moćna ličnost (I. V.) potajno prodala. Sad se digla hajka i nastalo javno debatiranje po novinama, dok »Mojsija« jednog dana nije nađen na istom mjestu, gdje je prije bio visio. Ličnost se pako ona izvinjavala, da je to bio »nesporazumak«. — Za neko vrijeme opet je nestalo »Mojsije«. No kažu, da je ovaj put bilo sa znanjem gradskih zastupnika. Kano da su se zastidjeli slike, koja nije odgovarala najmodernijem ukusu i tehnici slikarstva, oni ju nekud spremiše. Na zamolbu autorice javlja u svom pismu od 9. VIII. 1928. uvaženi Karlovčanin, g. dr. Vatroslav Reiner, advokat: »Oštećeni »Mojsije« nalazi se u našem gradskom poglavarstvu. Nekad je visjeo u sjedničkoj dvorani starog magistrata, a nakon podignuća nove vijećnice bio je postavljen na galeriji nove sjedničke sale. Gdje je sada, ne znam.« — Ove je jeseni karlovački župnik i guardian, preč. gosp. Gjuro Bencetić na zamolbu autorice po svom gradu Karlovcu tražio podatke i slike Karasove. Tom prilikom je naišao i na »Mojsiju«, i to na tavanu magistrata, te nato upozorio novog načelnika gosp. Butorca. Ovaj je sliku odmah dao skinuti, temeljito očistiti, pa ona sada resi reprezentacionu sobu g. načelnika. Grad Karlovac ne treba da se stidi te makar i ne savršene umotvorine, jer za nj danas vrijedi kao znamenita historička uspomena.

Karas se nagovaranjem prijatelja napokon odluči, da izmili iz svoga »Thurma«, te da se počešće ogleda i po savremenom rimskom životu. Rezultat toga promatranja bile su rimske genre-slike. Odjednom spazi, da su naročito Rimljanke klasične ljepote. Tad se mladiću desilo u njegovoj 24. godini, da je prvi put planuo ljubavnim žarom. To je bila prenježna, čista sanjarska aventura, sačuvana nam po konceptu prvog ljubavnog pisma prelijepoj Candidi, očito iz imućne porodice. On joj se približava samo iz daleka, sa svetim obožavanjem kao Dante Beatrici, izlivima kontemplativne umjetničke duše i osebujnim pričanjem. Pismo je koncipirano lošom talijanštinom uz mnoge pogreške, a točnog datuma nema:

Amabilissima e carissima signorina! Vaše će mi ljubezno srce oprostiti, što Vam s ovim pismom smetam, ali me nato tjera jedna neodoljiva sila, pa kad bih i znao, da stojim čak na rubu svoga groba, ne bih mogao ino, nego da idem naprijed, te da se razjasnim nakon toga, što sam na tri razna načina uzalud pokušao, da se približim Vašoj ljubeznoj i za me nada sve privlačivoj i simpatičnoj osobi.

Pokušao sam, da Vas izbrišem iz pameti, ali uzalud. Bilo bi isto, kano da se hoću odreći jela ili disanja čistog zraka jednog vedrog dana. Ovako se osjećam vazda smućen i progonjen, te mi se prikazuju same mutne i tužne prikaze, a samo kadkada pričinjava mi se koja utješljivom. No ona se rapidno opet gasi, kao blijesak u noći na velikom uzburkanom moru, pa mi se onda stanje, u kojem se nalazim, prikazuje još strašnijim. — Između ostalih prikaza, ugledao sam u snu jednu, koja mi se često vraća, pa ju moram opisati.

Pričinjalo mi se, da me je moj genij odveo na morsku obalu, odakle more svojim šumom strašno ozvanja u obližnjoj planini. Tamo vidjeh razne sakupljene osobe. Moj genij mi reče: »Sad ćeš ugledati primjer, koji se tiče tebe, koji će te duboko dirnuti u dušu, ali treba ipak da ga vidiš!« A ja tad ugledah jednog mladića, jednu djevojku i jednog vremešnog gospodina krepkog zdravlja, po sličnosti mogao je biti ocem djevojke. Ova trojica su moju pažnju najviše privlačila, s tim više, što osjetih, kao da sam ja onaj mladić. Taj mi se mladić pričinjao lošim, te kano da ga muči podmukli plamen. On je kušao, kako da se približi k djevojci, koja bijaše čisti pojam duševnih vrlina, iskrenosti, čistoće, privrženosti. (Ja ću sav život uživati u sjećanju ovog priviđenja.) Otac mu je svako približenje zabranio. On uze mladića i djevojku, svako na jednu stranu tezulje. Kad je spazio, da je mladićeva strana prevagnula, uze on nekoliko napunjenih vrećica, koje je imao uza se, pa ih baci na dno djevojčine strane. Radi te težine s njene strane, mladić je odletio u zrak, pa mu nije

koristilo nikakovo moljakanje ni zaklinjanje, neka otac uspostavi ravnotežje s obih strana, jer drži, da je ravan djevojci. Otac s odvratnošću baci mladića u more, zaviknuvši: »Hajd, nesretniče, i crkni!« — Muke mladićeve, koji se uzalud trudio, da se spasi iz valova, izazvale su grohot posprdnog smijeha u gomili gledalaca. Meni se pako od te ljudske nepravde stisnulo srce, kadno mi moj genij prišapnu: „Pazi, vidiš li, što se ovdje događa?« — Taj prizor mogu usporediti jedino tome, kako je u duši biću, koje se laganim čamcem uzvinulo iz dubine do svijetle visine, ali ga udes opet baci u dubinu, u pakao, pa mu ne preostaje nikakova nada — do sigurne smrti.

U to se k onoj tezulji približi glomazan odvratan, stariji čovjek. Otac mu priđe ljubeznom pažljivošću, postavi ga na tezulju, odakle je izbacio mladića, pa gle čuda, obe su strane bile izjednačene, što više, jezičac na sredini malko je prevagnuo na stranu debeljka, za njegovu pobjedu. Na moju veliku žalost za čitavog ovog događaja nisam mogao vidjeti lica djevojčina. Ali joj se javih jednom pjesmom, koju je ispjevao odbačeni mladić, da njome svratim pozornost djevojke na bijednika:

»Canditissima rosa . . . candida colombella . . .«
(pjesma od 6 kitica)

Na to upitah svog genija, kako je mladić nazvao svoju pjesmu, a taj mi odvrati: »Ono za čim žudiš!« — Ali ja znadoh, kako ju je stvarao, jer sam ju po njemu vrlo često čuo pjevati, najme u najgorčim časovima života, kad sam si davao oduška, te u pjevu nalazio utjehe. On ju nazvaše svojom »Prvom pjesmom ljubavi« ili »Koprenom tri puta zaklonjeno ime ljubljene djevice«.

Odjednom začuh udaranje sata. Ja se prenuh, progledah i dosjetih se, da sam zadrijemao u naslonjaču. Ali ne mogoh nikako vjerovati, da su to bile samo vizije, jer sve, što Vam sada ispričah, vidjeh ocrtano u živim, žarkim bojama. Tek hladni jutarnji povjetarac me o tome razuzvjeri. Pomalo mi se vraćala svijest, vidjeh, kako se tamne ure pomalo gube, a zora se tiho primiče u društvu svijetlih ura, najavljajući dolazak — Feba.

Oh, preljubljena gospođice! Sad sam Vam objasnio, kakove me utvare proganjaju, pa se od dana u dan sve više oko mene

sakupljaju, te mi ne dadu ni časka mira. Htio sam silom, da se svega toga oslobodim i (Karas ovdje opet aludira na samoubijstvo), ali imam dobrog anđela čuvara, odličnog prijatelja, jedan rijetki biser (Carl Mayer) koji me od moje odluke odvrati. Ipak mu ne bi bilo uspjelo, da nemam kod kuće nježnu majku (una tenerissima madre) koja me silno ljubi, i oca, koji se kroz sav život za nas kini i muči, a sad je blizu da oslijepi . . .

Pouzdavajući se u Vaše lijepo srce, nadam se, da moje jezične i ortografske pogreške ne ćete podvrći prestrogom sudu, već ćete preko toga prijeći s kršćanskim smilovanjem.

Ovime završujem, pozdravljajući Vas od svega srca i želeći Vam svako dobro (e augmendoli ancor una volta tutto le bene possibile) ostajem Vaš vjerni sluga

Luiggi Karasz.

Ma basta! Ja sam siromašan umjetnik, a to je dovoljno, da mi neće pasti u dio »Ono, za čim žudim!« Međutim sam Vam vrlo zahvalan, što ste mi dobrohotno posvetili bar toliko pažnje.

Već je vrijeme, da Vam prestanem dosađivati sa svojim . . . (na 4. stranici ružičastog pisma slijedi dugačka pjesma od 8 kitica, svaka od 8 redaka, naslov »Poesiolla, nata per causa sua« (»mala pjesma, rodjena za svoje jadovanje«).

Taj pritajeni ljubavni žar goni mladića na polje glazbe, kojom se dosada ponešto bavio samo u dokolici. U Sikstinskoj kapeli sluša sada svim registrima razgaljene duše »Anđeoski pjev«, a noću ga zadivljuju pjevači po ulicama nesravnivom slatkoćom i melodioznošću talijanske pjesme. Ne mareći odjednom ni za slikarske narudžbe, ni dosadanje financijalne neuspjehe, koje je djelom i sam skrivio, on se s opojenom dušom baci u vrtlog glazbenih harmonija, da zatomi uzaludne želje i čežnje. Njegov »Anđeo čuvar«, vjerni Carl Mayer, u tom entuzijastičkom preokretu nalazi put do ozdravljenja melankoničnog mladića, pa mu zato pokloni svoju gitaru i posudi svoju frulu, te mu pribavi teoretska glazbena djela, da iz njih uzmogne čestito da nauči teoriju, harmoniju i kontrapunkt. Mayer je u hrvatskom prijatelju odavna bio odkrio divan, osjećajan tenor, pa se i sam čudio, da još nitko nije mladića animirao za operne studije.

Karas se podao glazbenom studiju s istim žarkim fanatizmom kano nekoć slikarstvu, a u tome je napredovao isto tako brzo i lako, kao što u Firenzi u risanju i slikanju. Kao da je rođen za svaku umjetnost. Na neko vrijeme obuzela ga strast komponiranja, zacijelo i za ljubavne pjesme Candidi, no bit će, da ih je iz prirođene stidljivosti uništio ili sakrio. O njem piše hrvatski muzikolog Franjo Ž. Kuhač u svojim »Ilirskim glazbenicima«: Neko vrijeme prianjao je Vjek. Karas više uz glazbu, nego li uz slikarstvo, pa bih rekao, da je komponirao više glazbenih komada, nego što je naslikao slika. Karasove kompozicije ne odavaju doduše vještaka, ali u mnogim komadima živa je ritmika, a u nekim je pogodio i hrvatsku žicu. Ljudi, koji su poznavali Karasa i njegov glazbeni dar, tvrde, da je komponirao i orkestralne pijese. U mene se nalazi 28 Karasovih popijevaka u originalnom rukopisu, a mnogo ih ima u arhivu hrv. pjev. društva »Kolo«.

Za pjesme, koje je Karas komponirao za jedno, odnosno dva i tri grla, tražio je tekst ponajviše po hrvatskim lirskim stihovima, prije svega Preradovićevima, kano »Veselo sada, veselo svi«, »Sunce zađe, mrak proteže«, nekoliko napitnica, te pjesama Rakovčevih, Marjanovićevih, Topalovićevih, kao što i Kukuljevićevu »Pred Grobnikom starim«, a uz to jednu talijansku »Siamo Romani, a palpiri e generosi«. Činilo se zaista, da će ga glazba sasvim odbiti od slikarstva, kadno jednog dana stiže pismo od Pfeifingera sa viješću, da je u Milanu preminuo dobri Kossen, kojemu je mladić dugovao nekoliko odgovora na vrlo ljubezna pisma. Premda je Kossen bio stavljen u mir s malom penzijicom, to se ipak jednom svotom sjetio Karasovih roditelja, znajući da žive u velikoj bijedi. To je Karasa silno potreslo, i on se za čas sasvim razbistrio i progledao, kuda je srnuo. Plemenita duša, Kossen nikad u svojim pismima ga nije korio, niti mu se prijetio kano Pfeifinger, poznavajući čudni karakter mladićev i njegovu preosjetljivost. Bio je nekoć prvi, koji je u odrpanog dječarca otkrio slikarski talenat, a bio valjda i jedini — osim Kukuljevića — koji je u taj talenat nepokolebivo vjerovao, pa zato i mirno čekao na kasnije uspjehe. Ali je bio i jedini, koji je razumio konflikte, što vječito cijepaju mir u nesređenoj mladićevoj psihi, neuravnoteženoj po svom neharmoničkom razvitku i školovanju,

a povrh toga opterećenoj pesimizmom i fatalizmom, što na časove ubijaju inspiracije i stvaralačku snagu.

Ta spoznaja svalila je mladog Karasa ponovo u jednu od onih kriza, koje bi ga znale tako shrvati, da bi onda jedinim rješenjem i spasom smatrao — samoubijstvo. U Rimu ga ta kriza spopala dva puta, pa bi zacijelo tome bio i podlegao, da nije bilo zlatne bečke duše, Carla Mayera, i roditelja, kako je to spomenuo u pismu Candidi. Primirivši se, za koje se vrijeme dosjeti, da je isto tako nezahvalan i nemaran u pisanju i spram drugog svog očinskog prijatelja, maestra Melli-a u Palermu, s kojim je u Firenzi bio proživljavao najsretnije svoje đačke dane. Iza više godina šutnje, sad se maestru napokon javlja oduljim pismom, da polaže račun o svom dosadanjem napredovanju. Za nas je pako to pismo jasan dokumenat za prosuđivanje njegova rada. Koncept odaje već mnogo sigurniji i pravilniji talijanski stil, nego li u pismu Candidi, a imade ortografskih pogrešaka tek od nemara.

Roma 11. augusto 1845.

Carissimo Giuseppe! (iza oduljeg uvoda) .... U prvo vrijeme moga boravka u Rimu pohađao sam prije svega dnevno muzeje i galerije, naslađivao se statuama antike, koje su ovdje nasavršenije. Po statuama radio sam nuditete (golotinje), u slikama slavnih slikara tražio sam umjetnikov duh, premda mi je uvijek najvažnija sâma priroda, principalna baza za sve moje radove. Tako su radili i antikni umjetnici, zato su im djela neumrla, još uvijek živa. Tko slijedi stazu prirode, t. j. istine, taj ne zabasa u kal, već se njemu otvara porta do uzvišene mete ... U drugoj godini htjedoh već raditi po vlastitoj inspiraciji, ali izbor sujeta mučna je stvar. Tad sam se upoznao sa slavnim maestrom Overbeckom, a taj mi je savjetovao, neka odaberem za sujet »Madre al Moses«, kako izlaže dijete na Nilu. Dugo nisam mogao da počnem, jer nisam imao pravog atelijera. Tad sam dobio preporuku od austrijskog poslanika grofa Rewitzkoga iz Firenze, za besplatni »studio« ujedno i stan u palazzu Venezianu austrijskog poslaništva u Rimu, i to za čitavi moj ovdješnji boravak. Tu sam osim Mosesa načinio još jednu oveću sliku, kako se Laban prvi put sastaje s Jakovom,[1])

[1]) Kupio Strossmayer.

i još jednu manju, kako se Magdalena ponizuje pred Kristom. Te sam slike ponio kući, kad sam prošle godine od srpnja do prosinca boravio u svom rođenom domu, gdje sam s mojima proveo nezaboravne dane. Na povratku amo zadržavao sam se punih 15 dana u Veneciji. Kakov lijep grad za slikara! Kakov Paoli, Tizian, Palma, Giorgione! To su pjesme za oči za gledanje, djela, koja se ne dadu opisati, treba ih vidjeti! Nakon svog povratka u Rim radio sam svakojake studije, a i jednu oveću sliku, koju treba odmah poslati u domovinu. To je neka vrst muze, koja herojskom hrvatskom narodnom pjesmom inspirira pjesnika (Gundulića) a za taj sujet me inspirirao jedan naš pjesnik. Eto, predragi moj Giuseppe, izvatka iz mog dnevnog rada. Ne mogu da napustim nadu, da ću jednom poći u Napoli i Siciliju (nikad mu se nada nije ispunila). Ali sam prisiljen, da ostanem tu, možda ćemo se vidjeti buduće godine. Carissimo, one dane, što smo ih zajedno proveli, a Vi mi od umjetnosti toliko pokazivali, najugodnije se sjećam . . . Il vostro Luiggi Karasz.

Iza ovih izjava primirio se Karas bar u toliko, da je bez srdžbe primio i Pfeiffingerova spočitanja: »Trebalo Vam je još i muzike! Kompozicije, koje ste poslali u Karlovac, čini se, da malo vrijede.« Slučajno su to bile skladbe, koje je Kuhač kasnije povoljno ocijenio. Zatim Pfeifinger svršava pismo: »Ohne gründliche Vorkenntnisse, mein Lieber, kann man kein Musiker sein!« ali mu ujedno javlja, da je biskup Haulik za nj opet poslao 100 fl., no taj novac treba Karas da čuva za konačni povratak u domovinu. »Dosta je bilo tih devet godina u tuđem svijetu!« — Sestre pako, koje se u svojim pismima nikada ne žale, što od najstarijeg svog brata nemaju baš nikakove pomoći ni koristi, zabrinutim riječima ga dozivaju kući, želeći, da još stigne na vrijeme, da im roditelje portretira. Otac je odavna tako oslabio, da ne može da radi, uzeo jeftinog kalfu, a taj poslove samo kvari. Starac dodaje drhtavom rukom: »Mein innigst geliebter Sohn, lieber, guter Lois! Nach allem dem, was ich höre, komme einmal schon aus Rom zuhause, indem sich alles mit mir nach Dir sehnt. Du hast mir einen grossen Kummer gemacht mit Deinen langen Stillschweigen. Darum bitte ich Dich, komme bald. Es küsst Dich 1000 mal Dein alter Vater und die liebe Mutter.« To je očevo posljednje pismo.

No »Lois« ni sada ne piše kući, jer bi im se samo jadao, i njihovu nevolju time još i povećao. Svijestan je svoje krivnje, ali nema energije, ni odlučnosti, da sa sebe strese slaboću. Nekakova ga tvrdokorna pasivnost uporno sili na neizvjesno čekanje nečega, što bi ga moralo spasiti. Sad bi opet htio da radi, ali nema prilike. Tad se dosjeti ilirskog vođe, moćnog dr. Ljud. Gaja u Zagrebu, te mu se izjada: »Roma 21. siječ. 1847.

». . . Vama će poznato biti, da ja ovdje u Rimu više se dugo nemogu zadèržati, poklem podpore od kuće više neuzimam, a ovdje preveć slikarah i umětnikah imade, koji samo od strancih živu. Ovi pako ovog godišta malo su Rim potražili, zato i umětnikom zlo ide. Ja imadem više prijateljah, koji bez novcah ostali jesu, kako i ja. Ali išlo zlo ili dobro, do svibnja ovdje ostati moram, ako i crk . . . od gladi kanoti pas. Ja sam se počeo jednu umětnost učiti, to jest od kruha i vode živěti. A vidim, da se može obstojati na taj način. To bi meni još najmanje glavu lomilo, jer moj želudac netraži ništa osobitoga, samo da je pun. Ali da ja nemogu deržati modela, to je strašna stvar, koja mene silno boli . . .« A onda pita dr. Gaja, da li mu je g. Pfeifinger predao ona dva nacrta, što mu ih je poslao, te od kojih bi on bio voljan da izradi dvije slike, da bar toliko zasluži, koliko mu treba za život i za modele. Drugi put stavlja Gaju prijedlog, neka se u Hrvatskoj ustroji društvo, koje bi njegovalo umjetnost, a talentiranim mladićima pružalo sredstva za njihovu naobrazbu.

Ali od nikuda glasa, ni odgovora. »Prvi ilirski slikarski talenat« osjeti gorko, da ga njegovi mecene pomalo sasvim napuštaju. No kolikogod ga zvali kući, ne će da im dođe kano propali genij, proletar, već hoće, da svoj boravak u Rimu završi jednim velikim uspjelim djelom, pa da tek onda svijetla lica i primirene savjesti stupi pred gospodu karlovačku. Da li će mu to uspjeti? Možda, da nije od iskona određen, vazda da pati, da kuburi, da bude ponižen i sputan, a preslab, da se umišljenom svom fatunu odupre.

Karlovac i Zagreb zaista su na Karasa gotovo i zaboravili. U osvitku revolucionarne godine 1848. imali su tamo važnijeg posla i realnijih interesa. Pogotovo Karlovac, koji je stajao na granici c. k. Vojne Krajine, vazda na udaru turskom zulumu i navalama. Ovdje je bio i štop slunjske regimente, a osim toga sva

sila austrijskog, njemačkog časništva i njihovih dama, koji su htjeli da taj kraj sasvim ponijemče, pa se rugali »ilirskim fantastima«. Međutim se moćno raspalile patriotske duše, pjevale se ilirske pjesme, slikale se slike patriotskog značenja, premda većinom po doseljenicima, koji se laćali posla lih radi zarade. Tada je Karas držao, ako bi bio svojoj domovini po distansi bliži, pa slikao rasplamćenom svojoj domorodnom dušom, da bi mu i radnje mnogo više vrijedile od onih stranih mazalaca. Treba dakle, da se već jednom odluči na povratak.

Da mu se kalež jada napuni do vrha, stiže mu vijest, da je preminuo predobri otac, strpljivo i pobožno, kako je živio. Umirući sam je zatražio, da mu zapale svijeću, a vječito pitao, da li još nije kući stigao Lois. Nikad za tih devet godina izbivanja on ne bi sinu ništa prigovorao ni od njega tražio pomoći, ali u nastupu smrtnih muka, njegovo je oko zabrinuto kružalo po brojnim mladim glavicama neopskrbljene djece. Jednu je kćerku bio žrtvovao za ženu 65-godišnjem starcu, pa ona iza dvije godine nesretna braka umrla. Zato je ostale pridržao kod kuće, pa makar i oskudijevale.

Zakopavši oca, sestre pismeno pitaju brata, što sad? Preselile su se s majkom u jednu jedinu sobicu, rasprodavši sve, što se dalo unovčiti, pa još uvijek nastavljaju očev zanat. »Oh, koliko muke, dok zajedno zaslužimo jednu jedinu forintu!« a najveća im je žalost, što je najmanji bratac — njihovo ljubimče, živahni, oštroumni Jurica, prije 40 dana oslijepio, a nemaju čime, da ga liječe.

Kraj čitanja ovog pisma, Karas zapane u krajnji očaj. Ako se sada vrati kući goloruk, bez zaslužbe, kako da sestrama pomogne? On se sada obrati pismom na Kukuljevića, ne bi li se za njega našlo u domovini kakovo zaposlenje. Kretom pošte pozove ga Kukuljević kući, buduć da će njegov otac Antun Kukuljević nastojati, da Karasa namjesti za učitelja risanja. Mladić god. 1848. pohrli najprije u Karlovac, a za nekoliko dana kasnije u Zagreb. Duša mu bila puna tjeskobe i sumnje, kako će vršiti učiteljsku službu, dok za nju nema ni volje, ni spreme. On mrzi svaku stegu i svako dociranje, pa sluti unaprijed, da će biti loš pedagog. Silom

prilika ipak će morati da pokuša. U Zagrebu nađe sveopći ratni metež, škole na neko vrijeme raspuštene, pa je morao — kraj najveće oskudice i gladi — da čeka sve do jeseni god. 1849., kad bi mu napokon dostavljen prijepis platežnog naloga, upravljen na upravitelja zavoda, na kojem je Karas bio započeo svoje učiteljevanje:

Velečastni gospodine!

Da je gospodinu Vjekoslavu Karasu, privremenom ovdjašnjem risarskom učitelju, godišnja plaća od 300 fl. i 60 fl. za godišnji stan, od 19. o. mj. u običnih měsečnih rocih iz matice školske kod područne političko-zakladne pjeneznice u Zagrebu oprede-ljena, usled dopisa visokog banskog Věća od 14. stud. 1849. Vami znanja i ubavěštenja radi time priobćujem.

U Zagrebu 20. stud. 1849.

Biskup Josip Schrott m. p.
vèrh. ravnitelj školah

Naslov spisa: Velečast. gosp. Vatroslavu Vèrbaniću, višje početne učione privremenom meštarskom upravitelju u Zagrebu.

Tako bi Karas napokon u početku listopada 1849. dodijeljen za privremenog učitelja risanja na produžnom (šegrtskom) tečaju na trivijalnoj školi u Zagrebu, koja se zajedno s muškom preparandijom nalazila u Poštanskoj ulici (gornja Opatička) ispod Popovog tornja, a nastanio se u drugom katu stare dvokatnice br. 971. u Dugoj ulici nasuprot kasnije Albrechtove tiskare. Sestre su bile presretne, da im je najmiliji brat blizu, dok od brata Alberta, koji nikada nije našao pravog, stalnog zanimanja, nisu imale ništa do jada i neprilika. Najmilija Vjekoslavova sestra, Dragica, odmah poslala za njim u Zagreb njegovu frulu i gitaru, pa ga počešće izvješćivala, kako su uredili novi svoj, još bjedniji život. Karas bi rijetko kada pošao u Karlovac, jer su za ratnih vremena putne prilike bile vrlo rđave. Dogodilo mu se jednom, da je bio izgubio putnu dozvolu, pa se među spisima sada našla mala potvrda:

Gosp. Vjek. Karas putuje u svom poslu u Karlovac, i zaboravil svoj putni list, dakle može se civilno i militarsko poglavarstvo rečenoga gospodina, mirno tamo i natrag putovati pustiti.

U Jastrebarskom 25. velj. 1849.

Dragutin Odi
satnik i povjerenik sigurnosti.

U tom novom zvanju, u kojem nije bilo nikakove pobude za umjetnički rad, osjećao se Karas opet malodušnim i sapetim. Morao je silom prilika da se lati elementarnog risarskog podučavanja, premda u njega nije bilo ni trunka interesa za neuke šegrte, ni za didaktičku osnovu rada, dok su glavna uzgojna sredstva za uzdržavanje školske discipline bili šiba i zatvor s gladovanjem. Negativni plodovi njegova neiskustva i nesposobnosti za učitelja pokazivali se već za kratko vrijeme. U prosincu 1849. je viša školska oblast putem cirkulara pozvala sve šegrtske škole u Hrvatskoj, da podnesu risarske radove učenika, e da se prosudi, kako je mladež napredovala, i to za godišta 1847. i 48., te 49. do prosinca. Dok su učitelji iz pokrajine priposlali uspjele radove od dvije i pol godine, Karas je imao samo početničkih risarija od dva i po mjeseca, izrađenih teškom, nevještom šegrtskom rukom. Među svim đacima našao je tek trojicu s talentom, pa ih je na svoju ruku — mimo školske osnove — uputio u slobodno risanje i stvaranje. No to mu je pedantna školska oblast najviše zamjerila.

Zato je primio donji dopis, datiran 6. prosinca 1849., potpisan po samom biskupu Schrottu:

Gosp. Vjek. Karasu. Velečastni gospodine! Uzorite proizvode městne Vaše risarske učione, koje ste amo dostavili, Vami se u prilogu ujedno sa opazkami u tehničkom, i umětnom obziru po višnjem městu učinjenimi s tim nalogom vratjaju, da u smislu tih opazkah shodna učinite, te potrebiti im uspěh pribaviti nastojite.

Prepis priložka: Opazke vèrhu predloženih risarskih proizvodah učione u Zagrebu za god. 1847.—48.:

Ova učiona, koja je samo 10 proivodah predložila, u razměru ostalih učionah trojedne kraljevine, jako malo učinila je, i za iznimkom proivodah pod br. 4-I, koji samo srědno izvedeni jesu, takove proivode predložila, koji nikako pram zahtěvanju zadovoljiti mogu. Mora se dakle učitelju strogi nalog dati, da svakako obzir uzme na to, da svaki zanatnik (ili Profesionist), od kojih samih gorěnavedeni proizvodi narisani jesu, takve izvore risa, koji u njegov dotični zanat (Gewerbe) udaraju, zato pozivan bude, da takove predmete u svom radu sa posebnim narisanjem m u č n i h u d a h polag velikog měrila (Detail-Zeichnungen in grossem Maasstabe) izvedeni budu, koim točno izjasnjene (genau Deklaration) u narodnom jeziku pridati se mora, s tim više, pokehdob kod ove učione dosta veliki izbor dobrih temeljnih izvornikah (Originale) se nalazi. — Proizvodi slobodnom rukom bez svakoga izraza i bez svakog naměranog izvoda nemogu se razsuditi, zato učenik prije u risanju manjih, predmetah se uvěžbati mora, bez kojih u risanju umětnih predmetah nigdar dobro podučen može biti, još manje pako u zvanju svom zadosta činil bude.

U Zagrebu 15. stud. 1849.

Baron Zornberg v. r.
gradjevni izvěstitelj

Negodovanje, što ga je neiskusni učitelj izazvao prvim dokazom svoje nesposobnosti, osvetilo se i materijalno. Bansko Vieće ga zapostavljalo i u berivima. Zato je 21. listopada 1850. jadni slikar upravio na oblast molbu, kojoj je koncept sastavljen od strane ruke:

Pokorno podpisani prije godine danas postavljen je za učitelja risanja kod ovdjašnje pučke škole sa platjom od 350 fl. Svi ostali učitelji ote škole dobili su već prošaste godine u ime skuparine povetjanje platje za tretjinu, i oni toga dobivaju i 3 fatih drvih na godinu. Ja jedini niesam mogo te polakšice zadobiti, i stojim jedared sa mojom prijamnom platjom. Budući pako da skupotja od dana sve vetja postaje, i ja već nisam kadar sa mojom dosadnjom platjom izlaziti, stoga slavnu bansku Vladu pokorno molim, da i meni kao i ostalim učiteljem platju za tretjinu povećati i drva ili kakov relutum zanj dopitati blagoizvoli.

Slavne banske Vlade najpokorniji

Vjek. Karas

Na tu molbu bio je Karas otpušten iz službe.

Da svoje izdatke svede na najmanju mjeru, preseli se na Potok u Dominikovu kuću, među najbjedniji purgarski svijet, a odavle pisao svojim bivšim dobročiniteljima u Karlovac, neka mu pomognu do zarade. Kao najgorča ironija njegovog zlog Udesa dobi napokon narudžbu, da za karlovačku Tridesetnicu slika cimere sa dvoglavnim orlom. Spao je na onu slabu granu, na kojoj je nekoć započeo kao pomagač u patroniranju i mazanju zidova. Sada je trebao čak i jamca, pa se našao neki dobričina, koji je za Karasa potpisao donji revers:

Dolje podpisani zavezujem se u slučaju, ako bi gospodin Vjek. Karas preuzeo djelo, pribavljenje cesaro-kraljevskih orlovah za Tridesetnicu, u slučaju potrebne kaucije uvěk pripravan jesam, takovu sa imetkom izkazati. Tvèrdim sa mojim ručnim podpisom.

Andrija Kunić

Te su nesnosne prilike grdno sapinjale ponosnu Karasovu dušu. On je vidio, da ovdje ne će nikako napredovati u umjetnosti. Od karlovačkih imućnika malo da ga još tko podupirao narudžbom. Vjerni mu ostali Mijo Krešić, književnik, koji je naručio velike portrete svojih roditelja Ane i Miška (sada vlasništvo porodice Milan Krešić u Zagrebu), te koji u svojoj autobiografiji piše: Iste g. 1833. me u gimnaziji najviše zanimala slikarija, koju sam u slaboj karlov. risaonici ponešto naučio. T a m o j e i m a l i K a r a s u č i o r i s a n j e, t e j e n j e g o v a v j e š t i n a u d a r i l a u o č i«. — Nije ga ostavio na cjedilu ni bogataš Nikola Vranyczany, ali je Karas njegove darove primao samo u ime posuđivanja. Za jedan takov slučaj doznajemo iz pisma njegove sestre Magdice:

Karlovac. (bez datuma) Lubleni brate! Naša seka Karolina bila je kod g. Vranyczany i nemu tvoje pismo predala. Kad on pročita, samo se nasmije, i njoj kaže, da ništa zato, ako mu sada nisi poslal, da budeš vre onda, kad buš imal. Drugo zarad kipa je bila kod g. Krešića, on joj je kazal, neka ide Pfeifingeru, a ovaj joj obećal, da bude gledal, da se kip odmah proč pošle, kad Karlovčani nisu kadri ga platiti. U ponedeljak smo našu dragu seku Mimu zakopali. Dobila je Anginu, i gotova je bila za dva dana. Najviše nas žalosti, da ju nisi portretiral. Bog je tako hotel, sad več nije drugo. Dragi

brate, molim te, čuvaj se od prehlade. Lepo pozdravlenje od svih nas i poznatih. Zbogom ostaj, dragi brate, Tvoja seka Magdica

Slavjanka do smèrti.

U budućem pismu nastoji Magdica da ispipa, da li se brat u Zagrebu zaljubio, pa mu nalaže: »Pozdravi mi tvoju za mene nepoznatu dragu. Dragi brate, mene bi jako veselilo, da bi barma jednu dragu švogoricu dobila. Piši mi, molim te drugiput, kako se zove, da budem vender njezino ime znala . . .«

Ali za brata, čini se, da su ljubavni porivi bili odveć sveti i tajanstveni, jer ih ne spominje ni u samim đačkim pismima Mayeru. Međutim su njegovi portreti već bili na glasu radi sličnosti i živosti. Jednoć dobi pismenu narudžbu, koja je tipična za tadanji preobzirni slog:

Agram, den 20. Juni 1850.

Schätzbarster Herr!

Erst muss ich Sie bitten, meine Zeilen nicht misszudeuten, und gütigst zu entschuldigen, dass ich Sie mit einer Frage belästige, nähmlich wieviel Sie für mein Portrait wünschen.

Gerne würde ich Ihnen einen Theil des Betrags senden, falls es Ihnen nicht unangenehm wäre. Ich sende Ihnen Papier und Bleistift, damit Sie sich nicht aus dem Bette bemühen müssen (po svoj prilici je upravo bio bolestan).

Mit Achtung

Julie Stiegler

(to je prezime stare zagrebačke trgovačke porodice)

Tekar god. 1852., kada Karas još uvijek nije bio kadar, da u domovini steče položaj, koji bi ga obranio od krajnje oskudice, stao se za njega intenzivno zauzimati Ivan pl. Kukuljević, koji je tada bio načelnik »družtva za hrvatsku povijesnicu« i podpredsjednik »Matice ilirske«. Dogovorno s banom Jelačićem i s hrvatskim viđenim rodoljubima on pozove Karasa, neka se odmah odluči, ne bi li pošao u Bosnu, da za najotmjenije ovo ilirsko društvo — možda sa štipendijem — snima slike starih narodnih spomenika, crkava, ikona i historičkih slika, pa i romantične pre-

djele bosanske. To je bilo u vrijeme, kad je okrutni austrijski ministar, barun Alexander Bach, nad grobom Ilirizma bio posadio svoj željezni stijeg. Hrvati su tada u prinuždenoj pasivnosti htjeli svojim ugnjetavačima da pokažu ponosnu svoju drevnu tradiciju na temelju isprava i slika, da se vidi, kako je njihova kultura starija od mađarske, a pogotovo u Bosni i Dalmaciji starija čak i od rimske. Zato se i sam Kukuljević spremao na važno svoje istraživalačko putovanje po slavenskom jugu.

Taj poziv mora da je Karasa silno obradovao, jer se za tri dana odlučio na put. On se suznih očiju oprašta od jadne svoje sobice na Potoku, od posljednjih najtežih godina svog dosadanjeg života, te krene preko Save u Bosnu, gdje ga je čekala, premda kratka, ali najsretnija era rada. Kukuljević, koji ga već poznavao u dušu, držao je »da je Karas nestašne ćudi, vrlo dobrog, blagog srca, ali da bi uvijek htio da putuje, da mijenja okoliš«. Zacijelo je Kukuljević slutio, da će šaroliki bosanski život mladog slikara osvježiti, podati mu nove pobude i vidike, te da će u njegovim koncepcijama ojačati patriotska žica. Bilo je skrajnje vrijeme, da ga je izvukao iz kukavne učiteljske službice, u kojoj bi talenat bio zahirio, možda i sasvim propao. »Hrvati bi tada žalili mnogogodišnje žrtve, a domovina bi opet ostala bez rodjenog sina umjetnika-slikara.«

Putovanje po gorskim bosanskim krajevima, bez određenog vremena i označenog cilja, za bohemsku je Karasovu dušu zaista bilo osvježenje. Vrludao od mjesta do mjesta, zaustavljao se tamo, gdje bi naišao na koju drevnu crkvu, od Turaka opustošenu ruševinu dvorca, na ostatke historičkih spomenika, na starinske slike i ikone, pa bi žarkim uzbuđenjem kopirao, skicirao, svoju omašnu mapu punio, a pogdjekada čitavu zbirku slao u Zagreb »Društvu za domaću poviestnicu«.

Na svom putu dodje do Sarajeva, da po odredbi Kukuljevićevoj tamo slika bosanskoga kralja Tomaša po preostalim narisanim i naslikanim fragmentima. Dok je na tome radio i svoje djelo sjajno izveo, dočuo je za njegov boravak u Sarajevu moćni Omer-paša, koji se za sve prilike u Hrvatskoj vazda toplo zanimao, pa mu je bila poznata i Karasova umjetnost. On ga pozove k sebi na dvor, da se na neko vrijeme kod njega nastani, pa da njega, malu kćercicu i neke turske velikaše portretira.

Omer-paša, veliki vezir i vrhovni turski glavar nad Bosnom i Hercegovinom, imao romantičnu prošlost, u mnogočem nalik na Karasovo momaštvo. Bio je nekoć kršćansko ličko dijete iz sela Janjagora kraj Plaškoga, imenom Mihalj Latas, beskućnik, koji je pobjegao za kruhom u Dalmaciju, a tamo našao zaštitnika, bogatog turskog trgovca. Ovaj ga sobom poveo u Carigrad videći, da je dječak vanredno bistar, snažan i hrabar, pa ga na svoj trošak smjestio u carsku vojničku akademiju, uređenu moderno na francusku. Po vremenu, sposobnostima i sreći, Omer se uzvinuo sve naviše, dok nije dotjerao do zapovjednika svekolike turske vojske.

Potajno u svom srcu Omer-paša ostao je vjeran svome rodu i domu, pa i kršćanstvu. Kad bi se nalazio u blizini svog rodnog sela, on bi noću potajice s malom pratnjom konjanika dojašio do crkve, tamo poljubio zidine i ostavio kesu zlatnika za siromašne ličke seljake (pričao otac doktora U. Trbojevića, rodom iz istog sela). Bio je lični prijatelj hrvatskoga bana Josipa Jelačića, a svoja tri sinovca, Petra, Stjepana i Todora Latasa, kapetane i majore u austrijskoj vojsci, u graničarskim regimentama, darivao je prekrasnim turskim konjima, da se njima služe za obranu roda i doma. Karas se silno začudio, kad je u pašinom konaku, usred orijentalne raskoši, koja ga okruživala i zanijela, u Omerovom društvu našao i siromašne bosanske franjevce, koji ni pred kim ne bi krili proplanutog svog rodoljublja hrvatskog.

Tu bi često zalazio fra Grga Martić (1822.—1905.) Hercegovac-pjesnik, koji je u Sarajevu župnikovao od g. 1850.—54., zatim bio poslan u Bugarsku i Rumeliju, na svoje se mjesto povratio 1863., te u Sarajevu dočekao čak i svoju dijamantnu misu. Naprednim duhom i širokim pogledom na svijet, on se vazda neustrašivo borio za jednaka prava čovječanstva, »za svakog čovjeka, bilo da se krsti ili klanja«, a napose se zagrijavao za ilirski pokret, u kojem je nalazio narodno oslobođenje svih južnih Slavena. Napisao je omašno djelo »Ustanak u Bosni Hercegovini«, ispjevao mnogo junačkih pjesama, kano »Osvetnicima«, »Osmanidu« pa ga Vatroslav Jagić nazvao »Homerovim nasljednikom«. Čiste intencije njegova djelovanja pribavile su mu simpatije i odlikovanja i kod okrunjenih glava, kano kod austrijskog cara i kralja te turskog

sultana, a Jugosl. akademija u Zagrebu ga imenovala svojim začasnim članom.

Još većma je budilo Karasov patriotizam i nemirnu mu ćud prisutnost bosanskog franjevca Ivana Jukića (1818.—1857.), koji je zajedno s fra Grgom Martićem u slavu Omer-paše ispjevao »Slavodobitnicu« »što je utišao Turke i kršćanima otvorio ljepšu budućnost«, a bio najmarniji sabirač narodnih starina po Bosni, bilo žive riječi i pjesme, bilo već zaboravljenih narodnih rečenica, zagonetaka, pjesama i napjeva, i priča. Bosanski je narod ovo veliko djelo nazvao »Jukićke«, a samoga sabirača »Naš Vuk i Gaj«. Izlažući se svim političkim progonima, svom dušom je radio na podizanju svijesti i kulture u bosanske raje, bunio se iskreno i otvoreno protiv turskog krvološtva, dokazivajući to riječju i perom u svom velikom djelu »Zemljopis i povijesnica«, u kojoj iznosi želje kojih 600.000 bosanskih Hrvata, da se riješe turske prevlasti. Omer-paša je tog idealnog buntovnika dosada zaštićivao, no iza izlaženja te opasne knjige ga noću na magarici otpremio iz Bosne. Kasnije je biskup Strossmayer našao Jukića u Rimu, pa kao veliki prijatelj slobodoumnih narodnih mučenika, poveo franjevca sobom u Slavoniju, te mu dao kapelaniju u Trnovi (vidi »Zapamćenja fra Grge Martića«, pod starost diktirana prof. Kohariću).

Karas se našao na Omer-pašinom dvoru u Sarajevu, za vrijeme najveće slave i moći bosanskog tog velikog vezira. Nesebičnost, plameni patriotizam i samoprijegor tih triju narodnih heroja, kraj fantastične raskoši okoline, djelovali su na maštu mladog slikara vrelim oplođivanjem, bujicama ideja i inspiracija. Štogod je tamo radio, odavalo je veliku patriotsku toplinu, koja mu se tako upila u dušu, da mu je ostala trajna do smrti. Tamošnje Karasove slike, crteži i portreti poprimili su živost i šarolikost južnjačku i lakoću stvaranja, zato portreti turskih mogućnika spadaju među najbolja Karasova djela. Oni pokazuju i oslobođenu dušu stvaraoca od sitnih dnevnih briga i nevolja, ali i činjenicu: Da akademska naobrazba kojiput sputava rođeni talenat, pa da su bile opravdane riječi Kossenove: »Schaffen Sie s e l b s t etwas Grosses!«

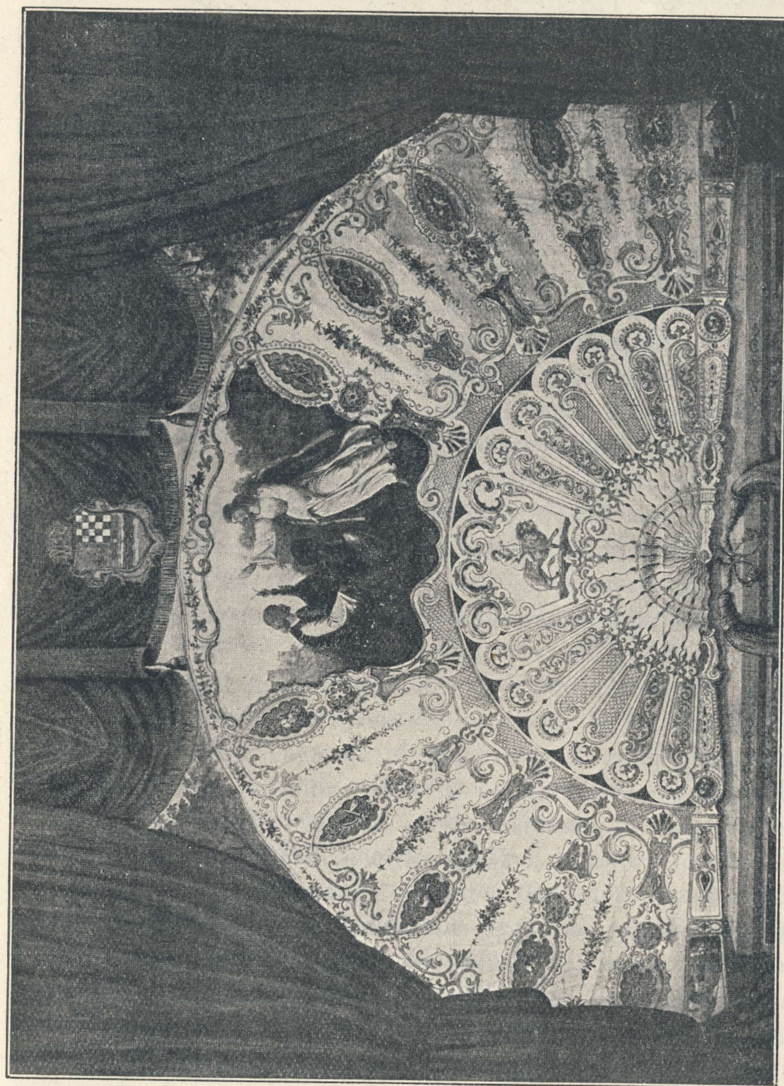
U Sarajevu boravio je Karas pol godine (a ne godinu i pol) sve do ljeta g. 1852. Kad je bio započeo drugi, veći portret

Omer-paše, koji ga prikazuje u naponu ljepote i dostojanstva u njegovoj 40. godini, kraj sasvim posijedjele mu brade, odjednom se prilike naglo promijeniše. Omer-paša bi iznenada pozvan u Carigrad, budući da se pomalo spremala tursko-ruska vojna, pa bi odabran za vrhovnog vojskovođu. No o tom naglom pozivu ima još jedna politička verzija: da su neprijatelji Jelačića bana na bečkom dvoru širili vijesti, da se ta dva prijatelja spremaju na samostalnu vladavinu: Jelačić kao kralj hrvatski, a Omer-paša kao vladar nad Bosnom i Hercegovinom.

Omer-pašino mjesto zauzeo je u Sarajevu Ćamil-paša, čovjek sasvim niskih poriva. Sarajevski se dvor, dotada donekle nalik na mecenatsku kulturu renesanskih malih dvorova talijanskih, naglo prometnuo u tipični turski konak. Kršćani iz njega selili, a s njima i Karas. On se najprije vraćao u Karlovac, gdje je pod trajnim dojmom proživjelih idealnih dana dovršavao veliki portret Omer-paše — koji Kukuljević drži za n a j b o l j e d j e l o s l i k a r o v o — te ga poslao u Carigrad.

Boraveći sada čas u Zagrebu, čas u Karlovcu, Karas je od god. 1853. dalje radio na ovećim slikama, kao »Oproštaj šerežana od svoje porodice« sa 14 lica, kupio dr. A. Zdenčaj od Ravne, a kasnije ju poklonio narodnom muzeju. Zatim »Slunjkinja« naslikana za dr. Lj. Gaja, »Neapolitanka goji cvijeće« i »Graničarka košarom na glavi« (obe u narod. muzeju). Ali su iščezle »Graničarka sa zipkom na glavi«, »Obraz nepoznata čovjeka« sa zanimljivom podjeljbom sjena, i Bog bi ih znao koliko drugih. Od Karasovih 40 ovećih uljenih slika bilo ih je u muzeju više, pa i zanimljivih crteža, studija i skica. Sve su bile zapisane u prvom muzealnom inventaru, a zatim nestale. Nekoje se kasnije našle u peštanskom muzeju, kao tamošnje »vlasništvo«.

Radeći ujedno na nekoć obećanim velikim oltarskim slikama — od kojih župnik Bencetić nije našao nijedne u karlovačkim crkvama — vježbao se i u dekorativnom slikanju većih dimenzija. Možda ga je za to animirala činjenica, što je prvi njegov učitelj u Firenzi, Salghetti-Drioli, preselivši se odavna u svoj rođeni Zadar, sada na poticaj Mate Vilovića, okružnog tajnika zadarskog, izrađivao »Cara Dušana«, dekorativnu ogromnu sliku poput poznate mu »Jugoslavije«, i to po Preradovićevoj pjesmi. Tamo je ilustriran

ZAVJESA-LEPEZA U HRVATSKOM NARODNOM KAZALIŠTU U ZAGREBU
S KARASOVIM MEDALJONOM „DJED I UNUK"

momenat, dok vila govori caru Dušanu: »Obiđosmo carstvo tvoje, sve ostalo propalo je!« — A prikazuje cara, kako klone u grob, dok su u pozadini grupirane gomile narodnih tipova. Kako dr. Iso Kršnjavi u jednoj svojoj umjetničkoj studiji kaže, da je utjecaj prvog učitelja uvijek najtrajniji, te da ostavlja u duši učenika neizbrisive dojmove, to je moguće, da je mekana ćud Karasova kraj velike svoje ljubavi za prvog svog učitelja pridržala i ukus za velike forme. Dosjetio se tada svojih akvarelnih dekorativnih slika, prema drevnim narodnim baladama, koje je nekoć bio izradio u Rimu, pa sada izvodio u ulju »Vila oduševljava Gundulića na pjevanje« — koje je nažalost također nestalo — a zatim »Djed i unuk« o kojoj Kukuljević sudi, »da se na toj slici zapažaju sve odlike kasnijeg Karasovog stvaranja, da je risarija vrlo dobra, distribucija osoba i okolice otmjena i diskretna, a u kolorističkom pogledu sve jasno i lijepo.«

Od svih Karasovih slika za nas je dandanas najzanimljivija »Djed i unuk«, koja nam u velikom medaljonu resi našu svečanu ilirsku zavjesu-lepezu iz starog teatra na Markovom trgu, a s razloga toga, što se oko autorstva te zavjese plete mala historija. Nijemci naime tvrde, da je zavjesa djelo bečkoga slikara Waldmüllera. O tome piše i njegov praunuk, dr. Alfred Wurmb u maloj biografiji »Waldmüllers Gattin — aus dem Leben meiner Urgrossmutter«. On kaže među inim: »Waldmüller malte, was hiezulande (naime u Beču) nur wenig bekannt zu sein scheint, unter anderem für das alte Agramer Theater den grossen Vorhang, der noch jetzt bei besonders feierlichen Anlässen in Verwendung kommt.«

Ta se konstatacija kasnije povlačila kroz njemačke edicije, zacijelo odanle bila prenesena u zagrebačke novine, a da nitko nije tu stvar temeljito istraživao. Ovo je pitanje bilo glavnim poticajem za izradbu ove biografske studije o Vjekoslavu Karasu.

Ferdinand Georg Waldmüller najveći slikar Alt-Wiena (rođen u Beču g. 1793., umro tamo g. 1865.), došao u Zagreb g. 1811. kao mladić od 18 godina, a preporučio ga grof Janko Drašković hrvatskom banu Ignjatu Gyulayu za učitelja risanja kod njegove djece. On je u Hrvatskoj boravio do g. 1814., ovdje izrađivao lijepe portrete hrvatskih ličnosti, pa ga ovi i kasnije u Beču znali

potražiti, da ih slika. Iste godine 1811. došla u Zagreb Katarina Weidner (a ne Weiler), sestra uvaženog bečkog portretista Josefa Weidnera. Ona se rano bila posvetila operi, a poslije raznih angažmana po provincijama, došla na »Agramer städtisches Theater« u palači grofa Amadéa. U nas je bila prva solistkinja-altistica za operu i operetu, pa bi naše općinstvo zadivila ne samo svojim prekrasnim grlom, nego i žarkim crnim očima i valovitom crnom kosom, koju bi puštala do gležanja.

Ovdje se s Weidnerovom upoznao Waldmüller. Oni se zavolješe, za koju godinu i vjenčaše, a g. 1814. pođoše zajedno u svijet. Slikar je otada dijelio bohemski život putovanja svoje žene. God. 1817. nastaniše se u Pragu, gdje je Weidnerova našla angažman na njemačkoj operi, odakle bi pozvana u Beč, imenovana kao c. kr. operna pjevačica u Kärnthnerthor-Theatru (dvorskom kazalištu). Waldmüller je v a z d a o s t a o u z n j u, što je potvrđeno još i time, što bi na svakom kontraktu fungirao potpisom kao svjedok. U Beču ostadoše do g. 1846., a pjevačica je preminula g. 1850. Po leksikonu doznajemo i to, da se je Waldmüller u Beču dovinuo do velikog ugleda i slave, da mu je glavna odlika bila u genre-slikama i portretima, naročito u dječjim prizorima, zatim u krajobrazima, pa je postao profesorom na bečkoj »Akademie der bildenden Künste«. U pedesetim godinama života mu vid jako oslabio, pa su kasnije njegove slike izrađene u prejarkim bojama i prenapadnim tonovima.

Po navedenim podacima o Waldmülleru vidimo jasno nemogućnost tvrdnje dr. Wurmba. Kad je mladić od 18 godina 1811. došao u Zagreb, odnosno na imanje Brezovicu, za risarskog učitelja, nije u nas još bilo preduvjeta za veliku ilirsku zavjesu. Zagrebački njemački teater nalazio se tada u današnjoj Demetrovoj ulici u maloj dvorani palače grofa Amadéa, sve do listopada god. 1834. kad je ušao u zgradu »Varoškog teatra« na Markovom trgu Prijašnja pozornica nije bila veća od podija u sadašnjoj dvorani hrv. pjev. društva »Kolo«, u Zagrebu, dok se na zavjesi-lepezi vide v e l i k e d i m e n z i j e p l a t n a u j e d n o m k o m a d u od met. 10.30×7.10 b e z k a s n i j e g d o d a t k a. U ovo vrijeme već nije živio Waldmüller u Zagrebu, kako je posvjedočeno ličnim njegovim potpisima na kontraktima njegove žene u inozemstvu.

Po mišljenju naših stručnjaka nije ni manira slikanja na zavjesi Waldmüllerova. Pa da je i došao, da nam ju slika, to n e b i b i l a o r i g i n a l n a n j e g o v a i d e j a. Karas kao i iza njega mladi Ivan pl. Zajc, učenik konzervatorija u Milanu, imali su u F i r e n z i p r i l i k e, d a u t e a t r u g l e d a j u j e d n a k u z a v j e s u-l e p e z u. Za ono doba, dok je lepeza u društvenom životu imala vrlo značajnu i rječitu ulogu, u t e a t r i m a s e z a z a v j e s e r a d o u p o t r e b l j a v a l a t a b a r o k n a š a b l o n a. To potvrđuje i naš muzealni ravnatelj prof. Szabo.

Na zamolbu autorice pregledavana je 6. kolovoza 1928. u spremištu hrvatskog narodnog kazališta ilirska zavjesa-lepeza po našim kazališnim slikarskim i tehničkim stručnjacima. Tamo je došlo do konačnog mišljenja, da je zavjera-lepeza naslikana od t r i r a z n a s l i k a r a, i to u t r i r a z n e e p o h e razvitka hrvatske dramatske umjetnosti. To se moglo ustvrditi prema vrsti i starosti materijala, prema maniri dekorativnog slikanja za teaterske rasvjetne efekte, te prema historičkim momentima.

Sama zavjesa-lepeza bez medaljona »Djed i unuk« mora da je nastala sredinom prošlog vijeka, sa donjim beznačajnim malim emblemom dječarca sa lirom, koji jaši na lavu. Mnogogodišnji naš slikar Trnka pače drži, da je po poznatom tipu spomenute šablone, gotova lepeza bila naručena u Beču. Radnja je dobra i korektna, pa se istodobno s istim »Leimfarbenima« te istim tonovima krajevi lepeze uresili slikom Crnogorca i Crnogorke. Kasnije umetnuti veliki medaljon u bojama 3×2.10 mt, izrađen je također u »Leimfarbenima«, ali na novijem i mnogo finijem slikarskom platnu, te pomnom rukom ušiven i uokviren baroknim spiralama lepeze. Još kasnije bila je nečija neukusna ideja, da se lepeza sa triju strana obrubi ljubičasto-crvenim naslikanim zastorom, ispod kojeg danas izbijaju tragovi preslikanih okrajaka lepeze. Povrh toga je ta posljednja dekoracija u sredini odozgor urešena grbom trojedne kraljevine sa zlatnom krunom i kosim mađarskim križićem, a čitava stvar izgleda usiljena i prenatrpana, kano da joj je bila glavna svrha, da se istakne mađarsko-hrvatska nagodba od g. 1868.

U 60-tim godinama imalo je hrvatsko kazalište za prvi put svog stručnog kazališnog slikara. Taj je bio Dalmatinac Domenico d'Andrea, koji nam je došao iz Milana, ponesavši sobom vlasto-

ručno izrađene vrlo vrijedne akvarelne skice za pozorišne scenerije, kako su se rabile u Milanu, Bernu i Pragu. Ove su skice kod nas kroz više decenija služile za uzor pozorišnog slikanja (prema našim financijalnim mogućnostima), naročito za Shakespearove, Schillerove, Grillparzerove, Goethe-ove i druge drame. Ta skupocjena obilata zbirka danas je vlasništvo našeg bivšeg kazališnog slikara gosp. Antonini-a st.

Ali Karasovog »Djeda i unuka« ne bi Domenico d'Andrea sam bio tako savršeno povećao i prekopirao na platno zavjese, kaošto je to učinjeno. On je bio doduše vrlo vješt dekorativni slikar, ali ljudske glave i lica ne bi mu nikad uspjele. O tome priča njegov vršnjak, spomenuti gosp. Antonini st., jednu humorističnu zgodicu. Dok je naime zavjesa-lepeza služila za početak i završetak predstave, to je d'Andre-i bilo određeno, da naslika zastor za međučinove, i to po predloženom mu uzorku. To je zavjesa »Božica pred peristilom« koje lebde u oblacima. Ta se zavjesa spušta još i dandanas u međučinu Freudenreichove »Crne kraljice«. Kad se ova zavjesa ukazala pred zagrebačkim općinstvom, ono se smijalo i izrugavalo čudnim ružnim licima božica. Zato kazališni odbor pozove slikara Mücke-a, njemačkog portretista u Zagrebu, neka božice ukrasi božanstvenom ljepotom obraza. To je Mücke i izvršio, ali kako mu nisu bili poznati efekti večernje rasvjete, to su uljenom bojom naslikana lica u večer se ljeskala i bljeskala u sasvim tamnim tonovima, kano da su to mulatske ljepotice. U kazalištu iznova nastalo veselo kritiziranje, dok se nije našao neki treći slikar, koji je opet preslikao »božanska lica«, a ovima sad zaista nema prigovora.

Točne naznake vremena, kada i pod kojom rukom je nastala koja slikarija, nema nažalost ni u analama hrvatskog kazališta ni u novinama. Treba naime znati, da se u prijašnje doba ni kazališni uređaj, ni pozorišni tehnički rad, ni režiranje, nisu smatrali nikakovim umjetničkim kreacijama, već samo nužnim pomagalima. Prospekti i zavjese bile su naprosto inventarski predmeti kao što i kulise. Posljednje se slikale na ljepenci, i to s obih strana, pa se preokretale prema potrebi scenarija. Te su kulise bile pričvršćene na istim letvama, na kojima su visjele i male petrolejske lampice za rasvjetu pozornice. Tanana jedna dugačka žica na

svim lampicama bi istodobno produljila ili skratila fitilj, da se dočarava svijetao dan ili suton. Sâm dobri Bog očuvao nam je dragu našu staru daščaru kroz 62 godine, a da baš nijedanputa nije buknuo požar.

Za točne podatke o zavjesi-lepezi s Karasovim medaljonom i njenom postanku, upućeni smo dakle lih na pamćenje onih starih Zagrepčana, koji su u ono doba već imali veze s varoškim teatrom. U tome su nam najmjerodavniji živi članovi teaterske porodice Freudenreichove, kano i dr. Saša Izaković, unuk »teaterskog faktotuma«, staroga Hörera i nećak Mandrovićev, koji je kano i Dragutin Freudenreich čitavo svoje djetinjstvo proživio u starom teatru. Njih dvoje kao i mali Tošica Lesić, kasniji naš sjajni basbuffo, nastupali bi u 60-tim godinama kano sitna djeca u »Don Juanu« kano vražići i dr. pa bi za to primali po večeri jedan bakreni četvrtak (4 novčića). Dr. Izaković sjeća se čak i toga, kako se naše kazališne zavjese slikale u »Redutnoj dvorani«, sadašnjoj velikoj vijećnici.

Njihov se sud slaže u tome: Zavjesa-lepeza bila je u našem starom teatru — kao jedina zavjesa — tamo od pedesetih godina. Veliki medaljon »Djed i unuk s vilom« umetnut je tekar pod kraj 60-tih godina. Freudenreichovi pričaju o tome: Josip Freudenreich (suosnivač hrv. kazališta), ravnatelj, režiser, učitelj podmladka, glumac i operetni pjevač, odredio je tada, neka se u zavjesu-lepezu umetne veliki medaljon, mjera mt 3×2.10, prema Karasovom »Djed i unuku«, uljenoj reprodukciji, koja se danas nalazi kod Josipovog unuka, Aleksandra Freudenreicha, graditelja i vođe hrv. kazališnih dobrovoljaca. To se onda izvršilo. No kako je prije spomenuto, kazališni slikar Domenico d'Andrea nije bio sretne ruke, kad bi slikao lica, stoga je taj posao sada bio povjeren našem »Kullissenmaleru« Roštoku, koji nije bio tako ambiciozan, da bi na naleđu zavjese bio zapisao svoje ime. Dr. Izaković sjeća se i toga, da je slika medaljona po prvi put reproducirana u malom objamu na naslovnom listu kazal. knjižnice »Hrvatski repertoir« svez. I. od g. 1872., u kojem se broju nalazi Trnski-jev prijevod iz njemačkoga »Sin pustinje« od Fr. Halma i Jurkovićeva komedija »Što žena može«.

Na temelju ovih podataka konačno je oboreno mišljenje, da je našu zavjesu-lepezu slikao Nijemac Ferdinand Waldmüller.

Da je »Djed i unuk« na zavjesi zaista djelo Vjekoslava Karasa, imademo stvarinh dokaza. Guido Špigelski, župan. tajnik u m. rođeni Karlovčanin, koji stalno živi u Samoboru, te koji kroz niz godina pomaže autorici u istraživanju materijala za ovu biografsku studiju, našao je kod Vjek. Vrbančića, činovnika samoborske štedione, prekrasnu litografiranu reprodukciju u bojama o »Djedu i unuku«. Ova se litografija slaže u tančine i u nijansama boja sa medaljonom na zastoru. — Objam joj je 71×54 cmt, a ispod nje je litografiran tekst:

Vjekoslav Karas: Djed i unuk
Umotvor izradjen u Rimu
Svako umnožavanje zabranjeno
Tisak Reifenstein i Rösch
u Beču
M. Stojšić izdao svojim troškom, a original poklonio
Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti
u Zagrebu

I ta slika imade svoju historiju. Usprkos savršenoj izradbi prema tehnici onog doba i patriotskoj ideji sujeta, Karas ipak nije bio kadar, da proda svoj original u ulju, izrađen kasnije prema prvotnom akvarelu iz Rimskog svog doba. U financijalnoj vječitoj neprilici on se odluči na najvulgarniji način unovčenja, i to na izigravanje na lutriji. Original je tada zapao nekog Šafaržika, od kojeg ga je prekupio Stojšić.

Miroslav recte Kosta Stojšić bio je pravoslavni Hrvat, zanosan amateur za skupljanje umjetnina. Njegov je bio značajan čin, što je god. 1860. od Josipa Freudenreicha prekupio pravo, da izda štampom rukopis »Graničara ili Proštenje na Ilijino«, a onda i »Crnu kraljicu«. Stojšić je (po kazivanju g. Špigelskoga) bio vrlo imućan čovjek, ozbiljan i značajan patriot. Kasnije se preselio u Beč, a tamo nesretnim spekulacijama i prevelikim žrtvama za podupiranje umjetnosti izgubio sav svoj imetak. Za njega bijahu u Beču najsvečaniji dani, kad bi ga pohodili Hrvati iz domovine.

O mecenu Stojšicu i Karasovim slikama pisale su »Car. kr. službene Narodne novine« od 27. pros. 1858. (dakle iza smrti Karasove): Gosp. Miroslav Stojšić ima još jednu od najboljih slika prerano umrlog umjetnika Karasa, predstavljajuć slijepa starca-guslara, vodjenog jednim dječakom, komu kazuje vila pjesmu. Za ovu lijepu sliku kaže rečeni gospodin, da ju je dobio u pogadjanju s gospodinom majorom Mišom Atanasievićem u Beogradu, poznatim velikodušnim zaštitnikom naših umnih proizvodah, i tako se je nadati, da će to izvrstno djelo doći u najbolje ruke i sačuvat se za naše najpoznije potomstvo«. — (Taj major Miša Atanasievič bio je nekoć austrijski konzul u Sarajevu, i to za vrijeme Omer-paše, tamo upoznao i zavolio mladoga Karasa.) »Narodne novine« završuju svoj člančić: »Gosp. Stojšić ima izvan toga još nekoliko akvarelah od istog umjetnika i jednu oveću sliku u ulju, predstavljajući jednu bakanticu, kao i više kamenoreznih iztisakah Omer-pašinog portreta, koji je sâm Karas u kamen urezao. Želit bi bilo, da se nadje koj velikodušni domorodac, da to za narod kupi.«

Napokon treba pripomenuti dva važna momenta. U prvom redu treba oprovrći mišljenje zagrebačkih novina, da je Karas slikao »Djeda i unuka« inspiriran Preradovićevom baladom istog naslova. Pjesnik je svoje remek-djelo ispjevao tekar god. 1860., dok je Karas prvu akvarelnu skicu sličnog sujeta izradio u Rimu između godinama 1842.—48. Nadalje je na slici još i treće lice, vila, koja starca potiče na pjevanje po drevnim narodnim pjesmama. Gotovo bi čovjek pomislio, da je bilo upravo obratno, pa da je slika inspirirala pjesnika, tim više, što je slikarova nagla smrt u valovima god. 1858. duboko se kosnula cijele hrvatske inteligencije.

Drugi jednako važni momenat jest, što je medaljon na zavjesi nastao kojih deset godina iza slikarove smrti. No to je samo reprodukcija, kao što je i veliki novi Bukovčev zastor samo reprodukcija originala, te je izrađena po majstorovim učenicima, a on njihov rad samo nadzirao. Od ovog uzusa treba izuzeti jedino fresco-slikanje, gdje umjetnik na svježe zidine naslika izravno original svoga umotvora.

O kasnijoj svojoj slavi nije Karas ništa mogao da sluti. Posljednje njegove godine života bile su najžalosnije. Čitava Hrvatska

sredinom 50-tih godina bila je zapala u tjeskobnu tišinu. Bečki apsolutizam djelovao je porazno na vatrene Ilirce, a kamo li na osjetljivu dušu stvaraoca, za kojega su glavni uvjeti za polet duše svijetla radost, bezbriga, materijalna neovisnost. Za onih godina bi Karas svašta započimao, ali gotovo nijednu oveću sliku ne bi dovršio. O tome su nam jasna svjedočanstva one vrlo zanimljive skice, koje su kasnije skupljali Kukuljević i Stojšić.

Nemaran i bezbrižan od naravi, Karas ne bi se ni u Karlovcu dosta brinuo, da nađe izdašnog posla. Što više, pasivnom indiferentnošću gledao je, kako mu drugi otimlju umjetničku zaradu. U Hrvatskoj je od pamtivijeka običaj, da se stranac i uz slabije kvalitete smatra vrijednijim u svojoj struci, nego li domaći sin, pa mu se i slabije radnje plaćaju bolje i kritiziraju blaže, nego li domaće djelo. To morade i Karas ljuto da osjeti. Patriotske riječi planu kano rakete, ali kad treba pristupiti konkretnoj odluci, tad odnese korist obično — stranac.

Najopasniji konkurent Karasov bio je Tirolac Matija Schieber iz Karlsrutha (rođ. 1807.). Došao je god. 1850. u Hrvatsku, dakle u najkritičnije doba njemačkog tlačenja Ilirizma, gdje bi svaki Hrvat bio morao podeseterostručenom snagom da odbija priliku za zaradu, pruženu Nijemcu. A ipak je Schieber bio primljen vanrednom susretljivošću, po čitavom gorskom kotaru naslikao po narudžbi mnoge velike oltarske slike, a godine 1852. iza povratka Karasovog u rodno mjesto, tamo se trajno nastanio, svoju agilnost spretno razvio, te se domogao i lijepog imetka. Svoju je jednu kćerku udao za krznara Seljana, oca glasovitih svjetskih putnika Mirka i Stjepana Seljana, a drugu za pukovnika Vrbanića u Zagrebu. Otada bi on dobio gotovo sve veće narudžbe za oltarske slike u crkvama karlovačkim, zatim na Trsatu, u Vukmaniću, Krašiću, Rečici i dr., pa i za portrete.

Drugi nešto manje opasni konkurent bio je Vatroslav Zupančić, kojega je teretila ista kobna talentiranost neimućnika kao i Karasa. Rodio se u Karlovcu god. 1816., polazio tamo školu u franjevačkom samostanu. Odanle je jednog dana pobjegao, buduć da ga učitelj osudio, da za kaznu gol golcat čitav dan odsjedi u škafu, napunjenom svježim koprivama. A ipak se naskoro pokajao, jer su mu najslađi časovi u školi bili u risaonici, gdje je

VJEKOSLAV KARAS:
GOSPOĐA S LUTNJOM
(Christina Enghaus Hebbel)

svom risarskom i slikarskom talentu mogao da pusti maha. Dječak je tada utekao k jednom brici, da kod njega izuči zanat, pa da će šarati bar po ljudskim obrazima. Poglavito pako zarad toga, što je kao šegrt mogao da nastavi nedjeljnu školu-opetovnicu, gdje je opet imao prilike da riše. Na taj je način jadnik kao samouk dotjerao do prilične vještine, pa je svojim svetačkim slikama zadovoljavao u toliko, da mu povjeriše izradbu velike slike sv. Margarete u filijalci župe hrnetićke, sv. Barbaru za župnu crkvu karlovačku, sliku za glavni žrtvenik u Lukovdolu i dr., a karlovačke porodice rado kod njega naručivale svoje kućne svece, naročito pravoslavne ikone i patrone za krsno ime. Nadalje je upravo vještački izveo razne rezbarije, kao jednu veliku krletku sa starim gradom Dubovcem. Izrađivao bi i vrlo lijepe napise za cimere dućana, kao što i za križeve nad grobovima, dok je u kamenu izradio kip Nikole Šubić-Zrinskoga, sigetskog junaka. Bio je i vrlo spretan, praktični zubar, pa i revan gojitelj ptica (vidi R. Strohal »Grad Karlovac orisan i opisan«). Da je bar jedan od tolikih Zupančićevih talenata našao pomoći od strane brojnih prebogatih Karlovčana, ubogi autodidakt bi možda po vremenu i naobrazbi bio stvarao i prava umjetnička djela. Ali Karlovac je bio u prijašnje doba vrlo materijalistički grad, pa se svaki od njegovih brojnih nadarenih sinova morao sam da progura do kasnijeg priznanja, naime oni, koji rad bijede i nerazumijevanja okoline nisu na pô puta sustali. Vatroslav Zupančić umro je u karlovačkoj bolnici 1. travnja 1889., a ime i uspomena mu se sasvim izbrisali.

Gotovo jedina Karasova zarada bili su tada portreti. No mora da je radio ili uz prenisku cijenu, ili su njegovi praktični sugrađani njegovu bijedu odveć izrabljivali. U mnogim zagrebačkim i karlovačkim domovima rese porodične salone još i danas Karasovi portreti, pa se kraj municiozne manire onog doba opaža i vjerno i istinito shvaćanje karakterističnih značajaka modela. Tako je osobito vješto zapažen i izrađen prije spomenuti portret Miška Krešića sa zelenkasto-žutom uvenulom pûti starčevom kao i napola ugaslim sjajem u očima. Još bolji je portret Stjepka Lopašića, karlovačkog pjesnika i brata Radoslava, historika, za koji tvrde, da je gotovo ravan odličnom portretu Omer-paše.

Ženske portrete slikao bi Karas osobitim entuzmijazmom za ljepotu i nježnost sujeta, pa zato svaki nosi na sebi poseban čar autorovog udivljenja. U tome mu je osobito uspio portret karlovačke prve ljepotice, mlade gospođe Mihičićke, majke naše odlične glumice Milice Mihičićke. Ali jednom takvom prilikom snađe mladoga slikara konačna tragika nesretnog mu života. Pozvaše ga u dom prebogatog karlovačkog veletrgovca i posjednika, Franje pl. Türka st. od Karlovac-grada. U njega je bila lijepa supruga, rođ. Jakšićeva iz Kostajnice, pravoslavne vjere, te troje djece: Franjo pl. Türk ml., kasniji »prvi čovjek u Karlovcu po imetku i po ugledu«, narodni zastupnik na saboru u Zagrebu kao i na ugarskom saboru u Pešti, mlađi mu brat Kamilo, koji bi trgovao u Trstu, i sestra Irena, kasnije udata za dvorskog savjetnika pl. Daubachy-a u Zagrebu. Ovo troje mladih odlikovalo se divnim uzrastom i prelijepim crtama lica. Dok je Irena sjedjela Karasu za portret, mladić se u nju zaljubio do ludila, ne misleći na duboki jaz, koji ga dijeli od bogatašice, kojoj sami konji pred njenom kočijom vrijede 16.000 fr., što je za ono doba bila bajna svota.

O toj nesretnoj ljubavi priča još danas živahna bakica, udova profesora V., rođ. Vranyczany-eva: Tko bi pod večer prolazio mimo Türkovog doma, našao bi nasuprot prozora gizdave ljepotice Irene, zanesenog mladića, prislonjenog na zid, koji bi, zaboravivši na sav svijet, sumornim očima zurio gore, ne bi li ulovio tračak sjene ljubljene nesuđenice, koja za njega nije gajila ni trunka interesa. Bio je odjeven na način talijanskih slikara: karirane hlače, baršunasti crni kaputić, a na kestenjastoj valovitoj kosi vrlo širok siv Kalabreser-šešir, genijalno zavinut. Prolazniku bi udarala u oči meka, smeđa kratka brada, fini tanani nos, dok bi napola otvorene oči vazda zastirala duboka sjeta i čežnja. To je bio Vjekoslav Karas, patnik-umjetnik.

Premda je bio vrlo šutljive naravi, to je ipak sav Karlovac znao za njegovu »drsku ljubav«. Taj događaj izazivao je u gradu golemu senzaciju, što više zaprepašćenje. Kolike li smionosti, da se jedan »siromašni moler«, obrtnički sin, usuđuje da podigne oči spram mlade dame iz najbogatije i gotovo najviđenije karlovačke porodice! Kolike li nezahvalnosti spram dosadanjih mu mecena!

Društvo, koje ga dosada nije uvažavalo radi njegova bohemstva, sada ga sasvim odbacilo.

Na žalost nikakovi napisani reci od Karasove ruke ne kazuju nam goleme muke, koje je ta suptilna duša proživljavala. Ljubav mora da je bila silna i duboka, dok joj se nesretnik nikako nije mogao da othrva. Gušeći se u beznadnim željama, nije bio kadar da radi, pa se sa svojim sestricama našao u najvećoj oskudici. Postao živa lešina slomljene energije i teško povrijedjenog ljudskog dostojanstva, zapao u sve to dublju melankoliju, a na mahove pokazivao čak i simptome bolesnog uma. To su oni momenti, koje je Kukuljević — možda ne sasvim ispravno — nazvao »hipohondrijom i letargijom, radi kojih nije Karas više mogao da radi«. No mi dandanas držimo, da bi ga rad bio spasio, da je u njegovih sugrađana bilo više uviđavnosti i pomoći.

Kad je materijalna bijeda dostigla vrhunac, dosjetila se neka dobra anonimna duša, pa o stradanju talentiranog mladog slikara napisala članč̌ić, koji je štampan u »Car. kr. Narodnim Novinama« u Zagrebu, od 16. listop. god. 1856. pod izdavateljem dr. Ljud. Gajem.

»Javljaju nam iz Karlovca: Poznato je dobro cielom našem domorodnom obćinstvu ime našega vèrstnoga slikara Vjekoslava Karasa, koi je došavši prije jedno sedam godinah iz viečnoga Rima, te starodavne stolice sve umietnosti, u svoju domovinu, da tu uzme raditi na umietničkom polju, našao je u noj tako malo utiehe za svoju umietnost, da je morao iz nje bèrzo krenuti, te vèrljati kojekuda po tudjim zemljama, iz kojih se je, pošto je njegova umietnička vèrlina zaista eklatantno na vidik izašla, povratio u zavičaj, na kojem mu je kao pravom domorodcu baš žestoko serdce ginulo. Ali ni tada nebiaše baš od nikuda pomoći za takovo umietničko serdce. Od tog vriemena boravi Karas u Karlovcu, u tako zabitnom kutu, kad pomislim na umietnost, koja je vèrstna cvasti samo u povećim gradovima i ondie, gdie imade imućnih mecenatah, koji znadu valjano prosuditi umietnička diela.

Ako ima i onako jako malo mecenatah po našim stranama za kakovo umietničko poduzeće, to jih ima jošte manje u nas, gdie sve snubi u materializmu, i haje i nehaje za umietnost. Ovdie može samo onaj slikar živieti, koi na bèrzu ruku u jasnim bojama

i uz jeftinu cienu štogod mu drago namaže, pa si za svoje umietničko ime ne tare glavu. Nije dakle čudo, da kod nas neima dovoljno podpore pèrvi talent, kad se valjano neocienjuje. Tako ravno nije čudo, da naš domaći slikar Karas neima potriebite pomoći, da dosliedno svojemu zvanju radi na slikarii, da si time slavu, čestiti život u narodu, za kojeg dobro najviše je uzeo raditi, čast pribavi.

Nismo mi zacielo naumili, da kujemo tog umietnika u zviezde, njegova dosada izradjena diela su nam najkrasniji dokaz umietničke vèrline. Nu žalibože da su i Karasa, kao što i mnogo našeg umietnika, prije DRUGI ocienili, nego mi sami. Tako biva u nas uviek. Ima tamo već četiri godine, što se je taj naš umietnik povratio iz Bosne, gdie je slikao poznatog turskog generala Omer-pašu. Kako si svak pomisliti može, koi stvari u našoj domovini valjano poznaje, našao je umietnik već onda malo zabave i posla za svoj slikarski um. Ali sada nitko više ništa ne naručuje, nitko ne kupuje, što je umietno, jer je to tobože odviše skupo, nepromisliv, koliko to muke stoji, i da je takova šta izvesti samo pravi umietnički duh.

Izim naručenih obraznih slikah počeo je Karas sada praviti slike iz našeg narodnoga života. Medj ostalim proizveo je jednu sliku, koja predstavlja našega slavnog piesnika Gundulića, kad mu vila poeziju narica (prema prvotnom akvarelu u Rimu god. 1845.) pa onda »Pastirica Ličanka« u akvarelu, i još posve nedovèršenu od prilike 3 i pol stopah dugačku i 2 i pol stope široku prekrasnu sa 16 licah »Odlazak šerežana« predstavljajuću sliku s uljem (u narodnom muzeju). Izmedju tih liepih velikom točnosti izradjenih slikah prodao je umietnik samo »Patiricu Ličanku«, a ostale čekaju sa još niekoliko umietničkih dielih, što ih je umietnik proizveo za svoje boravljenje u Rimu, žudno, da se koja božja duša smiluje, pa od umietnika kupi uz niešto bar primierenu cienu, da si tako obezbiedi život, i da otačbini koristi. To je pium desiderium umietnika, a svaki pravi priatelj domaće umietnosti valja svom snagom nastojati, da se želja umietnikova čim prie uspjehom oviençа.«

Taj pium desiderium odjeknu živo u srcu najuzvišenijeg hrvatskog mecene, đakovačkog biskupa Strossmayera. On pozove Karasa u Djakovo, primi ga očinskom ljubavi i obzirnošću, a

da u smalaksaloj umjetničkoi duši probudi nove interese, preda slikaru vrlo ugodan posao, neka starinske portrete pokojnih đakovačkih biskupa što obnovi, što poveća, da se time dostojno popuni galerija njihovih slika u velikoj dvorani za primanje. Ondje je Karasa susreo dr. Ivo Kršnjavi, osječki đak, te je taj susretaj ispričao svome znancu dr. Viktoru Hoffilleru, ravnatelju arheološkog muzeja u Zagrebu. Opisao ga je i u velikoj svojoj umjetničkoj studiji »Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba« u naučno-književnom i umjetničkom zborniku »Matice Hrvatske« knjiga I. god. 1905.

Kršnjavi priča, »da su u ono doba u Đakovu živjela dva slikara-umjetnika, Vjekoslav Karas i Nijemac Sturm. Potonji je naslikao jedan strop u biskupovoj palači kao i razne slike u Ivankovu za župnika Pachmanna. Kasnije se Sturm vratio u Beč, došao na glas, te postao profesorom na bečkoj školi Kunstgewerbe-Museum am Stubenring. Mladi Karas je pako upravo bio doživio tešku katastrofu, pa ga zato vladika uzeo pod svoje okrilje, da ga duševno pridigne. Bio je već na glasu osobito radi svoj »Djeda i unuka«, po kojem je bio postao popularan. No ovdje je bio vazda nezadovoljan, kano da nije više vjerovao u svoj talenat. Jednog dana, dok se biskup kartao sa svojim gostima, otvore se vrata dvorane, a unutra stupi Karas, blijed kao smrt, sav obliven krvlju. Biskup i njegovi odlični gosti silno se uplašiše, te mu priskočiše u pomoć. Svakako je to bio neuspjeli pokušaj, da si skonča život«. Mi pako danas kažemo, treba znati za grandsegnieurski ćud vladike, koji se gnušao pred svakim surovim nasiljem, pa mu se zacijelo u onaj čas ogadio čovjek, koji je na takov način obesčastio njegov biskupski dvor. Inače si mi ne bismo mogli protumačiti, zašto je nesretnika odmah otpravio, te mu nikada u životu nije htio da oprosti taj drastični čin.

O slikarskom radu Karasovom u đakovačkom dvoru ne spominje Kršnjavi ni riječi. Stoga se autorica nedavno obratila direktno u Đakovo, pa se tamo gđa Štefica Goršetić, mnogogodišnja odbornica za Strossmayerov spomenik u dogovoru sa preč. gosp. Matijom Pavićem, generalnim vikarom, najstarijim živim svećenikom i historikom iz onoga najužeg kruga biskupovog, latila nedavno u biskupskom dvoru vrlo mučnog posla,

pregledavajući sve preostale slike; no ni na jednoj nisu našli Karasovih inicijala. (Glede toga fakta treba pripomenuti, da Karas nije sve svoje radnje signirao.) Tom prilikom se preč. gosp. Pavić dosjetio, da mu je vladika pričao o Karasu. Nesretnik da se u njegovom dvoru nalazio pô godine (a ne godinu i pô), no od započetih radova da nije nijednog dovršio, budući da je teško patio od duševnog rastrojenja i očite abnormalnosti. Poznato je i to, da je ponajviše lutao po đakovačkim tamnim šumama, te izbjegavao ljudsko društvo.

Kasnije se biskup Strossmayer ipak kojiput sjećao nesretnog Karasa, te bi jedna njegova slika primljena u đakovačkom dvoru. Kad je naime g. 1869. umro zagrebački nadbiskup Gjuro pl. Haulik, tad se u nadbiskupskom dvoru u Zagrebu priređivala dobrovoljna dražba njegovih umjetnina. Tom je prilikom po nalogu biskupa Strossmayera dr. Rački ondje kupio jednoga Van Dycka, nekoliko slika talijanskih umjetnika, dvije od Zasche-a (ovoga je Haulik doveo u Hrvatsku), te »Jakova i Labana« od Vjek. Karasa, potonju za skromnu cijenu od 75 for. (vidi Ferdo pl. Šišić »Korespondencija biskupa Strossmayera«, rukopis upravo u štampi).

Kad pomno slijedimo daljnje događaje, nalazimo Karasa od god. 1857. opet u Karlovcu. Svu njegovu bît obuzele su dvije porazne spoznaje: fiktivna nemoć u umjetničkom stvaranju i prezrena ljubav. Ovo dvoje mora da se jasno odražavalo u svoj pojavi jadnika, pa i u vanjskom njegovom liku, budući da su njegovi sugrađani na njega udarili sramotan žig »propalog čovjeka«. Ali to je bila zapravo neusklađena narav genija, koji je očajno lutao po nižim regionama, jer mu je nestalo snage za polet u svoje visine. Misao, da sâm skonča svoj život — kako ga to bilo spopalo u svakoj teškoj krizi, pa već i u Rimu — sada ga sasvim obuzela, te ga nagonila na samoubojstvo, da se konačno zauvijek smiri.

Da je ipak još bio sposoban za duševne kreacije, dokazom nam je, što je u posljednjoj godini svog života skladao nekoliko lijepih pjesama i zborova (u arkivu hrv. pjev. društva »Kolo« u Zagrebu). Kao nekoć za vrijeme nesretne ljubavi spram Rimljanke Candide, tako i sada, glazba je bila jedina kadra, da na mahove primiri ojađenu dušu, da zatitra najtanjim i najdubljim registrima

njezine osjećajnosti. Jedno osam dana prije naumljene smrti komponirao je Karas tužaljku na vlastite riječi, posmrtni kor za dvostruki muški kvartet, naime za onaj najuži krug preostalih mu mladih prijatelja, koji ga ne bi prezirali, niti ostavili. U tom malenom krugu on im dotada bio zborovođom, a sa svojim divnim grlom najslađeg timbra prvim solistom. Prije smrti još je svaku pjevačku dionicu drhtavom rukom prepisao na čisto, no ovaj put — bez sola.

Tada je po više dana i noći lutao po obali Korane, zelene bistre vode, koja svojim živim bujicama osvježuje ljudski organizam. Mora da ga je rijeka privlačila svojim snažnim virovima, koji su za ljudski život mjestimice vrlo opasni. Na posljetku se odlučio za najdublje mjesto iznad »Gornjega Koša«. Ovo mjesto opisuje gosp. Špigelski sasvim točno:

»Početkom 60-tih godina pr. vijeka mi smo se djaci rakovačke gimnazije vazda kupali u »Gornjem košu«. To je bilo mjesto u Korani iza općinskog pašnjaka Gostine, jedno 150 mt dugačko i 10 mt široko, ogradjeno pleterom, da čuva obalu od navale rijeke na kolni put. Iznad »Gornjeg koša« bila je Korana vrlo duboka, tamna i tajanstvena, pa joj nitko ne bi vidio dna. Mi smo se djaci toga mjesta vazda klonuli u strahu, buduć da su nas stari često opominjali: »Ovdje se je utopio mladi slikar Karas.«

Za grad Karlovac bilo je Karasovo samoubojstvo jedna vrlo neprijatna senzacija. Svatko bi osudio čin bezumnika, tim većma, što je bilo u vezi s imenom vrlo poštovane mlade dame. Zato nije nitko htio da napiše nekrolog, već su zagrebačke »Narodne novine« i »Agramer Zeitung« ukratko javili: »Dne 5. srp. o. g. (1858.) našao smrt u Korani mladi slikar Vjekoslav Karas.« — Tekar 17. srpnja one god. štampao je »Neven«, koji je izlazio na Rijeci, u svom broju 16. i 17. opširan članak, u kojem kaže: Evo nas upravo od sprovoda vrijednog našeg umjetnika Vjekoslava Karasa, koji se dne 5. srpnja utopio, kupati hoteći. Truplo je u ovogradskoj bolnici ležalo, a za mrtvoga zvonili su samo u pravoslavnoj crkvi, akoprem je pokojnik bio rimokatoličke vjere.«

Po pričanju starijih Karlovčana bio je samoubojica po tadanjem strogom crkvenom zakonu izopćen iz katoličke crkve, kao i od

njezinog groblja. No ovu verziju oprovrgao je nedavno karlovački gvardijan i župnik »Sv. Trojice« gosp. Gjuro Bencetić, koji je za autentični dokaz te neistine poslao autorici Karasov »Smrtni list«, iz matice umrlih. U tome je registrirano latinskim jezikom: »Alojsius Karas, neoženjen, u umjetničkom slikanju vrlo vješt, (in arte pictoria valde versatus). Mjesto rođenja Karlovac, tamo stanovao do smrti, vjera rimo-katolička, doba 37 godina. Uzrok smrti: u valovima Korane smrt našao (in undis Coranae mortem odinvenit). Dan i mjesto pokopa: zakopan 7. o. mj., ime i služba onoga, koji ga je zakopao: Joseph Jagunić, coop. loci. Sahranjen je na groblju »Ranjenoga Isusa« u Dubovcu, gdje se tada nalazilo i karlovačko groblje.

»Ekstravagantni mladi fantasta«, koji nije umio da živi vulgarnim malograđanskim životom, bio je naskoro izbrisan iz srdaca svojih savremenika. Samo mladež ga nije zaboravila, već je oko njegove glave plela mučeničku aureolu. Prije no što je Špigelski s nekim saučenicima, uz 8 fr. mjesečne podpore od karlovačkog magistrata prešao na zagrebačku gimnaziju, došaptavale im neke dobre duše u tadanjoj iskvarenoj mješavini njemačko-hrvatskoj iza 10-godišnje uzurpatorske vladavine bečkog ministarstva baruna Bacha: »Naš moler Karas namalao je Vorhang na zagrebačkom teatru. Idite, pak si ga pogledajte!«

Tokom vremena ublažio se sud o »propalom čovjeku« i u najokorjelijih moralista, naročito nakon odluke Ivana pl. Kukuljevića, koji je svaku risanu i slikanu sitnicu pokojnika smatrao vrijednom uspomenom, da se spremi na sva vremena. Napokon je napisao i okratku Karasovu biografiju u poznatom svom »Slovniku«, kojom je pokojnik dobio lijepu zadovoljštinu. »Djed i unuk« kao i litografirane reprodukcije drugih nekih njegovih slika pomalo su ulazile u hrvatske građanske kuće, te bi gledane slatkom jezom zarad sudbine mladoga nesretnika.

Najviše se svojim sugrađaninom-umjetnikom ponosila karlovačka mlađarija, koje je u Zagrebu što studirala, što u obrtima se odgajala. Ona je gledala na zavjesu-lepezu kano na svoju narodnu svojinu, pa si kojiput otkidala od usta jadne krajcare, da može polaziti zagrebački teater. O tome ljupko priča Guido Špigelski:

»Kad smo bili željni, da na večer idemo u teater, tad smo mi karlovački gimnazijalci istoga dana kupili na kaptolu svaki za groš pol hljeba »Turopoljca« kukuružnjaka, k tomu za groš slatke kraljevine ili drugog voća prema sezoni, pa hajd o podne na cimentor (groblje) crkve sv. Marije na Potoku. Tamo kraj podnevnog sunca sjedni pa svrši svoj objed dobrim tekom. Ali zekser za galeriju u teatru — makar i ne bili siti — morao je u džepu ostati! A onda na večer ne možeš dosta da se ,nagledaš zastora s velikom slikom »Djeda i unuka« našeg ubogog mladog Karasa. Kraj njegovog talenta i nasilne smrti u Korani, on se nama gimnazijalcima pričinio kao heroj, kojega nikada zaboraviti ne smijemo.«

Minuli su deceniji, a uspomene na tužni udes Karasov u sijedim su glavama poprimale labave konture jedne zanimljive legende. »Vijenac« od god. 1874. iznio je Karasov portret, vrlo loš drvorez od Peinlicha, učenička, zaista »peinlich« radnja. Jedino sumorne oči pokazuju mrvu duševnih stradanja jednog skršenog čovjeka. I ništa više.

God. 1926. neka vremešna gospođa u trošnom odijelu pohodi gosp. dr. V. Hoffilera, ravnatelja arheološkog muzeja u Zagrebu, te mu ponudi na prodaju navodno Karasov autoportret s oznakom na drvenoj pozadini »Karas 1845.« Ravnatelj umoli gospođu, neka se sa slikom još jedamput potrudi do njega, dok se o tome porazgovori s dr. Ivom Kršnjavi-jem, koji je kano osječko đače slikara vidio u Đakovu. Kršnjavi je već teško bolovao, sastanak se vječito odgađao, dok nopokon taj najkompetentniji svjedok nije preminuo. Nepoznata se pako gospođa nikad više nije vratila s autoportretom.

Kad se ova biografska studija primicala završetku izradbe, autorica je još uvijek tragala za onom neimenovanom gospođom. Na konačni poziv putem zagrebačkih dnevnika odazvao se napokon gosp. dr. Uroš Trbojević, odvjetnik u Zagrebu. Gorljivi taj sakupljač umjetničke starine kupio je lane kod jednog staretinara vrlo vješto izrađen uljeni mali portret sa signaturom »Karas 1845.«. Plemenitu mladenačku glavu sa prekrasnim smeđim očima, valovitom kosom i finom bradom, resila je ilirska crven-

kapa sa debelom crnom kitom. Pozadina je sasvim tamna, a suptilna i municiozna manira odaje slikara iz prve polovice 19. vijeka. Premda je sličnost portreta sa mizerabilnim drvorezom Peinlichovim očita, naši stručnjaci nisu mogli ustvrditi, da je to jedna te ista osoba. Tekar spomenuta Karlovčanka, gospođa J. V., rođ. Vranyczany-jeva, koja bi dnevno putem u školu susrela nesretnoga slikara, te ženskim kritičnim okom sve do svoje duboke starosti upamtila svaku njegovu crtu lica, konstatirala je, da su oba drvoreza iz kasnijih godina vrlo netočni, dok je uljena mlađahna slika zaista autoportret. Da je slikar već iza dvadesete svoje godine pustio bradu, ne treba nikome da bude čudno, budući da je to odgovaralo tadanjoj modi, a možda i nužnoj štedljivosti.

Da se autentičnost Karasova autoportreta još bolje utvrdi, pokazala je autorica njegov fotografski snimak profesoru Miljenku Gjuriću, poznatom umjetniku-grafičaru, a da mu ime lica nije spomenula. M. Gjurić smjesta je označio portret, da je Karasov, budući da je sasvim sličan drugom autoportretu iz mlađih dana. Za ono patriotsko doba karakteristična je i crven-kapa, koja nije bila bosanski fes, već domaća kapa, kako se vidi i na popularnom portretu Vuka Karadžića, koju je maniru Karas ovdje malko oponašao.

Time je iscrpljeno sve, što se o našem »prvom ilirskom slikaru« moglo doznati i istraživati r a v n o n a k o n 70 g o d i n a n j e g o v e s m r t i. Premnoge sitnice, nuzgredni detalji, ovdje izneseni, koji se današnjem čitaocu možda čine suvišnima, te »ženskim, odveć pedantnim poslom«, služit će možda za kojih 50 ili 100 godina u novom okviru sasvim promijenjenog socijalnog života kao osebujna karakteristika svojeg doba.

A sada, tužni naš hrvatski sine, koji si u kratkom svom vijeku od 37 mlađahnih godina pod krvavom trnovom krunom sumornim korakom prolazio kroz svih četrnaest postaja križnog puta, a da te nije minula a ma nijedna čemerna kap iz gorkog kaleža života, počivaj opet u miru! Ne ćemo više dirati u preosjetljive tvoje rane!

RIKARD KATALINIĆ JERETOV

TOLSTOJ

Lave,
Kud bježiš u noć sâm u mrak i crnu tmušu,
Kuda to nosiš kuda nemirnu svoju dušu,
I srce silno dobro, što za svijet bije
I svakog grije.
Sanjaru kuda?
Svud isti nemir vlada i ista crna gruda
Za rajem žudi,
A na njoj bijedni ljudi
Puni čežnja i sanja i nada za srećom vape.
Teške boli svuda zjape,
Svud noć i tama . . .
A Ti si onaj prorok, koji reče:
Zadovoljstvo je u Vama!
Sanjaru, kud ćeš, kamo?
Kad svi mi istu bol i istu moru znamo.
Za brdom onim eto sreće
I mira . . .
Čovjek vršak dira
Na drugu stranu skreće,
Al mira naći ne će — —
Pa i Ti tako, što dijelio si srce svima
Na svijem stazam i svim putevima,
Za nemir vječni Ti si samo znao,
I puste čežnje žrtvom pao.
Tvoje zadnje slovo
Čulo je *Astapóvo*.
U stanici toj maloj tiha, nijema,

Blijeda prija, štono riječi nema
Prišla je Tebi blaga,
Kad klonu Tvoja snaga,
Sa sobom Te povela
U vječni mir gdje svakog od nas čeka
Poslije ljudskog vijeka
Iz priča *sreća bijela!*

Split u listopadu 1928.

SIN ZEMLJE

Sunce, poljana, rad. Tu se kopa i sije, a on Sin zemlje gleda sa doksata na polje širno, gdje njegova dva jaka koljenovića kolo vode u blagoslovnom radu.

— Gledaj ih, majko, kakovi su: sinovi, borovi naši! Mlađa kćerka privila se uz majku, pa joj veli:

— Male, da im odnesem ručak.

Druga kćerka, starija, ulazi u kuću i vodi za ruku sinčića:

— Bakice, dedo, evo vam maloga, čuvajte ga, da i ja pogledam nešto za poslom.

Bakica ljubi kćerino čedo, a deda ga uzimlje i diže ga k suncu i zbori mu muški:

— *Unučiću, zlato moje, ostani Sinom svoje grude, ne bježi od zemlje!*

Split.

MILKAN LOVINAC

BIJELA GOSPA OD BRUNECKA-GRADA

Posvećeno B. L.

IMA dana, kad zamukne unutarnji stvaralački nagon, kad se tišina i zastoj slegnu nad olovne, nedogledne, zamorene dubine duše, te gdjekad samo zatreperi žitki krik kakve preplašene, osame ptice, osamne misli, što puna groze i očaja leprša nad muklom nutarnjom prazninom. Da, ima dosta takvih utihlih, strahovitih časova. Onda se klonimo svijeta, zamičemo van, da bez mira i pokoja lutamo u prirodi, s kojom se ćutimo srodni.

Pa tu ima vrletnih planina. I takvih sa vječnim snijegom i modrikastim, blještavim ledom. A od svuda nas okružuju i već u klici more u nama svaku čežnju, svaku nadu svojim mračnim, turobnim sjenama, što ih bacaju u dolove, koji zamiru od strave. Umorni gradići i skrušena sela redaju se uz riječicu, što stenjući hrli u dalj, gonjena zagonetnom panikom. I vrela iskaču tu i tamo iz mračnih, otvorenih raspuklina hridi, teku na vrat na nos sa hukom i bukom i smiješnim zapljuskivanjem za riječicom, što okupana u pjenu kao van sebe goni u nepoznatu dalj. Ali u prigušenom, jezivo ukočenom smijehu punom ruga bulje na njih odozgora drevne, tamne šume, što se u nekom nehajnom mrtvilu slegle uz obronke maglom, snijegom i ledom krivenih grdosija gorskih.

A mi sami, rastuženi na smrt, naskroz sebi ostavljeni, lutamo diljem mračnih priplanaka, kroz sanljivo šumneće uvale, gdje otrovno prozirkuje gljiva i tugaljivo snatri rujnolisti rododendron. Hodamo kraj rijeke, što muklim brujem uz pakosni pljusak nasrće na kameni gat; šuljamo se u grad, gdje se samac-toranj koči na obalnoj stijeni, gdje se prastare kuće usko stisle jedna uz drugu u nepojmljivom strahu. I zamiru u tišini, trošnosti i tuzi.

Rado lutam kroz te puste sokake, kad sam i sam tako potišten i pust, kad je i u meni sav život kao istrošen i zamro, jer se tamo tako čudno uz jezivu škripu i nečitljivo ziblju zarđali cimeri. Sićušna okanca sa umornim, predano povenulim cvjetovima gotovo kriče jedna u drugo u sablasnoj tišini, a po kamenoj kaldrmi ljuljaju se osamljena kola, uz škripu i štropot, što se zaglušno odzvanja od vlažnih, dršćućih zidova. Rado sam tu, jer je sve isto tako pusto, izmučeno, istočeno od crvi; jer se sve isto tako svija i stenje u boli i sumrtvici kao i moja duša.

I kad otkuda gdjekad prhne osamljeni smijeh, u lijetu se sledi u grobničkoj tišini. I zamire bolnim jecajem. A mi se kamenimo od strave. I ja se nasmijem, a smijeh u poletu već je ugušen u jauk od užasa i tišine. Kao da inje pada. Ali meni je dobro tako. Strašno voljko mi je tako. Stanem pred kućicom, iz koje se izbočio doksat, sa prozorčićima od šarolikog stakla, što tako osebujno žmirkaju i bulje kao oči pakosnog, podmuklog nekog pauka. Pa ipak, ćutim, neodoljivo me mame unutra.

II.

A usred maljušne kućice sitna je, niska sobica. Drevna, kestenjastim daščicama isploćena. Na stropu smeđi balvani, drevni i ispucani; na zidu pocrnjele slike, suđe od kositra i lima. I drevno zarđalo oružje. Kubure, sablje i buzdovani. Pokućtvo je smeđe, drevno, iz drva tvrdog kao gvožđe, iz koga se ipak čuje kuckanje crva, što ga toči, monotono, besprekidno. A slike na zidu smiješne su i strašne: neustrašivi lovci tupog izražaja, staromodne žene žute od dosade i zlobe ili shrvane, zdvojne na smrt. Pa problijedjeli krajobrazi Arkadije, Utopije i Atlantide, šta li. Onda sveci i sveci, crni, pozlaćeni, tupi i pradrevni. Svi kao da se sami sebe stide ili čak plaše.

U budžaku, kraj ogromne pospane peći skutrila se preslica. Kolo se ne miče, vreteno se ne vrti — al ipak, kao iz daljine čuje se, rekao bih, tihi zuj. I žvrk. Sjedam uz prozor sa šarolikim staklom, rastvaram ga lahko, zurim nepomično u zamrzli sokak. A misli mi predu i predu umorne, beskonačne sne. Predi, predi, prelo — sumorno, neveselo vežu se sni, predu se zvuci kao iz

beskrajnih daljina, neizrecivo fini, sićušni zvuci, a neizrecivo sitne, sablasne prikaze, blijede i sumorne, posmijehom mrtvaca na beskrvnoj usni nižu se redom, giblju se i ginu. Uz zvuk kao iz beskrajnih daljina. Predi, predi prelo — sumorno, neveselo niču i ginu mi misli. I sni.

Izvan grada, na sjenastom brežuljku, diže se u zrak prastari grad. Visok i gord; zidine kao hridi, mračne, prkosite, iz kojih pakosno vrebaju puškarnice bez broja, i nižu se kamen-doksati i kule. A nad sve se izdiže toranj-stražar sa zastavicom, što vijori u vjetru. Vrane i čavke gnijezde se u gradu. I šišmiši i sove. A čavke i vrane dižu se katkad u zrak, u gustom roju. I kruže i kruže visoko u vjetru, crne mrlje. A graktanje njihovo ori se zloguko, monotono. U gradini ima ledenih, podzemnih tamnica. Unutri su kosturi, vele, i lubanje mrtvaca. I zmije su tamo. I jakrepi. I okovi od gvožđa. U noći čuje se zveket. I jecaji se čuju. Ali po danu kruže i grakću besprekidno crni gavrani i čavke.

Ovdje je tiho. Kao u grobu. Samo moji sni predu. Nečujno. Brzo. Ni zveket, ni krik ne ruše ovaj mir. Predi, predi, prelo — sumorno, očaja puni umiru mi sni, jedan za drugim. Samo žvrk strašnog vretena dobro se čuje. Bez samilosti, monotono.

III.

U ovoj izbi, gdje starost nevidljivo svoju paučinu tke i preslica zapuštena, zaprašena u budžaku mirno sniva, a sa zida drevne slike mračno i preplašeno žmire, dok ja kraj šarolikog prozora šarobojne predem sne, sjedi katkad ispod mračne slike mlada, u bijelo odjevena žena. Puti mliječno bijele, sa mehkim, predanim posmijehom u plavom oku i na sitnoj, rumenoj usni, koju kao da cjelivaju bol i beskrajni prijegor.

Onda dolazi djevojka sa crnom mašom, gavran-krilom, u bujnoj smedjoj kosi, noseć kavu u cvijetnoj šalici na srebrenoj tasi, i uz nju mirisavi, svježi hljeb. Šalica zvecka. I tasa zvekeće srebreno, tiho. Pecivo miriše. Slađe miriše cvijeće na oknu, zumbul, karanfil, rezeda, ali najslađe bijela gospa ispod tamne, strašne slike. Udišem miris njene kose, njene puti, njenih bolno-rujnih usana. Već iz daljine. I misli moje spuštaju se na njih kao metulji na cvijeće,

plinu kao traci duge, kad pobijedi sunce, a intimna glazba u mojoj duši romoni vruće i zvuči i zvuči tihano. Bez prestanka. Tiše od sna.

I ja motrim i motrim slatku joj pojavu — dok se ne gubi u nekoj bijeloj jasnoj magli. Samo plava kosa plije kao zlato, u dupku. A na oknu cvijeće opojno miriše. I mračno se ističe drvom obloženi zid ispod niza svjetlucavih tanjura i čaša.

Onda silazi večer. Zvonjava puni uličice, trg, tamnim, grozničavim zvukovima, bruj se diže i pada beznadno, umorno. I posljednji sunčani ruj topi se na tamnim krošnjama, na vrletnoj stijeni, i u krvi glečera pod nebom. I ja opet lutam drevnim, pospanim ulicama ispod masivnih, mračnih kapija, gdje od glomaznog svoda srdito odjekuje krok, ispod žutosivih pećina, pa kroz tamnu, kao tajinstveni hram velebnu šumu, punu sjene i šapta, da stignem u svoj dom. Onda je tamno i oko mene. Ali jasna neka prikaza izvija se u mojoj duši. I zlatna kosa miriše; miriše i neko čudnobojno cvijeće, crveno i bijelo; a u modrom oku zamire posmijeh kao zadnji, izgubljeni sunčev trak. Bolnorujno zaplamte još jednom meke usne, gdje nevidljivo998 dršću trpljenje bez kraja i beskrajni prijegor. Onda uzdah i —

U jeliku je kuća. Dolje mrmori i žuri se potočić. Negdje plamsaju osamna svijetla. Ogromno gorje, golema, tamna neman, zakrilila zapadni kraj, stremi pod nebo bez kraja, na glavi joj kičma od magle, a na ramenu bijeli plašt snijega i leda. Sve boje se gube. Trnu i osamna svijetla; sve gine, zamire. Samo intimna glazba u meni zuji i jeca jedva čujno, čas jače, čas tiše. Osjeka i plima akorda, svakim kucajem srca, puni prijegora i boli. I neizreciva tuga i pečal osvaja me svega.

Noć.

IV.

Kao da se tražimo neumorno. Pa ipak, znam li ja, kamo ću, znaš li ti, bijela gospo, kuda te gone čežnja i nemir? Dan za danom.

Dolje u guduri leži podrum. Neka nespretna, crna, drvena zgrada, začađena neka barka potopnoga Noe, opsjenjena odasvud gorostasnim jelama i borovima. Tamo su terase bez busenja; žuti pijesak; klupe. Pokraj malog mosta stoje dva kestena, skromno, potišteno pored jelin-borov-divova. Ali korak dalje spustila se bujna zelen livadice. Nad livadom uspinju se tisovine i vile se bijele, što ih predgrad šilja. Al gradina stoji više, kao iz prkosa. I stari tornji izdižu se nad metežom krovova i kuća. I s prezirom otimlju se dubinama. Nedaleko opet nanizani zelen brijeg za brijegom, tamno smeđe i zelene šume, litice i hridi. I sve više glavice, oštraci, a najviše vječni svijetli snijeg. I led. Pa bijele magle, što se dime, vuku, povlače kao barjaci bijeli, nedogledni. Kraj podruma mlinovi se dižu. I klepeću i stenju. Nižu se mlinovi i šupe. Trošni i propali.

Na klupama sjede ljudi. Gdje sam samo viđevao takva lica? S koje slike gledala su ona mene? Lica smeđa, okorjela, nepomična, nosovi jaki, kosti teške, tvrde, oči ozbiljne, bezizražajne. Da, lica Egger—Lienza i Hodlerova! I tu sjede takvi ljudi: lice pokraj lica kao iz bronca, okorjela, bez izražaja. Narav dolomita u licima okamenjena, boje kao od mjedi, nijema, puna grožnje. Žene su u crnom ruhu, kao duvne, kao bez spola, nedopadljive. Ružne. Ali onda diže se pijev melodično, zvonko. Mniješ, cvijeće pjeva. Rododendron, encian, runolist i saksifraga skladno zuje; ciklama sordinira; neven hihoće, šaputa; jela i bor grme u basu; sva priroda zvuči, zvoni, smije se i jeca. Ali lica ostaju kao iz tuča, opora, bezizražajna. Onda se likovi dižu, žene, ljudi, pojedino, u u grupama. I izniču sablasni, crni u tamu šume, među stijene. Kao sjene. Ne, nikako ne volim te likove. Nijeme, ružne, tvrde. Ali kad poju, jeza me hvata i bol kao na samrt, jer onda: duša zemlje smije se il tuži. Hihoće i jeca.

Na zelenoj klupi, pokraj stabla kestenova sjedi češće bijela gospa, lica blijeda, kose sve od zlata, oči joj žalostivo se smiješe. Još tužnije usne kao kaplje krvi. A do nje sjedi sitna, plavokosa djevojčica. Anđeo mali. Oko nje se čudno ističu stabla iz razlitih večernjih sjena. Bojažljivo oko nje šulja se i šuška suton. Jele šapuću. Vjeverica se vija od grane do grane, i hihoće jedva čujno. Kobold mali. A ja nepomično motrim gospu. Vidim samo titraj modrog oka; vidim ruže usna gdje se miču. Kao da poju, i one, ili mole, u tom gordom, muklom hramu div-stabala. Ali pijev il molitva tihi su kao krijesnice kroz tamno lišće, kao zvijezda,

koja tone u daljini neba. Bolni kao moja čežnja. Onda rosa počinje da pada. Iskrice. Il suze. Lahkim šumom šušne list za listom. Nešto razapinje krila, laka kao uzdah, kao noćni metulj, što oblijeta list za listom. Cvijet za cvijetom. Oči. Usne.

Nema gospe više. Noć je. Rosa suzi. Opet strašno Ništa!

Prazan list u knjizi neznatnog života. Snena maina na oceanu čežnje. Jedra troma, bliješt, a ribe frcaju nad vodu, iskre srebra, nekim rugom. Sunce gordo, cakleno, kao zlato, teško tišti grud i vale. Duša žudi, usne dršću. Ocean je trom i strašno širok; iz dubine ruje se koralji; dolje vise o hrid školjke, suze biser. Po staklenoj površini ne ziblju se barke, brodi. Ispod nebosklona ne diže se Rt od Nade. Ni fate morgane nema, varke sa oblaka. Opet strašno Ništa.

Vjetar duva sa snježnika Ferner-gorja. Oštro šume ariš, jela, sa zelenih pristranaka. Pokraj uskog druma jače šušte topole i breze, dršćući kao u stravi. Fine pare kolaju kroz prodore, oko klisa, ali čudo: iznad grada sja sunce, hladno, nujno. Blistav kolut zlata.

Bio sam u kupalištu Neuhaus.

S električnom sve do Gaissa.

Sa Fernera svjetlucaju gigantski i pitoreskno crvenožute kamene kaskade, u vrućici isprebacane, nagomilane orgije klisura i hridi. Dolomiti. Sive i bijele žile prepliću te crvenkaste trupine, toče se s njih poput znoja, a vjetar zapahuje odonud iz punih pluća kao u pjanom, obijesnom smijehu. Poput pretaljenog smaragda teče Ahrn. Mutni, pjenokruni valići love se i stižu površinom. Stižu se. I ginu u dubinu.

Onda se staza vere uz obron. Nad ponorom, kamo je golemi odron kamenja grmnuo u bezdno, oboriv, skršiv kao trsku stoljetne div-jele, bore, ispod mračnog litičinog svoda, hita most iz grede. Hita hrlo, zaplašeno pod grožnjom strašne, nadvišene stijene, pod grožnjom strašnog, podnimljenog jaza. Gore i doli pogibija, smrt. Ali bez brige, obijesti pun, i svuda i svagdje, iz oborenog diva, iz stijene i kama, hihoće i buji zelen, cvijeće, novi život, u ocijelni uzduh. On razbija kam; puni ruševine; i klije iz oborenog panja. Život nadvladava smrt. Ali: memento mori! Ruina Neuhaus raspada se, umire, komad po komad. Prazne

zijevaju prozorne škulje; slomljeni lukovi hitaju u prazan prostor; zidovi leže povaljeni; balvani trunu. I kao rugajući se grohotom, diže se neka zalutala skela uz istočnu stijenu. I crkvica se skutrila pokraj ruševine. Crna, strula, kao da zaronila u mračne misli, bojeći se svijetla, i kivna na život. Ali krčmica stoji do nje. Na sunčanoj strani, vedra, široke volje. Kao da vlastitim vinom natrušena, naginje se i motri u beskrajni dol. A uz nju, u vrtiću na stijeni, svila se kuglana i drnda od kugli i ječi od žamora i krike. I smije se smrti. Gledam u crkvicu. Kao u grob. Bizarna svjetalca kradu se unutra kroz prašna, raspucana stakla; crne klupe naginju, ruše se od drevne starosti; nejasne, problijedjele slike kao da od srama traže najzabitnije kute, ali svaka sjen, sva plahost, jeza, uzdah i živih i onih, što pod zidom već vjekove trunu, viju se i rote oko vječnog svijetla, što kraj oltara žmirka u kandilu od mjedi i crvenog stakla. A pod oltarom kamen s križem, mrtvačkom glavom i — memento mori! kao da šapće, kao da se ori u strašnoj tišini i zadahu smrti. Što vrijeme rodi, i mre u vremenu. Kronos, Bog što svoju djecu ždere. I bogove dakle. Sve mine. Ali — kao ocean plije nada u dalj, u šir. I u tajnu, nedoglednu dubinu. Nad njom krile se jedra; pljuska veslo; vije se srebrna magla, tone sunca trak. Pučina nosi nas, nosi: škripa brod, katarka; jedro pucketa; lanca zveket se čuje; barjak leprša veselo u vjetru; galeba krič — gle, misli! Ovde zaudara vosak, prhlo. I trulež. Vječno svijetlo žmirka. Izdiše tuga, tama i smrt. I kao zmije slegle se na moju dušu i smrt i tama i zdvojnost bez mjere.

Memento! Memento!

VI.

Glazba na Graben-šetalištu. Na novom kestenovom korzu grada. Na jednoj strani starodrevne kuće, groteskne u svojoj nezgrapnosti, natovarene metežom najbezobličnijih sitnica, okanaca, erkelja, atula i okrovnih cina. Pa neukusne novogradnje što se tamo nevoljko šepire. Na drugoj strani dvored krošnjastih kestena. I pred kavanom crveni stolići. Na zapadu toranj i zeleni iskon brijega; na istoku nov željezni most i stara kula. A u okolo ljubopitljivo zavirkuju preko krovova tamne mase brijegova.

Pred kavanom, ispod kestenova, razliježe se glazba. Seljaci stoje oko nje. Lica Deffregerova, Egger-Lienzova, Hodlerova. Iz bronca. Ili iz kamena dolomita. Slušaju muziku nepomično, kao iz bronca, bezizražajno. I vojnici su tu. Bog zna od kuda. Tuđi. I djevojke. I smiju se i brbljaju. Kroz aleju šeću gospođe i gospođice u svečanom odijelu. I časnici i turisti. I Graben-visoturiste. Sa uglačanim hlačama i staklom u oku. Sa staklenim, praznim srcem. Još praznijim mozgom. I smiju se i brblju.

Naslonim se o drvo i slušam. Ne, — govorim. Moja duša stoji u domjenku sa Vječnim, što u lelujnim tonovima glazbe zbori. U tajanstvenim runama ljesa, klisa, magle i leda, al i ruže sa Alpe i sedef blijedog runolista. I moja duša uzdiše i tuži, ljuljkana valovima glazbe, Svemiru, Svemoći, ocu svega, svoje čeznje, svoje boli. A krošnje šume blagohotno; dobrohotno i velebno kruži sunce, domiguje zadnji zdravo! i: čekaj! jer ledenjak se bliži. I jelovo gorje. Čekaj, dok — — U blizini piljarice cvijećem i voćem stoji pod žutosvilnim suncobranom bijela gospa, a do nje zlatokoso dijete velebnih očiju, tihog, tužnog lišca.

Glazba ciliče, klica. Stabla se, posuta svijetlom, smiješe. Hvastavo, bahato miće se sunce u svom zlatnom plaštu. Tmurne kućice hihoću veselo, nečujno svojima svjetlucavim okancima. Šarno cvijeće drhće, treperi od ushita na atuli, iza rešetkine žice. A crkveno zvono počima da bruji mrsko, prijekorno u klicanje, zuj i hihot. Proh pudor! Peccatores mundi!

Šta nas se tičeš, zloguki vraču! Ne kukaj, kukavico: Mrtvozove! Gle, još živi sve! Glazba je nadzemna. Život je vječan. Sunce vječno je svijetlo, a u meni vječna je čežnja, beskrajna ljubav. Modre, tople, tužne oči bijele gospe u me su upravljene, moja duša kupa se u blaženim tracima njihovog sjaja. Na njezinom labuđem ramenu cakli se zlato sunca. Lik joj je kip Psihin, vitak i skladan. Ruke alabastar, prsti — glazba, mehka intimna. Šta nas se tičeš, mrtvozove, kukuvijo iz hrama. Glasilice prošlosti i smrti. Ja pijem plave oči i život vječni. Moje svečano odjevene misli nose uzdarje neba, zlato i cjelove sunca, tvojoj mramornoj grudi, ruci tvojoj bijeloj, a glazba nas ovija u velo ljubavi i čežnje, Gospo! »Ti si bajna priča moga života!« kliče glazba. I Goldschmidt, zlatar, kuje prsten od zlata. »Zaručujem te u naručju sunca i golubova, snagom moje čežnje i mojih boli.« Nebotično gorje diže krunu od snijega i leda. Nepodmitljivi naši svjedoci.

Zašto dakle pjevaš o uminuću i smrti, mračni zvone, ti pljačljivo strašilo vrana i čavki?

Zašto?

Ne čuješ li, »Čarobna frula« jeca i biljiše, kao bolna slavuljptica, filomela, u mjesečini pod smrtno izdišućom, krvorujnom ružom. A šta nas se tiče uminuće, smrt, nas, koji ljubimo. Ko je srknuo iz vječnog vrela ljubavi i čežnje, zar on može da umre? Suncem i zvucima glazbe cjelivam vas tihe, modre oči. Moja duša vodi strašno slasne domijenke sa vječnim Svem. I slatko i strašno romoni glazba o ljubavi i — prijegoru bez kraja. I o životu bez nade! Ave, mater dolorosa!

VII.

Sve preliveno suncem, sve samo miris, cvrkut ptica, plamsanje boja, a temeljni ton vječna borova zelen. Bijeli oblaci mirno jedre preko azura nebeskog, a snijeg sa firna smireno se svjetluca i blisiče sa crnog planinskog hrpta. A sve pretočeno suncem.

Danas se zbilo. Ispod katedrale, ispod uspravnih borova i jela, bukvi i div-jasena, na putu u Waldheim. Visoko gore vije se strmopad; duboko doli bjelasa se grad; gvozdovoz grmi, a iz daljine čuje se, ja mislim, da čujem, šum Rienza, što kao prekaljeno srebro tamo negdje pada preko brane.

Iznenada saču mi uho šuštanj ženskog odijela i škriput hrlih koraka na pijesku puta. Tad — bijela gospa ravno k meni. Strava na blijedom licu i u rastvorenom oku. Ruka joj vodi plavokosu malu... Djevojčicu. Kćer!

»Gospodine — vašu zaštitu... progone me!« Izmuca. Jednom rukom moju grabeći ruku. Stojim zbunjen. Bez riječi. Trenutak oka. Vječnost.

»Gdje su? Da ih —« tisućljetni poriv za bojem, krvi jeknu mi dušom. Pradrevni poziv mužjaka.

»Ne, dajte mi ruku — dostaje,« otpovrne hitno.

»Kamo da vas vodim? U Waldheim? Da — i ja sam tamo htio.«

Dijete me gledalo povjerljivo, radoznalo. Bez plahosti. Onda potrčalo na drugu moju stranu. »Daj ruku i meni!«

Nametljivac nestao bez traga. Vidio me, valjda. Išli smo mučke. Oko mene kružili i gora i bor, i sunčane mrlje, i krič ptica. Srce mi tuklo. Ona drhtala na mojoj ruci. Pramečci zlatne kose titrali u dirkanju vjetra. Lice bivalo čas rumeno, čas blijedo. Oko pogledavalo me čas posmijehom, čas strahom. I poniklo. A srce joj tuklo. Išli smo šutke. Jedno uz drugo.

»Smatram neopisivom srećom —« počeo sam. Ali trzaj njene ruke uguši mi riječ. I zamuknem.

Bez riječi. Kao u molitvi kročili smo ispod katedrale gorostasnih borova i jela, tise i jasenova. Jedni trupa crvenkastog, drugi crnog. Crne i crvenkaste vjeverice skakutale, vijale se od grane, do grane. I nestajale visoko u krošnji. Drozd je kuckao o drvo; frkom klizao kroz bujad kos, a na visokoj grani čuo se oriolov zvonki ćurlik. Šuteći, kao u molitvi kročili smo dalje. Pratio nas sunčev trak, kao zlatna kiša točeći se kroz krošnje, kao maglica od zlata plijuć od stabla do stabla. Kroz grm, paprad i vakcinije.

Bez riječi išli smo kroz velebni dom gorostasnih stabala, gdje titralo sunce, vjeverica klizala niz grane, jecao oriol, a dijete tik uz nas čavrljalo i smijalo se.

Sve sunce. Svud miris. A iz dubine zvonka molitva oriola.

Ave mater dolorosa!

VIII.

Waldheim!

Dvije kuće na ivici šume. Na obronu bujno zelene livade. U uvali krčevina. U dubini krasni dol sa željeznicom i Rienzom. Na istoku Bruneck. Na zapadu prosute kuće i tornji Sankt Laurenzena. A preko jelove stijene crni grati i alme. I kolibice planinarske. Sitne u daljini. Bijele škatuljice. Igračke divova. I svud sunce. Miris. Povjetarce. I neutaživi cvrkut ptica.

»Smatram pravom srećom, da ste baš vi — strašno sam se

bila prepala —« počela bijela gospa, zbunila se i pocrvenila skroz i skroz. Sjedili smo uz okrugli stolić tik povrh dola. Daleko na istoku, dalje od grada, gurao se mrki Windschar nebu pod oblake, a između dva moćna, crna hrpta, malone njima sakrita, bliještila se na sjeveru snježna kupola Löfflerspitza.

»Ali i ja —« tvrdokorno htio sam da reknem — »proganjao sam vas —«. Ali nisam izrekao. Riječ mi je zapela u grlu.

»Vi —, to je nešto drugo. Vi ste dobri. Vidi se,« govorila je jedva čujno, kao za se, vizionarno, a oko joj sjalo čudnim sjajem. Bilo kao da u sebe gleda i odgoneta: »Da, vi ste dobri, jer — i vi trpite. Vidi se. Ali onaj čovjek — groza me je prožela bila svu.«

Nad Sankt Laurenzenom, na osoroj hridi, diže se grdna neman ruine, zapuštena, u propadanju, nekad moćni grad Sonnenburg, Burg der Sühne, grad za kajanje i pokoj. A vesele, slasti žedne duvne gospodarile su tamo. I u bogobojazni Oremus i Miserere često su se miješali cilik gusala, zvek talambasa — i strasni krič ženski. Sad gospodare tamo pustoš, lom, smeće i — miserere. Ali što zato! Zeženo sunce je i nad Sühneburgom, hridi cakle se kao srebrom olijepljene, a zlaćano svjetluca se crvenkastožuto kamenje raspadajućih se zidina.

Na zavoju puta pojavi se muž. Osupne se. Stane.

»Eno ga!« klikne gospa uzbuđeno i blijedilo prekri joj lice. Muž krzmao. I nestalo ga. Divlja pakost zakipila u meni. Zgrčim šaku. Čvrsto mi glednula u oči. »Ne, to nije on,« ozbiljno je rekla, naglašujući.

»Ne ćete, da ga pozovem na odgovornost,« velim mrko.

Oko joj je sjalo. Strogo.

»Nemate prava,« tihano rekla.

»Ali odsad — da. Tek, kako želite.« Uporno gledao sam joj u duboke, bolne oči. Sagnula je glavu.

Bijeli, sukljajući oblaci počeli se dizati sa snijegom pokritih grbina i grata Löfflera i Schwarzensteina. Sve gušći oblaci kovitlali se iza mračnog Kronplatza. I vjetar režao, zapuhavao sve žešće. Borovi se zibali i udarali škripom jedan o drugi. Teške sjene puzale, kao nemani, grozeći se, obronom, kroz dol. I rog zatutnjio u daljini.

»Smijem li vas posjetiti,« pitao sam u tamnom borovom hramu, na povratku. Dijete sam vodio za ruku, a ono se blaženo privinulo uza me.

»Da,« rekla je tiho.

»A stanujete?«

»U starom, žutom kaštelu baruna Sternkranza. Sučelice groblju. Tamo je drevni park pun umornog mirisa i sjena. I sjene se giblju, obilaze noći za mjesečine,« govorila je umorno, tiho. A kao slatka glazba zvučile su mi njene riječi. A hramu borova i jela. A već je i mjesec sjao. Žut. Golem. Ave dolorosa!

IX.

Drugi dan, pred večer, pošao sam, da učinim posjet. Vjetar se je digao, kao uvijek ovdje po zapadu sunca. Sivkasti, kišonosni oblaci plovili su nehajno, lijeno, po tamnoplavom nebu. Zamalo sam stajao pred Žutim Dvorom. Tamo prijeko dizala se žuta dvotornjasta crkva, a do nje groblje. Sve prastaro, mrzovoljno i umorno na smrt.

Na pervazu starodobnog portala mirovale tri kruglje od kama. U dvorištu pružio se niz jasminovog grmlja. Brestovi i topole kočili se ondje. Sumnjičavi stražari. U šimširovom guštiku nešto kao suri mauzolej.

Vodili me niže u vlažni, tmurni perivoj pun teškog mirisa i sjena. Tamo na kamenoj klupi sjedjela bijela gospa. Zadnji sunčev trak, rujnožut, blag, što se bogzna kako još prikrao u ovo carstvo sjena, slegao se za čas na njenu kosu. Madona svjetlokruna. U ruci joj ogroman crveni cvijet, ne znam kakav, i knjiga.

»To je sad moje skrovište,« rekla je umiljato. »Evo vidite, dva su ovo dvorca, i u obadvama gotovo sama sam. Najradije sam ovdje u perivoju. Evo vidite, ovdje su breza, topola, brest i jela. I kao za okladu natječu se, ko će biti veličanstveniji i viši. Svi dostojni strahopočitanja i oplemenjeni starošću. Šutnja im je puna sanja, puna priviđenja, a kad šušte ili šapću, razumijem sve drevne bajke, sve doživljaje, sve njihove čežnje i izmorenost na smrt, što ih pričaju. A svi imaju svoj glas, svoje geste. Topola

je temperamentna, breza namiguša, jela dostojanstvena i hladna, a brest zakopčan, tajanstven kao pop il diplomat. Najvolim brezu, kao djevica je. Vita i gipka. Ali plaha od toliko mrzosti, mraka, gordog prijekora, starosti i umiranja uokolo. Sobe u dvoru velike su, prostrane, pune tmine i paučina i odzvanjaju vazda kao od uzdaha ili od kreljuti kakve zloguke ptice. Ah, gledajte, na svima prozorima cvate mirisavo, šaroliko cvijeće. Samo da nema te crkve sa njenim vječnim zveketom i škripom i toga sablasnog groblja tamo prijeko. Kako krasan bi bio izgled na sunčani dol, na zelene gore i glečere, što se cakle u daljini.«

»Ali zašto stanujete u ovoj grobnici?« pitam samilošću svladan i grabim joj finu, blijedu ruku.

Velikim okom pogledala me. Bolnim modrim okom. Kao da zaklinje.

»Ta moram. Mogu li stanovati među tolikim ljudima. Sve ih je puno. I svi su nametljivi. Ja ne mogu, da ih razumijem. I — moj muž to zahtijeva.«

Ponikla glavom. Tijelo joj drhtnu.

»A što vam je muž? Gdje je?« pitao sam muklo.

Opet me je pogledala. Čudan sijev planuo joj u oku.

»O tome ne pitajte. Uopće ne pitajte me ništa više.«

Ne — ne ću. Zašto da pitam. Ali tako strašno tužno, melankolično i bez nade šuštili su oko nas, nad nama i jela i bor i breza i brest. I tamno, sablasno šimširovo grmlje. Ave! Ave! Ave! Kao hor duhova.

X.

»Molim vas, hoćete li mi reći — tko ste vi?« pitala je bijela gospa, upornim, al strašljivim pogledom u me, pa ipak sućut, toplina i, za cijelo, ćutio sam, simpatija zrcalili su se u njezinom oku. Nu, kakogod. Pitanje zbunilo me strašno. Jeziv, neizrecivi nemir osvojio me svega.

»Mora li da bude?« pitao sam namrštiv čelo, sa boli u srcu. »Treba li, da se zna, što smo? tko smo? Ne bivamo li time suviše čovjek, suviše nagi, preblizo tlu i teknu? Petrović, Pavlović, Ivanov, Jovin, sivi, bezbojni Neković, Nitković, šta li. A ovako

On sam. Ignotus. Neznan, pod grimiz-kabanicom sa sedam alemkamenova, sedam zagonetki. Sa diademom muka, pada i uzvišenja. Onaj sam, što bludi. I vazda traži. Onaj, što veli sa nekim Prosvijetljenim: ne daj mi istinu, nego put, Bože! Bludim, jer sve mi je strano. Tražim sjaj sunca od nekad, svetu riječ, što je zamukla pred dobom, ružu na bespuću, krst u pustinji daleko od oaze; tražim sumrak šume, gdje mi se nekoć zameo trag prama meti i rodila neutaživa čežnja; dozivam ponoć najdubljeg mira, i jutro, kad mi se rasplinuo zadnji ružični san. Sad sam Onaj, što sa lupom srca i razgorjelim duševnim strahom: da nije obmana, slušam neki slatko zvučeći glas iz cvjetnim mirisom pretočenog polusvijetla. Sad nisam ništa drugo. Biće sam časa. Kao svi pozvani. Još i milje lica i dva oka rada bih da gledam, ali evo: suza zastire mi vid, guši mi riječ. Da, ja sam vječni putnik, što bludi, ali sad sreo me posvećeni čas: poslijednji žar sunca, mirisno polusvijetlo, tamni šum stabalja, glas, što je lakši od maha leptirovog krila i sladji od mednog praška cvjetnog. I vaše oči su tu. I draž meke ruke: pa mi se stišava bol duše, a iz krvave rane moga srca, niču krvavorujne žrtvene ruže. Da, sad sam našao. Žrtvujem bol. I nosim u grob i Snijeg i Sjever svoga srca. Kitim portale svoje zimzelenom i runolistom. Svaka nit moga bića raspeta je žica i sve zvuči, pjeva i zove — vas. Bijela gospo — »čežnjo moja«. Primim joj ruku, tiščem ju. I tražim joj oko.

»I ja sam tražila —« šaptala je. I zamuknula.

A lahor je uzdisao jače. Teže, opojnije mirisalo je cvijeće. i ruža i rezeda i zumbul. A ljutito i zlobno stalo je da šumi i šušti drvlje i grm. Dolazi Mrak.

XI.

Rado bi da se saberem. Rado bih da neku uspomenu shvatim u miniaturnu, vruće bojadisanu sličicu.

U neki majušni eidylion, koji bi sadržavao sav jedan doživljaj sa svakim osjećajem, čujenjem i vidom kao u nekoj magijskoj gemi. Radi bi — al sve se raspršuje: u tisuću sličica, hiljadu trenutaka — u boje, zvukove, monade bez broja. Ali ipak, nešto je trajno:

ona i ja. I naš doživljaj. I dijete kao prikaza sna. Ono je kao — ja ne znam što. Prati nas tiho. Smiješi se. Njegov ushitni klik je kao zaboravljena jeka sa nekog ljepšeg svijeta, a dira nas neopisivo slatko svojom blizinom. Ono blaži naše poglede, prigušuje naše glasove, sordinira naša čuvstva, naše težnje — ono je tu: i mi smo mekši, bolji — i bolniji. Jer nam je blizu. Sretan sam, kad je uz nas. I trpim.

Danas smo bili u Sandu i Taufersu. Visoko gorje, doli ošumljeno, gore pusto, suro, iskidano, penje se u teške, sive oblake pare. Vjetar praskao je kao bičem, a kiša cijedila se šumom. Ali onda probilo se sunce; nebo se razvedrilo, a glečeri sjajili se mliječno bjelkasto. Njihov blijesak kao da je zvao. Kao neki znak. Obećanje.

Šuteći išli smo k vodopadu Reina, preko kama i kvrga, preko korjenja poput debelih, crnih zmija, i klizavih odrona šljunka i škrilja. Onda grunuo prvi slap iz provalije dvaju stijena, uz muklu lomljavu i riku, kao dršćući od jara, a pjena prštila je i do nas. I preko nas. I dalje. Drugi slap bučio je doli ispod nas, uz sopot i šum, drobeći hrid ispod naših nogu, kao neka neman, što se otkinula s lanca. Treći slap promatrali smo sa crnog visimosta nad dubokom mračnom gudurom. I taj je svojim urlavim jezičinama pjene i bijesa za nama lizao, a orljava i huk njegov lomom odbijali su se od obližnjih klisura i šuma. Zapanjeno gledao sam u nj. Neka goropadna zvijer, poludjela od bijesa, tresla je tamo tuleći svoju strašnu grivu i kesila svoje zube.

»Ne nalazite li, kako je sve svirepo i zlo,« rekla je Bijela Gospa, nu sad u tamno plavom kostimu, mimikri spram prirode i zraka. Samo neopisivo bijelo lice svjetlilo se pod teškom krunom kose od zlata. »Sve je tako pakosno. Kako samo ovi mlazovi zapjenjene vode na nas reže i laju, gušeći nas ledenim dahom. Otvorena dubina mami nas i mami, da nas vrtoglavica hvata, a sive, surove stijene groze se, sad na survaćemo se na vas! Ništa manje ova orijaška stabla, što niz obron puze ili se ruglom saginju u namjeri, da se iznebuha survaju na nas i da nas zdrobe. Ni korijeni, ni kvrge nisu bolji. Potajice podmeću se, da posrnemo, a onda se grohotom smiju od zlobe. Tako opako i zlorado je sve.«

Nisam odgovorio ništa. Samo sam kimnuo glavom. Ali osjetila

bila su mi puna šuma vodenih masa, jetkog mirisa bilja, ljubavi što me je svetila i slatkog sijeva ženinih očiju, čija se grud burno talasala od uzbuđenja. I šuma i slap i gigantska silnost stijena oko nas napunjale su me stravom i otajstvenim raspoloženjem. Šta me se tiče, da li je što opako ili zlobno, kad nam je sav svijet u duši. I nebo i pakao. I čežnja i ispunjenje. Šta me se tiče poludjela zvijer sa grivom od leda ili nebotično stablo, što se zlikovačkom nasladom nada nas nadnima, da nam zdrobi kosti. Što crna guja korijenja što nam se svija oko nogu. Šta je sve to meni, kad je uza me — ona. Žena, što me travi.

Onda sam uzeo dijete na rame, a ono je praćakalo nogama i klicalo od miline.

Usput svrnusmo se do gradine Taufers. Glomazan labirint zidina, gomila nesuvislog kamenja, kiklopskih stepenica i tornjeva. Svodine zijevale su nam mrko u lica, prazna okna rugala se, mračan prohod razjapio se iznenada, pun sjena i mirisa groznice i trûla, i podmuklo i naprasito uzvisili se nad nama surosivi blokovi i pločine od kama. Savijali se od muke i nemoćne zlobe.

»Sve je opako. A najpakosniji je čovjek,« rekao sam muklo. »Koliko grožnje, himbenosti i nasilja nagomilao je on u ovoj masi gvožđa i kamenja, tornjeva i udubina. Vrlo opak i pun podmukle zlobe je čovjek. Najstrašnija neman na svijetu. I bogovi dršću pred njim.«

Ali ona udobna i suncem obasjana mala kavana Wiesenhof primila nas je prijazno i objeručke. Miris kave, peciva i cigareta, i voljki glasovi preli se saneno oko nas. A visoko, visoko pod oblakom treptio blijedi odsjev glečera, i duboko pod njim skutrila se plaho i nemoćno, kao zvijer na lancu tamna, zapuštena gradina Taufers.

Panta rei. Vse mine. Samo mijena je vječna. I bol.

A strašne i slatke boli puno bilo mi je srce.

XII.

»Vidim, vi kao da već znate, tko sam. Već mrštite čelo,« govorio obavežljivo smiješeći se dobro odjeveni i ugojeni gospodin, što se uz mene sjeo u maloj gostilnici na Rienzu iza mostovne

kule. Od vremena do vremena gledao je svoje blistave manšete ili si samodopadno gladio podrezani brk. »Da, ja sam onaj, što sam, kako izvolite reći, progonio, tu, kako velite »Bijelu Gospu«, na putu u Waldheim. No, vi imaste više sreće, sa žaljenjem budi rečeno. Čestitam. Ali — recite mi: poznajete li vi, tu, dakle Bijelu Gospu?«

»Gospodine, dosađujete mi,« počeo sam. »I uopće —«

»Da, da,« nasmijao se gotovo zlobno — » i uopće. Ali ja ju slijedim, ili recimo progonim, već godine.« Čudno je žmirkao očima.

»Treba da promijenimo temu,« velim otklonivo.

»A zašto?« dobaci glasnije. »Ta muškarci rado govore o ženama. A od dotične gospoje ne može se ništa zla reći. Osim toga, evo ovdje malo je ljudi — ove muhe vrlo su gadne — i niko nas ne će razumjeti. Dakle, »Bijela Gospa« — i ja ću je tako zvati, mislim, po volji vam je, ima muža, koji je b i o bogat. Sad sam j a bogat, a on je samo moj kompanjon. Vi ćete me razumjeti, mislim. On je neki elegant, salonska protuha, nikogović, što nevoli više svoju ženu, ni svoje dijete, ali rob je inih strasti. Razumijete li? A ja ljubim njegovu ženu. Dakako na moj način. Nu, dopustite, i ja sam nitkov. Ovo bez zamjere. Tek da vidite, da me ne možete uvrijediti. Bilo bi uzaludan napor. Od njenog finog muža imam plein pouvoir, razumijete li, punomoć. Za sve. Osim toga, a ovo možda ne će vam se svidjeti, ja, bez njenog znanja, uzdržavam nju i njeno dijete, jer njen muž, ona danguba, nema ništa van onoga, šta mu ja dajem. Milodare. Sad vam je sve jasno. I vi ćete uvidjeti, da ste mi — na putu. A sad, dopustite mi nešto bez okolišanja, ta muževi smo. Ni vi niste bogat, vidi se, a ja sam vrlo, čujte, vrlo — Kako bi bilo, da udarite dlanom o moj dlan, pa da velite: čista stvar, ja pare, a vi Bijelu —«

»Vidim: čista je stvar, ta vi sami ste rekli: vi ste neka osobito besramna hulja,« velim, a da nisam trenuo okom.

»He, he, he,« nasmijao se gutajući. »Kako vi odmah upadate u pravi ton. Ta vi mi laskate. Ja to još nisam, Jer da sam, zacijelo bih sad sjedio u žutom Dvoru, u mat-plavoj sobi na divanu od sive svile i držao bi na koljenima Bijelu Gospu.«

»A jeste li vi već ćutjeli na leđima — batinu od višnjevine?« pitao sam skoro učtivo, a ni drhtnuo nije mi glas. Ni najmanje.

XIII.

»Još ne, gospodine. Ali moju čast ne bi ni to diralo. Jedino možda škodilo bi mome nešto ćutljivom zdravlju. Nu, dopustite, ne želim toga poznanstva. Niti, dopustite, nemate prava, da me tako pitate. Ali, da vam pripovijedim još nešto. O »Bijeloj gospi«. Hoćete li me saslušati?« Sad me je pogledao još čudnije. Malone tužno. Kimnuo sam, da pristajem. Natočio si punu čašu, ispio i počeo da priča. Ispočetka bezbojno, tiho, onda sve jače, sve osebujnije zvučio je njegov glas.

»Gledajte, ona je dijete iz vrlo otmjene stare kuće. Stanovala je sa roditeljima u drevnoj, skoro izumrloj zgradetini sa pretpotopnom baštom, punom korova, gnjilog lišća i žalosna cvijeća. Roditelji su joj bili nesposobni za život i strašno zaduženi. Ali ona je nosila lijepe opravice; plela zlatnu kosu u duge, debele perčine; išla stidljivo, bez ogledanja u školu, crkvu i na promenadu s majkom; ljubila ono smiješno drveće i kržljavo cvijeće u bašti; sjedjela sate u polastrunutoj sjenici viničinoj; držala u ruci požutjelu knjigu sa bakrorezom iz doba Praotaca i sanjarila u plavo. Ovo sve kriomice promatrao sam, uhodeći je, ili špijajuć kroz pukotine plota iz našeg susjednog vrta. Za mjesečine sjedjela je kraj otvorenog prozora i svirala na glasoviru. A ona ga svira izvrsno, vjerujte mi. Ja sam se onda šuljao ispod prozora ovamo, onamo, kunući igru bogumrsko, jer nju nisam mogao da vidim. I mislio sam, oprostite mi, bez prekida na njezinu mladu, nevinu grud i na njezina bijela, djevičanska uda, koja da će mi naskoro služiti dokolicom i nasladom. I obamirao sam u vatri požude i strasti.«

»Vi ste strašno surov neki prostak,« rekao sam uz gnušanje i drhtao sam od ljutavi.

»Varate se. Ja sam svoje vrsti pošten i iskren čovjek,« otpovrnuo oholo, skoro gnjevno. »Ili zar vam nije nikada misao — nu, dobro, dobro. Dakle, ja sam je ljubio. Al i moj prijatelj, onaj već spomenuti lupež, volio ju je također, jer ima tako lijepi vrat.

A on je podliji, lukaviji, drskiji i ljepši od mene i, skoro nebi vjerovali, ona se zaljubi u njega, držeći ga nekim bajoslovnim princem. Eto, takve su vam djevojke. Mene je prezrela — sreću u dohvatu ruke. Nu, neka. Ali on je bio već onda siromašni princ, a ja prezreni nabob. I vi već slutite valjda. Ovdje se počelo nešto ukopčavati. Ukratko, nastao je »gšeft« u kompaniji. Ja sam donio glavnicu, a on — ruku. Mojim novcem ženio se, i — prevario me. Jeste li čuli: mene, nevinog poštenjakovića! Odmah iz početka, u medenim danima zaljubio se on istinski i do ušiju, recimo, u nju i dođe pod papuču. Možda je smjerao i na »stazu kreposti« luda. Ali, vi ćete me razumjeti, onda sam ja došao sa poslovima gšefta, sa dospjelim mjenicama, uskratom kredita i sličnim, a konačno sa najuspješnijim: sa zavađanjem u stare poroke. Šta ćete, bilo je: c'est la guerre. I eto, učinio sam: knock out. Survao sam ga u najdublju dubljinu, papuča izbila mu je najbolje oružje: lukavost, pa mi je zapisao i svoju dušu i ženino tijelo. Jer ja ne trebam njezine duše. Ali ni njegove. Njezino tijelo — nu dobro, vi vidite, ja sam iskren i pošten, na svoj način. A sad, vratimo se do izlazne točke. Sad ste vi tu — Well, vi me razumijete?«

»Da, dobro vas razumijem. Govorili ste i suviše iskreno i otvoreno, gospodine-huljo,« rekao sam i ustanem.

»Odviše ste dobrostivi,« smiješio se je podmuklom zlobom. »Ali dopustite, još nešto da vam reknem o njoj —«

»Hvala, dosta za danas,« velim mračno, »zaboravio sam batinu kod kuće. Ali drugi put veselit će me.«

Krenuh. A on se smiješio podjedno. Ali u oku tinjala mu iskra.

Gledao sam pakao. I sotonu usred njega. I strašno tjeskobno bilo mi je oko duše.

»Sve je opako —, ali najpakosniji je čovjek —« mislio sam. Opet i opet.

XIV.

O čemu smo govorili, Bijela Gospa i ja? Možebit ni ne znam više. Možda samo slutim. I neka otajna prelest me prolazi. Gledao sam u njene oči, smiješili smo se jedno drugome, i njezina nježna, uska ruka počivala je, ne jednom, u mojoj.

Bili smo na izletu u Toblach i Schuderbach. Sami. Dijete ostalo je kod prijazne stare gospođe, majke moje prijateljice. Više ne mogu da se točno sjetim svega. Ta kako i bi. U mom srcu zvučila je slatka glazba, pred mojim očima sjale se njene. Zlatna joj kosa treperila je pod daškom lahora, a njezina ustanca — U času posvemašnje zatrave lebdio je uza me njezin vitki, gipki lik kao neke vile, kao rusaljke kakve, ili kao čar-oganj što izmiče, vuče u propast bez povratka. Pa ipak, ništa suptilnijeg, ništa nevinijeg od nje ni nema na svijetu. Purissima Dolorosa.

Veliki hoteli, šareni ljetnikovci i sav onaj nemirni, tuđi život otmjenog ladanja zamalo zaostali su iza nas. I mi proslijedismo pješice vijugajući se put ispod velebnih četinara, što nas opajale moćnim zadahom svoga podražljivog mirisa. Išli smo pješice, rukom u ruci, i naša su srca pjevala, naša ćutila bila su profinjena glazba najviših sfera, sa izvora najčišćeg blaženstva. Horovi ispod prijestolja praduha. A žice, što su svirale, bile su razapete na stroju Syn Pathie muke i milinja. Bili smo samo zvuk i odjek, biljis i bol Ljubavi i Umiranja jedno za drugo. O siromašne riječi! Oskudna paleto! Ograničena skalo! Bili smo u bajnóm snu. Imali smo viziju. Sve je bilo ushit, priviđenje, zatrava. I ništa ino. I nikad više.

Desno od nas verao se prodol Rienza sa pospom bijelog šljunka, srebrosivim trakom vode i blistavim iskrama forele. Ali otajno i sve bliže moći se u šir, dok ne grane sasvim tamnozeleno, svilenim srsima naježureno jezero Toblach. Sitne barčice ljuljkaju se na njegovoj caklini. Ali ono je tiho, strpljivo i oprezno plitko. Čim dalje, sve silnije izbočuju se, izdižu bregovi. Sve više. Sve gordije. Hrlo i sve više diže se s njima i drvlje, dok ne zastane, popusti, pane uplašeno. A grdosnije, silnije, oholim rugom, još više i više zastremi gorje. Visoko do u dim oblaka i magle, suro, rđavocrveno, mlazovima srebra i sedefa protkano gordo, golo stijenje. Dolomiti. Sa cinama i cakama mjedi, ocijela, zlata i srebra. I leda i krvi. A hridi gomilaju se, koče se, vise, strmoglavljuju se, kao pod igrom nekih strašnih, nevidljivih giganta. Sami strašni, vidljivi, šenuti giganti. Onda iznova ron i urvina bijeloga kamenja sa patulj-borovinom. Pa opet vedrozeleno, tamnijezeleno, skoro plavetno sanjivo jezerce na podnožju strmoglavice nadvitih nebotičnih klisina. Vrtoglavica nas hvata. Ali onda opet — hoteli, vile, brbljavi gosti, bašte, automobili, sunčana, cvjetna esplanada. A doli, gore, uokolo raj, mrke šume, krvavo, snijegom pretočeno prastijenje — gola zemljina grud: Schluderbach i Monte Cristallo.

Išli smo. Ja ne znam više, kako smo išli. Rukom o ruku. Katkad dodirkivala su nam se i ramena. Išli smo. S nama i šume. I planine, glavom u nebu, velje, gorostasne, plaštom šuma prekrivene, ledom, snijegom okićene. Pod sunčanom zlatnom krunom. I prodol sa srebrom Rienza, bliskom forela, sa romonom i šaptom. Pa opet jezerce, tamnoplavo, zelenim mrljama išarano. Išli smo. Kao u snu. Srca su zvonila večernju; ćutila su izvodila sublimne melodije prelesti i zaboravi; jele su škripale u ritmu; djetlić je tukao takt; Rienz brujio u basu; jezerce prebiralo harfu: a rujnozlatno sunce zastalo se nad ledenim vrhom, na rubu magle, da vidi to čudo — da sluša. Onda posulo led i šumu, jezero i nas kaskadom rumenih divot-ruža. A rumene divot-ruže, preplanule i našim srcem, bujno i mirisavo. Ljubavi rujne ruže.

XV.

Bila je večer ili već noć, ja ne znam više. Išao sam, sam za sebe, kroz Lamprecht klanjac. Iznad Rienza, što je duboko dolje, ljutito grgljeći i prašteći valjao svoje rastopljeno srebro preko kamenja i srušenog stabalja. Tajanstveni suton širio je mehkim sijerom svoja krila med ogromnim jelama i arišom. Tajanstveni sijev svjetlucao je nad pjenom i valićima u dubini, a negdje, kroz list i granu, kao iz skrovišta kakvog, plamsao je mjesec.

Maglene krpe visile su o stijene. Sve gušća i gušća magla kuhala je na noćnotihim brdinama. Onda je prolomio vlak kroz tunel. Guk neke ptice. Kao prigušeni smijeh. Pa vječni šum šume. I vode Rienza.

Mukli prigušeni hihot. Zbilja. Čujem. Nedaleko crnog, sablasnog mosta od gvožđa, što je kao neki ogromni crni pauk prekoračio ždrijelo, gdje je muklo stenjala rijeka. Tamo na klupi, ispod pločice martira, sjedio čovjek. I smijao se. Lice ne baš prijatno.

»Quousque tandem —« počeo je, oslanjajući se na debeli štap. »Jelde, nikad ne bi ni sanjali, da ćete me ovdje sresti. I u ovo

doba. O, i ja volim noć sa mjesečinom, jer — i ja sam zaljubljen. Dakako, na moj način. I još k tome bez sreće. Ne tako kao vi, dragi moj,« Ustao je. »Da, quousque tandem — velim vam. Odložite ponos i krepost. Ne stoje nam dobro, ljudskim jadnicima. Počinite nešto kršćanskog, da meni bude bolje. Hvastate se vašim uspjehom. Ni ne znate. A mene uzbuđuje veoma. Pomislite, izgaram od nutarnjeg ognja. Noći, kao ogromne, lijene, otrovom zašićene zmije, valjaju se preko mene bez sna, a jutro mi je kao sivo zjalo, kao rastvorena vrata u grozu i praznost bez nade. Opametite se, velim. Bili ste sretni. U ljubavi. Pa dosta. Prepustite mjesto meni. A ja ću vama moje. Uz Mamonov prijesto. Stojte! Vi samo treba da budete nešto osori, nešto neljubezni, malo, recimo, grubi, lanite koju neslanu šalu ili kletvu. Tko ne kune? A ona je ćutljiva do histerije. Smjesta će vas ostaviti. Mislit će, lupež ste kao ja i on. A ja ću onda doći kao pokajnik, čujete li. Ona strašno voli pokajnike. Kao i druge žene. Golubice, nisam vrijedan, da ti taknem skute. Pa suze. Bez suza ništa. Ha — dan i noć sanjam o njenom vratu, njenoj grudi, nožicama. Cjelivam — he, ta ne ćete da me slušate —?«

Ali ja sam mu već okrenuo leđa. Kročio sam dalje. Jeza me prolazila. Strašna misao počela je u meni da tinja. Suho, ružno nasmijao sam se. Onda sam stao. I doviknuo mu u tamu: »Duše pakosni! Bol i muka oplemenjuju srce, tko ga ima. Kod vas i bol postaje otrov, a čežnja pohota pakla. Trpi, izgaraj, u vlastitoj paklenoj vatri, sotono!« Nasmijao sam se zlobno, zdvojno.

A noć šuljala se kroz guštik, tamna, golema, tražeći plijen. Rienz bučio sve jače, jarosnije; kukavica zakukala ili ćuk huknuo, ko zna, a gordo, hladno, bez čuvstva stremilo je ogromno stabalje u maglu, što je počela da se kida i roni u dol sa brda i planina.

Kročio sam hrlo. A oko mene, iza mene hihotala je, stenjala je mrka neman. Noć.

XVI.

Dok je još sunce u narančastom ruju oklijevalo među oblacima na zapadu sišao sam u grad da posjetim Žuti Dvor, što je kraj

sjenastog perivoja preo svoje paučinske sne starosti, raspada i spominjanja.

Onda smo sjedili Bijela Gospa i ja kraj prozora iznad perivoja. Vlažne krošnje pozdravljale su nas kimanjem i tihim šuštom, a krvavozlatne sunčane kaplje treperile su na listu i iglici. Na kaminu tikala je drevna ura od vildiša; na crnom mahagoni-stoliću ležao album iz crvene kadife; slike na zidu bile su stare i turobne, a njihove rujne, tamnozelene i mrkoplavetne boje ugasle i izlizane. Dolje u kiosku, gdje mirisalo i trunulo cvijeće, čuo se isprekidano vedri glas dječji. Ja sam se pako sagnuo prama Bijeloj Gospi i govorio groznicom u glasu, pravoljom da mučim, da zlobim, u srcu, što je rastvaralo svoje dubine i bezdna, gdje je dobro i zlo, lijepo i strašno. Govorio sam, a glas mi je drhtao, ruke lomile se, tresle. Kao da me gonilo nešto. Iz mukle daljine.

»Prozvat ću te anđelom, Bijela Gospo, to jest Odaslanom. Iz maglenog bijelog svijeta čežnje bez kraja poslana si, da mi doneseš snježno mehki mir i bijelu, bestrasno čistu sreću. Ali ja sam Kain, napasnik i napastovani, prvi u muci žeđe za Prelesti i Spoznajom svijajući se čovjek. Ne žeđam za krvi brata, nego za kričem i jecajem tvoje krvi, za mehkom, bijelom, slatkom tvojom čovječnosti, Angela Immaculata! Ne budi samo Seraf, Anđeo, ne samo mirisni, rajski cvijet, nevina čistost, izgubljena vizija, mistični posmijeh iz daljina. U ovom času, kad Bog vatre i života, Agni, krovi svoj zatvor, kad mu puca ledeni grob, zovem te Anđela, Odaslanico, da postaneš Čovjek, žena i krvlju i mesom. I da sađeš k meni, Čovjeku, mužu, ne sa rajskim cvijetom snijega i besputnosti, već rumenom ružom života i strasti, sa klikom i ushitom pobjedonosne krvi. Ljubi i trpi, ljubavi za volju. Anđela živog budi, ne anđeo sfera snijega i umiranja. Visoko gore, u maglama, neka ostanu led i pustoš, ovdje doli neka plamsaju, bukte ruže i opojne orhideje. Gle, Anđelo, tvoje ruke, tvoja grud mirisne su i bijele; tvoja uda prelesna i gipka; tvoje oči modra obećanja, usne koralji, krvi puni, a tvoje toplo krilo — ha, Kain sam, prvi čovjek života, ubojica sablasti bez mesa i grijeha, napasnik, što žeđa za znanjem slasti i uskrisenja, Anđele, uslišaj me —!«

Zaušasnuto me je pogledala. Osebujno. Otela mi ruku. I smrtna bledoća prekrila joj lice. Onda se ustala bez riječi i gotovo posr-

ćući prišla do starog glasovira, sagnula glavu, stisla usne. I dirnula tipke.

Zaludu! To nije bila svirka. Ja znam to. Glasovi su izvirali i plinuli kroz prostor poput uzdaha mučene duše, pleli se kao sablasne sjene oko mrtvih slika na zidu, dizali se u zrak kao opojni, cvjetni miris, sa odra, tikali iz ure u zdvojnom ritmu užasa; kao strašno crveno oko slegli se na album, vraćali se kao jecaj umirućih sa stabalja vani, i rasticali se kao krvavi trepor sunčanog ruja, koje je već davno bilo zašlo. Zadnji klik života iz daljine. Svirka! Ne — Visio Mortis.

Žurio sam van, pobijedjen, nijem. Suprot Žutome Dvoru stoji starodrevna, klimava, Žuta Crkva. I zapušteno groblje. Tamo su bijeli križevi, sive, teške kamene ploče sa križem i kostima u nakrst pod lubanjom mrtvaca. Svenule ruže su tamo i drugo skršeno cvijeće i busenje, što trune i truje zrak. I natpisi su tamo: umro! umro! umro! — Odricanje i vječni pokoj. Pax aeterna!

XVII.

U starom dvorcu grada Brunecka ima dvorana i prostranih odaja sa svodovima i lucima stropa, a uređene su starinskim, pompoznim smještajem. Ali on trune i crv kucka u njemu. I čudesno građene divot-peći su tamo. I blistavi svjećnjaci. Ali zima i praznost šepire se zijevajući i svodom i podom. I kutre lijeno u svima kutovima. I hodnici su ondje, uski i mračni, i lonđe i doksati, i basamaci još uži, strmi, niz koje je posrnula gdjekoja noga, i muška i ženska, čak i u smrt. I puškarnice zijevaju u zidu. I zjala za topovske cijevi, kroz koje je gdjekad rigala i psovka i ubojna vatra. A sad se pauci gnijezde u njima i otrovni, gnjusni skorpioni. I kapelica je u zgradi, malena, zapuštena od ljudi i boga, predana mraku, prahu i propadanju. Mnogo tornjeva ima grad i bočnih branika i čudolikih ižljebina. Ali oko tornjeva viju se graktave vrane, branici su raspucani, bez dna, a u ždrijelu ižljebina buji korov i drač. U burgu Bruneck-grada ima i apsa za skitnice i beskućnike. I mračnih podzemnih tamnica, râka, sa skeletima i kostima mrtvih, u koje se više ne spušta noga ljudska, ali od kuda u noći jecaji ječe i gvožđa zveket se čuje,

kad vjetar ovija zidine i zjala u zidu. I iz glavne kule, iz donžona sa crvenim šiljkom, gdje je okovan ginuo onaj, što je noktima ispisao stijenu, čuju se noći jauk i uzdisaji. Ili to čavka pišti, kad se probudi iz tjeskobnog sna. Ili je lelek i uka jeje, spremne na noćni pohod. I cvijeća ima, što ugiba i vene. I sunčan sat, što se bojažljivo krije od sunca. I zarđale kuglje, i truli, prepucani krsti, i pločice mučenika, i ine ropotarije i lom. A odsvuda buji korov i drač; mahovina žilji zidove; balvane i grede toče vreme i crv. Samo gradsko platno još stoji kruto, nepomično, životu i svijetlu braneći ulaz. I pred njime tihe, miroželjne lipe.

Kapija gradine gvožđem je okovana. Zaprijeta teškom bravom. Ali vrijeme prolazi kroz nju hrlo, lahkonogo, porugljivim hihotom. I toči drvo; grize gvozd; prede i prede niti, što sve rođeno guše; trese i trusi gredu i stup; blijedi i briše slike i spis; puni pivnice i tamne rake; otkriva komore i kule; izbacuje lubanje i kosti; obara križeve i kipe. I kida u krpe i biljac s oltara i barjak u oružani. Ništi i ništi.

Noć je. Osamljen stojim na mračnoj zidini grada. Nad grbinom Kronplatz-planine svjetluca se osamna zvijezda, sjajni Sirius, ili Spika ili Arkturus, šta ja znam. Osamna, sjajna zvijezda. Šume zavile se u mrak. I kunje se i šute. Svijetla pojavljuju se i ginu, kao u stravi. Lipa tiho pomirljivo šapuće. Iz gudure ori se bruj, kao tužaljke ukletih duša; sa tornja ječi lelek i uk; iz kule grak i cijuk. Bol i tjeskoba odasvud. A nevidljivo, nečujno ide, ide i ide dob i pokriva grob i spominjanje; briše natpise i želje; gazi cvijeće i nadu; krha krune i križe. I grohotom ruga se i suzi i smijehu i očaju i slasti. Stojim sam. U srcu mi beznadnost. Očaj. A vrijeme ide, hihoće, toči i kida. I krv i život. I vjeru. Sve. »Kad gušiš nadu i vjeru, ugasi i bol moju. I očaj bez mjere,« šapćem. Ali tek sjena uminu, prodje. Uz nečujni hihot.

Sve mine.

Samo ne bol —

XVIII.

Zvekni čašo! Jekni pjesmo u biser-pjenu vina! Iskrsni varavi sne iz dima cigarete! Šta zato pline li dim, otkrije li se dno i najdubljem peharu, utihne li svaki pijev, nestanu li i san i sreća!

Šta zato, ostanu li samo pepel i talog, žuhkost i kajanje! Slomljeni putokazi u gori, bezvjetarje na moru, u pustinji fata morgana. Nečujni Bijaše, izbrisana Spomen, zamukli Eho na najskrajnjem rubu horizonta. Ništa ne preostaje — Tek kao grimizni Golfstrom, lješevima i skršem posut, valja se podmuklim šumom, nezaustavljivo, bez prekida, Bol preko svega. A zdvojnost se raspinje nad njim kao tmora, kao olujina iznad trepeljivog površja mora. I grom već se lomi. Crno nebo razdire blijesak. Neumoljivo silazi Usud. Fatum. Moira Ananke.

Da, munja i grom. I vrtložina u krvi i mulju Golfstroma.

Gostilnica ima usred grada. Žuta, stilizovana. Malano cvijeće na prozorima i umjetne rešetke. Nutrina opločena zagasitim drvcem. Furuna, staromodna, zelena, koči se nekom ograničenom samosvijesti. Na duvaru jeftine, smiješne rečenice. Nad niskim ormanom čovjek nag, na križ razapet, posramljen, vrijeđan dosadno čavrljavom urom na stalku i ispraznom zvekom tanjira i čaša.

Kraj mene sjedi dobrodušni lupež, mračni čovjek noći i tmušne Lamprecht-dumače. Puši cigaru, klopoće orukvicama i brblja jeftino, teško skrivenim zadovoljstvom i himbenom pakosti.

»Šta je do toga. Šta je do toga! Krv nije voda; ćutila nisu iz pare; ljubav i kabala nisu jedno. Iz zvonjave: Ave Maria i Angelus još nitko nije izvajao ili satko obla, topla djevojačka njedra. I tko hoće da se nad tvarnost uzdigne, pa teži za maglom, past će na trbuh i razbit si nos o tvrdu zbilju. Ništa zato, prijatelju. Je li zbog toga žena manje poželjna, što je stidljiva i opora kao dijete? Naprotiv, mislim. Prosudite samo: žena je žena. To jest: jedna kao i druga. Radi se samo o: kako. Kap po kap dube kamen. Nebo i pakao dijeli samo jedna crta, neko iluzorno ništa. Čistilište. Pomislite. Kao predsoba, da se odloži po koji malo teži grijeh. Formalnost, tako rekuć. Kunem vam se, u vama je nešto — Pa, ne uspijete li zaklinjanjem i uzdisajima, postići ćete grožnjom. Možda malim škandalom. Pisama imate, valjda — jedan ili dva — he, he, he! Nu, ništa. Molim vas, idem kroz šumu i fućkam; sjedim u gostioni i fućkam — i čekam. Jer ja sam dobroćudan čovjek i udoban, pa mogu da čekam. Ko kuca, otvorit će mu se. Tko čeka, dočekat će. I njemu će se otvoriti. Diskretno, dakako.

Do đavola, što je meni do toga, jesam li prvi ili zadnji. Anđela ne znači baš anđeo, i svako vino ne postaje ocat, he, he, he! U zdravlje! Kako vidite, uvijek sam dobro raspoložen, a to mi prija stomaku. Glavno je trbuh. Tamo je i duh, a ne u glavi, ha, ha, ha.«

Nakon dvanaest u noći sprovodio sam ga kući. Stanuje negdje iza šume, iza uvale, možda ćak u Lamprechtsburgu. U gradu vrana i ćukova. I u prodolu Lamprechtsschlucht, gdje Rienz rogobori i buči od bijesa, gniječen stijenama sa desna i lijeva, velim mirno, možda i ljubaznim smiješkom i dižem laternu. Ali i štap.

»Vi idete kroz šumu i fućkate — Ja, i ja idem i, — cičim od boli i muke. Da, i ja znam: krv nije voda, ma da teče i ona, katkad, to jest krv. I talir od zlata nije pasja markica, lopov je uvijek lopov, a batina nije crkveni ljiljan, ali se š njome da naučiti molitva i ples, jer i ona može dobro da fićuka, osobito na vašoj grbi, besramna gnjido.«

Rienz je kričao i pljuskao o stijene; kukavica kukala je divlji hjhot; stabla jurila su mimo nas kao zlorade aveti; pločica martira kimala je čudno; klupa je prasnula i skotrljala se na put —: i divlji lov slijedio je kroz šibe i kam. Sjene su lomatale; urlala je noć; Rienz je pljuskao sve do staze, ali i štap je fićukao — dok nije laterna prsnula u truse. I odasvud me obavio mrak. Tek neka glomazna sjen izvila se iz tmine, a nekoliko očiju u krvi, rasvijetljena okanca Lamprechtsburga, kivno i pakosno buljila su spram mene i podobe, što je odmicala preda mnom.

»Anđela nije možda anđeo,« vikao sam suludo, u noć. »Ali ni batine nisu baš melem za leđa! Naprotiv —« I neki trup survao se kričem u grabu.

A Rienz bučio je i pljeskao. Van sebe od pakosnog veselja Rienz i Noć.

XIX.

Mogao sam se penjati u gore, jer je sunce kupalo visine i obronke preponom zlata i topline. Mogao sam zaći i u šumu, jer je tu miris cvijeća i biljki, mrmor potočića i šum lišća. I sjene su tu i metulji. Pokraj rijeke mogao sam hodati po volji. Ona čavrlja bez prestanka i namiguje, kobna koketuša, nekim per-

fidnim, pakosnim rugom, da čovjeka snalazi volja, da se nisko, još niže sagne nad nju, da podmuklome mamiocu ruglo vrati ruglom. Ili — da se sunovrati u nj. Ne znam ni sam kuda bih mogao da idem, jer svud ječi i grozniča život u divljem svome nespokoju. Neću da me najuruje i muči — I kraj Žute Crkve zađoh u groblje.

Ne prežem pred humkom smrti. Pače, mami me. Pred ulazom gine neka bijela sablast. Utvara. Priviđenje za cijelo.

Na groblju su drevne arkade u četvoruglu sa masivnim žutim kolonama i visreliefima osebujnih kontura. Trošni drveni križi tromo se ispinju, mnogi već sasma klonuli u drač. Željezni krsti rđavi, svijeni, okrnjeni. I kamena raspela koče se tu, vlažna, ravnodušna, posuta zelenim mahom, hladnim, bezazlenim ispisima pokrivena, pa humci ugušeni dračem i plijevom. Preteške leže kamenploče sa mrtvačkim glavama, krstom i kosti. I fotoslikama sablasnih prikaza, prestravljeno nasmijanih ili ukočenih od neopisivog užasa. Sve to je tu i — Umro! Umro! Umro!

»Molite oče naš za...« stoji uklesano drhtavim pismenima na ploči. A zašto? Stoj, ne pitaj! Ne dvoji! Ne buni vjekoviti mir mrtvaca. I mrtvim okom buljim u truli centralni Krst. A strašna ništavost ceri se u me nijemim, sablasnim rugom, da mi koljena klecaju od užasa i strave. Kao da neka bijela utvara —

Ne, nikakva ništavost, ni smijeh smrti i ruga, ni priviđaj bez lika — nešto svijetlo, vito bilo je preda mnom, utjelovljena Bol, sa usnama muke, prozirnom rukom mira i okom odreknuća bez kraja. Bijela Gospa, Anđela, stajala je uza me, a glas joj zvučio je kao smirena glazba iz zapuštenog hrama onih, što ih više nema.

»Ne ljutim se više. Ne može se ljutiti, kad se približuje konac za uvijek. Klonila sam vas se, jer je moralo da bude. Ima zakon u meni, moj Ja, koji je i moja kob. Ljubila sam vas. Volim vas još uvijek. Sad vam mogu reći. I to je ljubav, koja je procvatu privela cvjetove, što ih od iskona nosim u srcu. Nježno, bijedoliko cvijeće: osamu, prijegor i plahost, što na grobu nade rastu i tako skoro, skoro uvenu. Da, uz vas su procvale. Bile su lijepe, nježne i milomirisne. Jarko sunce sreće spržilo bi ih odmah. Plodna oborina života stukla bi ih. Bura pasije i strasti prestravila me je smrtno. I moje cvijeće umrije. Njihov miris još je tu. I bit će

tužno spominjanje, kao dašak bajoslovne neke mirodije, kao sjećanje zadnjeg slatkog sna — jer: svršava se. Moj muž dolazi. Neočekivano. Povoda ne znam. Neka sam spremna, da ga slijedim. Moram se pokoriti. Da, ljubila sam vas. Ali sad je svršeno. Oprostite mi.«

»Anđelo, što sam, da praštam? Smrtnik, proklet željom, obmanjen, zavaran nezgrapnom zvijeri: životom. Prosti ti meni, Anđelo! Dijete sam bio, što za mjesecom grabi, što dugom hoće da se igra. Što se tuži, jer nema krila, da se vine pod nebo, gdje mu sni kruže. Prosti ti meni! Anđelo! Moja duša je groblje, moje boli mramorne, teške Arkade, moje misli nadgrobne ploče bez imena i slika. Daleko od svega, na ruševinama mojih nada dići ću ti hram — a crni očaj biće mu sveštenik. Anđelo — budi! — svršeno je. Za uvijek!«

XX.

Sasma je prirodno, da se uputimo na stanicu, kad nas koji mili znanac ostavlja, da mu zadnji put stisnemo ruku i zaželimo: sretno. Sasma je prirodno i pristoji se. Onda izrečemo nekoliko običajnih, bezbojnih fraza, možda o svijetu, koji je okrugao, ili što slično strašno. I smiješimo se dapače učtivo. Za žene spremaju se buketi cvijeća, za djecu bonboni. Mužu se pomaže u gornji kaput i pripaljuje se najsusretljivije ugasli cigar. — Žena je blijeda, ali comme ih faut, i prisebna. Dijete čedno, ne halabuči i ne lupa nogama. Tu je i kućni prijatelj, na svoj način pošteni nitkov, svodnik sa Lamprechtsburga. Povezane glave. Posljedice neke partije penjanja, valjda. Ali i on spreman na put, sa pledom i ručnim kovčegom, a preko ruke mu putna kabanica mlade žene. On je vrlo dobro raspoložen. Široke volje, regbi. Hohoće bučno na ovo i ono i lukavo i bestidno žmirka svojim krvlju podlivenim, ozlijedjenim okom.

»I ja putujem, kako vidite. Ta ne spadam li u »familiju«? Komad starog pokućtva, rekao bih. A konačno, u društvu se putuje ugodnije. Kunem vam se, malo je ljudi, što znadu tako zabavljati, kao ja. Budi društvo žalosno ma kako, praskat će od smijeha.«

I grohotom se smije. I žmirka pakosnim, nesnosnim okom punim krvi. I žena se smiješi izgubljenim posmijehom. I suprug, učtivo, nekako ozlovoljeno. Barem mislim: svi se smiješe. I tiskajući se, deranžirani putnici. I znojni trhonoše. I pseto, što ga vuku na povezi. I vlak, što ga guraju simo i tamo, sopti i duha ljutito, divlje, kao beštija, što ju draže, pa ipak: praska u smijeh, mislim. I ja sâm smijem se divlje. Bučno. Bučnije od sviju.

Ne — nisam ni bio na kolodvoru. Ležao sam sakrit iza oborenog panja na rubu jaruge Rienza i vrebao sam, prisluškivao u tamu, dok se lomot i sopot ne ozvali i vlak lagano dahteći začeo penjati se uz strminu na putu u — Nikadnazad. Kako su se samo žagrile dvije sablasno krvave oči zlobne zveketave nemani, koja je odvodila moj život, mogu dušu, moj jedini san. Bog zna kamo. Lomot i huka bivali jači, i zemlja tutnjila. Tresla se. Iz ždrijela ložilnice sukljale ognjene zmije, da odsijevalo avetno daleko po šumi, uz stijene. A crni likovi, koboldi, đavoli, jarili i jarili plamove u utrobi nemani. Crni, đavoli, džinovi, jarili i rovali kao bez uma i u plamenima moje grudi, moga srca, da su boli gusto siktale i sipale, da su jauci kao hohot pakla odzvanjali šumom i stijenom.

I dalje u noć uz lomot i buku srljao je vampir-vlak sa vatrenom utrobom i sablasno žagravim okom.

A jauk i hohot ostadoše u jarugi Rienza. U šumi.

I jeka —: Kad? — Nikad! Zauvijek.

XXI.

Visoko, visoko, gdje vječni vlada led, što niz usjekline, dolove i gudure kliže, grizeći i glođući crne i cake klisure i stijene, bliješteći se u vedrom azuru neba; gdje snijeg sjajne kupole diže i sipine niz obrone lomi; gdje svjetlucanje gmili i protiče kao miriadna igra alemova, zvijezdice niču i ginu; gdje urvine i kamoroni nečujno u dubine i bezdna gone; mrke stijene naginju nad dol; orao kruži i kriči; na vrleti, gdje nema jeke — ni sad, ni nikad: tamo je Vječnost — i Mir. I zaborav. Tamo sjedim i ja. I snivam i čekam — Što?

Sjedim u snijegu. Na gratu, gdje besvjestica kolo vije. A pod menom gruva i praskom lomi se led. Snijeg talasa se, cakli. Hridi i klisovi koče se, sivi i suri, ukleti pradobni divi, a maglene nemani oko njih gmižu i gmižu — Sâm sam visoko, visoko, gdje Vječnost stoluje. I Mir. I čekam —

Svijetlu ni glasa, životu, zeleni ni traga. Ništa, do bjelina, surost, židki krič orla i prasak u dubini. Nebo je sivo, ogromno, otvoreno bez kraja. Hladno, nemilosrdno. Strašno daleko je nebo.

Ali dubina je samilosna. Od onuda ječi jek i jek. Iz jaza prši uzdah. Santa kuca i kuca. Vodopad šumi negdje u klamu, a iz magla kao da se vije šapat utjehe i milosrđa. Magle i dubina šapću: dođi! Naš si. Uvijek si bio. Sin prirode i samoće. Kamen, prah, šaka pare. Ovdje nema boli, ni varavih nada. Ni čežnje. Ovdje su tišina i vječnost. Hrid strši; led gmiže; snijeg se taloži i blista; jazovi ječe; magle viju sablasno kolo — od vijeka do vijeka. A čovjek. Bio je i nije. Dođi. Život je priviđenje. Ovdje su Mir — i Vječnost.

Preko poljana snijega preprhava blistaj. Od nasuva do nasuva kližu đavolići u obijesnoj jagmi. I vitlaju snježnu prašinu uz nestašni hihot. Suri đavoli grbe se iz snijega; vise niz obron; love tok magle. Led se miče. Nečujno popušta snijeg — dubina zove i zove —

Visoko, visoko nad svijetom sjedim. I čekam. Maglene vile plešu i penju se. Pružaju ruke prama meni. Sva bliže. I bliže. Sve gine. Sve se gubi. U miru. U vječnosti. Krič orla, šta li! Eto — mir!

Veni pax aeterna!

Dr. RUDOLF HORVAT

HRVATSKI DRŽAVNI ARKIV U ZAGREBU

NEKADA je važne državne spise čuvao zemaljski protonotar (prabilježnik), koji bijaše duša tadašnje vlade hrvatske. Račune o porezima i državnim izdacima čuvao je zemaljski blagajnik (exactor regni Sclavoniae). Kad je umro koji protonotar, odredio bi sabor posebno povjerenstvo, koje će preuzeti sve državne spise, te ih predati novomu protonotaru. Javnost je imala povjerenje u protonotara, jer to ne bijaše imenovan činovnik, već dostojanstvenik, koga je birao sabor hrvatski između odličnih plemića hrvatskih.

Zemaljski blagajnik Ivan pl. Zakmardi dade god. 1643. troškom kraljevine Hrvatske napraviti »škrinju privilegija«. To je velika škrinja od jakoga hrastova drveta, a čuva se još i danas u kr. zemaljskom arkivu. Na škrinji su s prednje strane naslikani grbovi, i to lijevo grb kraljevine Hrvatske, a desno grb kraljevine Slavonije; odozgo je postavljen napis »Regni Sclavoniae 1643«. Na poklopcu je iznutra prilijepljena latinski pisana oznaka, da je ova škrinja dogotovljena 23. prosinca 1643., kad je u Hrvatskoj vladao ban Ivan grof Drašković, a biskupom zagrebačkim bio Martin Bogdan, dok je čast podbana (te župana zagrebačke i križevačke županije) obnašao Gašpar pl. Orehovački, varaždinskim županom bio grof Đuro Erdedi, a podžupanima bijahu: Ivan Ručić, Krsto Balagović i Petar Pervan u zagrebačkoj, Baltazar Zabočki u varaždinskoj i Đuro Vragović u križevačkoj županiji. Tu je prilijepljena također latinska pjesma, što ju je »predragoj svojoj domovini Sloveniji i Hrvatskoj« (carissimae patriae suae Sloveniae et Chorvatiae) spjevao sam Ivan Zakmardi. Škrinja ima neobičnu bravu, koja je izrađena tako umjetno, da bi još i danas zadivila svakoga bravara. Da se ta brava otvori, potrebna su 3 ključa. Jedan se

nalazio kod hrvatskoga bana, drugi kod podbana, a treći kod protonotara. Kod otvaranja moraju biti prisutna sva trojica naših državnih dostojanstvenika, koji redomice stavljaju ključeve u jedan isti otvor. Sva tri ključa dopriješe do nas, a čuva ih kr. zemaljski arkiv.

Ovu škrinju možemo smatrati zametkom kr. zemaljskog arkiva. Hrvatski naime staleži čuvali su u toj škrinji najvažnije državne isprave, t. zv. privilegije (povlastice), što ih je Hrvatska dobila od pojedinih kraljeva. Neki od ovih privilegija služili su sve do novijega doba kao temelj hrvatskoga državnog prava. Zato je hrvatski sabor spomenutoj škrinji dao naslov: »cista privilegiorum regni«. Sve isprave, koje bijahu pohranjene u toj škrinji, doprle su do nas neoštećene. To je dokazom, da je »škrinja privilegija« bila uvijek dobro čuvana. Dugo vremena (punih 120 godina) nalazila se škrinja kod zagrebačkoga kaptola, koji bijaše tada »locus credibilis« (vjerodostojno mjesto), gdje su i privatni ljudi običavali čuvati važne listine, ugovore i oporuke, kako ih danas ostavljaju kod kr. javnog bilježnika. Čini se, da je kaptol »škrinju privilegija« čuvao u riznici stolne crkve.

Osim raznih privilegija bilo je i drugih važnih spisa. Tako je n. pr. trebalo budno čuvati saborske zapisnike, da se uzmogne vazda vidjeti, što su zaključili staleži hrvatski. U našem kr. zemaljskom arkivu pribrani su gotovo svi hrvatski sabori od god. 1557. do najnovijega doba. Saborske je zapisnike čuvao zemaljski protonotar kod sebe. On ih je nosio i na saborske sjednice, jer često viđamo, da se u saborskom zaključku hrvatski staleži pozivaju na koji članak prijašnjega sabora. Tako se na pr. protonotar Đuro Plemić u svome prijedlogu o pragmatičkoj sankciji, što ga je pred sabor iznio 8. ožujka 1712., pozivao čak na zaključak hrvatskoga sabora od god. 1620. On je dakle očito morao pred sobom imati zapisnik toga sabora. — Trebalo je čuvati razne račune glede zemaljskih izdataka; zatim kraljeve dopise i odluke; onda razne podneske, koji stizahu banu ili hrvatskim staležima; isto tako i presude banskoga stola, instrukcije (upute), što ih je sabor davao hrvatskim »agentima« na kraljevskom dvoru i hrvatskim nuncijima na zajedničkim saborima; napokon zapisnik raznih povje-

(četvrti) članak u zapisniku toga sabora. (Sab. zapisnici, knj. IX., str. 147.).

Protonotar je vodio nadzor nad zemaljskim arkivom, ali nije dospijevao, da uređuje i spise u arkivu. A tih spisa bivalo je svake godine sve više. God. 1767. uredilo se u Hrvatskoj t. zv. kraljevsko namjesničko vijeće (consilium Croaticum). To bijaše modernizirana zemaljska vlada za Hrvatsku i Slavoniju. Vijeće se naime dijelilo u više odsjeka, kojima upravljahu pojedini vijećnici. Što je prije vodio sam protonotar sa svojim aktuarom, to je od sada upravljao cijeli činovnički aparat. Time se u kratko vrijeme silno nagomilao broj raznih spisa kod vlade. Vijeće je postojalo samo do god. 1779., pa ipak imamo u kr. zem. arkivu za ovo 13 godina preko 10.000 spisa. Mnogo je spisa također za vrijeme od god. 1780. do 1790., kad je vladao kralj Josip II. Same brojne naredbe toga agilnoga vladara zapremaju velik dio kr. zemaljskog arkiva.

Kad se 7. lipnja 1791. u Zagrebu sastao hrvatski sabor, stvorio je on 13. članak o zemaljskom arkivu. Sabor je naime odlučio, da će ponovno dati urediti zemaljski arkiv. U tu svrhu namjestit će se na neko vrijeme dva registratora, koji će položiti prisegu i tada spise registrirati po uputi protonotara. Za taj posao dobivat će svaki registrator godišnju plaću od 300 rajnskih forinti. (Saborski zapisnici, knj. XI., str. 210. i 211.).

Prvim registratorom postade Matija Mihanović, koji bijaše do tada otpravnik banskoga stola. Mihanović je svoju službu nastupio 1. studenoga 1791. Isprvice pomagao mu je Antun Delpini, bivši bilježnik županije križevačke; ali već 1. studenoga 1792. pođe Delpini u Varaždin, da predaje madžarski jezik, koji se upravo tada uveo u hrvatske gimnazije kao neobligatan predmet. Mihanović je sam radio od 1. studenoga 1792. do 1. lipnja 1794., kada za druga dobije Ivana Zernčića, koji bijaše do tada bilježnik banskoga stola. (Saborski zapisnici, knj. XI. str. 371.).

Iste ove godine 1794. dade ban Ivan grof Erdedi na kr. zemaljski arkiv staviti željezna vrata radi sigurnosti od provale i od požara. Kad se 23. siječnja 1797. u Zagrebu sastao hrvatski sabor, izabere on poseban odbor, koji će ispitati stanje zemaljskoga arkiva. Ovaj odbor činili su: barun Ignjat Magdalenić, kanonik

IVAN MEŠTROVIĆ: INDIJANAC NA KONJU BACA KOPLJE

Ignjat Jelačić, protonotar Donat Lukavski, vijećnik sudbenoga stola Ivan Plepelić, napokon Nikola Jelačić, Ivan Belošević, Josip Špišić Japranski, Luka Ljubić i Stjepan Pomper. Odbor je pregledao arkiv, te je onda saboru podnio izvještaj, iz kojega vadimo ove podatke:

Za uređenje zemaljskoga arkiva doprinijela je godine 1791. križevačka županija 153 forinta i 2 novčića, srijemska županija 1792. godine 160 forinti, varaždinska županija 278 for. 48 novč., a zagrebačka županija 1792. i 1793. godine 343 for. 37 novč. U svemu dakle doprinijele su hrvatske županije 935 for. 27 novč. (Tada je forinta sadržavala samo 60 novčića). Pošto se vidjelo, da će troškovi za uređenje arkiva daleko nadilaziti prinose hrvatskih županija, zamolio je ban Ivan Erdedi već 29. rujna 1792. kralja, neka doznači potporu iz t. zv. provincijalne zaklade, koja je utemeljena za kulturnu svrhu. Kralj Franjo II. odazvao se toj molbi, te je svojim otpisom od 2. prosinca 1793. broj 13.308 dozvolio, da se iz provincijalne zaklade uzme 1000 forinti za uređenje arkiva. Kraljevom dozvolom doznačeno je kasnije u istu svrhu još 1000 forinti. Prema tomu bijaše za uređenje arkiva raspoloživa svota od 2935 for. 27 novč. Od tog isplaćeno je do konca god. 1796. u ime plaće Matiji Mihanoviću 1550 forinti (za 5 godina i 2 mjeseca po 300 for. na godinu), Antunu Delpiniju 300 forinti (za 1 godinu), a Ivanu Zernčiću 750 forinti (za 2 godine i 6 mjeseci). Drugi troškovi iznašahu tečajem 5 godina 117 for. 30 novč. U svemu dakle potrošeno je za arkiv 2717 for. 30 novč. Trebat će još Mihanovića i Zernčića držati godinu dana u službi, da se zemaljski arkiv potpuno uredi. Posebnu pažnju treba pokloniti »škrinji privilegija«. Sabor je već godine 1791. odlučio, da će dati prepisati sve povelje, koje se nalaze u toj škrinji. No tada je sabor odredio premalenu nagradu za prepisivanje (1 forint za čitav arak). Malo ima ljudi, koji su upućeni u ovakav težak paleografski posao, te nitko nije htio za neznatnu nagradu raditi. Zato sada sabor mora nagradu povisiti na 3 for. po arku. Sabor je posvema prihvatio izvještaj i predloge svoga odbora. Podjedno je kralju Franji II. upravio predstavku, neka dozvoli, da se iz provincijalne zaklade plaća stalan kr. zemaljski

arkivar, što će ga imati arkiv, kada bude posve uređen. (Saborski zapisnici, knj. XI., str. 375—392.).

Na proljeće god. 1797. zaprijetila je zemaljskom arkivu znatna pogibelj. Francuski general Napoleon Bonaparte zauzeo je iza višemjesečne opsade austrijsku tvrđavu Mantovu u sjevernoj Italiji, odakle je provalio u austrijsku monarhiju. Bez osobitih poteškoća prodre Napoleon preko Gorice i Gradiške u Kranjsku, te zauzme cijelu ovu vojvodinu. Dok su jedni Francuzi prešli u Korušku i Štajersku, drugi se primaknuše granici hrvatskoj. Znalo se već, da Napoleon plijeni arkive po Italiji. Zato se ban Ivan Erdedi uplašio za sudbinu zemaljskog arkiva u Zagrebu. Po banovom nalogu strpa Ivan Zernčić spise zemaljskoga arkiva u troja kola, koja 31. ožujka krenuše iz Zagreba put Osijeka; kola su pratila 2 krajiška vojnika. Međutim se kralj Franjo uplašio, da će Napoleon doprijeti do Beča; zato 7. travnja 1797. sklopi s njim primirje u Ljubnu. Napoleon odmah pohiti u Italiju, da kazni mletačku republiku, koja je uspirila ustanak Talijana za leđima Napoleonovim. Čim je nestalo pogibelji, vrati se Zernčić 19. svibnja 1797. s arkivom iz Osijeka u Zagreb. Ovaj bijeg zemaljskog arkiva u Osijek i natrag stajao je 229 for. 47 novč.

Ban Ivan Erdedi požurio je godine 1798. kod kralja rješenje molbe hrvatskoga sabora. Tako bude otpisom od 5. travnja 1799. dozvoljeno, da se namjesti stalan arkivar za kr. zemaljski arkiv. Hrvatski sabor, koji se 15. rujna 1800. sastao u Zagrebu, izabere Ivana Zernčića prvim kr. zemaljskim arkivarom sa 400 forinti godišnje plaće. Drugi pak hrvatski sabor (od 7. travnja 1802.) doznačio je iz regnikolarne zaklade godišnji paušal od 30 forinti za uredske i pisarničke potrebe kr. zem. arkiva.

Za službovanja Zerničićeva preselio se kr. zemaljski arkiv u drugu zgradu. Zemlja je naime god. 1808. županiji zagrebačkoj prodala svoju »državnu kuću« na Markovom trgu broj 6, te od baruna Kulmera kupila kuću na Markovom trgu br. 1. Čim je ova nova »državna kuća« (danas »banska palača«) bila restaurirana, smješten je arkiv u prizemlje njezino. Prijašnju pak jednokatnu »državnu kuću« dade zagrebačka županija g. 1844. srušiti, te na istome mjestu god. 1845. sagraditi dvokatnicu, kakva je

postojala sve do god. 1910., kad se restaurirala, da bude slična susjednoj »vladinoj palači«.

Ivana Zernčića naslijedio je u službi kr. zemaljskoga arkivara Franjo Zengevall. Ovaj se 14. rujna 1827. obratio na bana Ivana Đulaja s predstavkom, u kojoj razlaže potrebe kr. zemaljskog arkiva. Sada je arkiv dobio još jednu sobu, a pisarnički paušal bude povećan za 70 forinti. Kad je Zengevall postao protokolistom banskoga stola, bude kr. zemaljskim arkivarom imenovan Valentin Kirinić, koga u toj službi nalazimo već 13. travnja 1829. Kiriniću bude 13. lipnja 1836. povišena godišnja plaća na 600 forinti, a 19. svibnja 1840. pridijeljen i pisar (kancelista) sa 250 forinti plaće na godinu. U listopadu g. 1840. postade kr. zemaljskim arkivarom Aurel Kušević, koga je godine 1848. naslijedio Ivan pl. Kukuljević. Kad je Kukuljević 3. siječnja 1861. bio imenovan velikim županom zagrebačke županije, bude uprava kr. zemaljskoga arkiva povjerena Ognjanu pl. Štrigi kao »zamjeniku arkivara«. Zakonskim člankom VII. od 12. rujna 1870. dobije kr. zemaljski arkiv novo uređenje. Uz kr. zemaljskog arkivara službovat će pristav, pisar i podvornik; arkivar će imat 1200 forinti godišnje plaće, pristav 800 forinti, pisar 500 forinti, a podvornik 300 forinti. U studenom god. 1871. bude kr. zemaljskim arkivarom imenovan Franjo pl. Pogledić, koga je opet god. 1882. naslijedio Josip Miškatović. Po Miškatovićevoj smrti (na jesen god. 1890.) ostade mjesto kr. zemaljskog arkivara nepopunjeno do 30. travnja 1892., kad je arkivarom imenovan dr. Ivan Bojničić pl. Kninski, koji bijaše do tada pristav arheološkog muzeja. Bojničić dade urediti arkiv prema modernim zahtjevima; podjedno se pobrinuo, da arkiv dobije posebnu stručnu i historijsku knjižnicu, zatim neke specijalne zbirke, od kojih se ističe zbirka historijskih slika i geografskih karata. Desnom rukom dra. Bojničića bijaše hrvatski historičar Emil pl. Laszowski, koji u kr. zem. arkivu službuje već od god. 1891. Razvitku arkiva mnogo je smetalo, što su prostorije arkiva bile premalene. Zato Bojničić i Laszowski sklonuše bana dra. Nikolu pl. Tomašića, te je on — koji je i sam istraživao prošlost Hrvatske — god. 1911. pristupio gradnji palače kr. zemaljskog arkiva na Mažuranićevom trgu. Na jesen god. 1913. bila je ova palača (uz kr. sveučilišnu

knjižnicu) dogotovljena, te se kr. zem. arkiv počeo 6. listopada 1913. u nju seliti iz banskih dvorova, u kojima se nalazio preko 100 godina.

Kad je 11. lipnja 1925. umro dr. Ivan pl. Bojničić, postade ravnateljem (tada već »državnog«) arkiva Emil pl. Laszowski. S punim pravom može se reći, da je Laszowski svoj život gotovo sljubio s ovim arkivom. On je već otprije nastojao, da u prostorije hrvatskoga državnog arkiva prenese razne županijske, gradske i privatne arkive, koji se većinom nalaze u nepodesnim prostorijama, gdje ih ne čuvaju i ne rukovode stručno naobraženi ljudi. Tako je Laszowskomu pošlo za rukom, da u hrvatski državni arkiv budu pohranjeni spisi i protokoli gradskoga, kaptolskoga i županijskog arkiva u Zagrebu. Ovaj se prijenos nastavio u novije doba, kad je Laszowski preuzeo i u hrvatski državni arkiv smjestio gradske arkive iz Koprivnice i Križevaca, te županijske arkive iz Bjelovara i Požege. Ima opravdane nade, da će naskoro u hrvatskom državnom arkivu zagrebačkom biti pohranjeni također županijski arkivi iz Osijeka, Vukovara, Varaždina, Ogulina i Gospića, zatim arkiv čazmanskoga kaptola iz Varaždina, te arkivi svih gradova i trgovišta u Hrvatskoj i Slavoniji. Ova koncentracija znatno bi olakšala istraživanje hrvatske povijesti.

CAMILLA LUCERNA

DVA NEPOZNATA HRVATSKA HUMANISTA

I.

Ivan Despotović Zagrepčanin
Latinski pjesnik XVII. stoljeća.

U XXIII. godištu Nastavnog Vjesnika, Zagreb 1914., saopćila sam (na str. 63 i 64) vijesti o životu i književnom radu Isusovaca Franja Ks. Markovića (1620.—1669.) i Ivana Despotovića (1656.—1696.), koji su obadvojica kao profesori retorike i poetike učiteljevali na gimnaziji u Klagenfurtu (Celovcu). Podaci o njima vadili su se iz latinski pisane kronike Isusovačkoga kolegija istoga grada, koja se čuva u tamošnjoj knjižnici za nauke (Studienbibliothek). Saradnicima velikoga priručnika: Bibliothèque des écrivains de la compagnie de Jésus, Liège 1861. i Bruxelles—Paris 1892. (ed. C. Sommervogel) ostao je navedeni izvor mojih podataka očito nepoznat, jer u tom znamenitom biografskom djelu nema ni spomena o Franji Ksaveru Markoviću, a »Despotovich Jean« (18. XI. 1638.—4. I. 1711.), o kojemu se tamo u III. sv. opširno govori, nije istovjetan sa humanistom i pjesnikom jednakoga imena, koji je 13 godina živio i radio u Klagenfurtu, dok je prvi u tome gradu umro prigodom naumljeno prolaznoga boravka. Moram priznati, da mi je ovo istom sada, iza ponovnog izvida, postalo jasno.

Ivan Despotović I. rodio se (vidi Sommervogel) u Čakovcu. Učiteljevao je u Grazu, Wienu, Tyrnau-u, boravio zatim u Italiji, Češkoj i Bavarskoj, bio je i rektor u Zagrebu, u Grazu, napokon

»procureur d' Autriche« u Rimu i provincial. Posjetivši koleg u Celovcu preminuo je tamo. Od devet u Sommervogelu pod opširnim naslovima navedenih djela njegovih imala sam jedno (Theologia Graecensis septem martyrum... Graz 1673.) u ruci. (Ovo sam djelce pomutnjom onda pripisala njegovu imenjaku i bratu po zvanju (O Ivanu Despotoviću II.). Ni jedno se od ovih devet u S. spomenutih djela ne zove »Hortus poeticus«.

Za Ivana Despotovića II. (Johann Despotovich) kažu moji izvori, da se rodio u Hrvatskoj i to u Zagrebu g. 1656. (Vidi i njegov nekrolog u časopisu koruškog Geschichtsvereina Carinthia 1851.). Ovdje da je izučio gimnaziju i stekao veliko priznanje. Sa sedamnaest godina stupio je u red Isusovaca, studirao u Beču filozofiju i teologiju; postavši svećenikom bude, 1680., pozvan u Zagreb, da ovdje preuzme stolicu za poetiku. Već sam jednom navela riječi njegova panegiriste A. Budika o Despotovićevu djelovanju u glavnome gradu Hrvatske. »Herrlich entwickelte sich in diesem Wirkungskreise die schöpferische Kraft seines Genius und der Ruf seines geistvollen Vortrages versammelte eine grosse Anzahl Studierender in seiner Schule.« U Zagrebu je štampao 1683. svoje pjesme pod naslovom Hortus poeticus. Jednu od njegovih pjesama, heroidu: Eurydice ad Orpheum, preveo je A. Budik lijepo na njemački. On pripisuje I. Despotoviću »einen entschiedenen Dichterberuf«. Latinskoj knjizi ovoga zagrebačkoga pjesnika nisam nigdje išla u trag, ali nema sumnje, da bi se dala naći u Zagrebu ili u Klagenfurtu. Nas latinske elegije, ekloge etc. ne bi danas zanimale, ali trebalo bi gledati, kako je Hrvat, savremenik opsade Beča, opisao taj preznameniti događaj. Budik obradbi prigovara. Pjesma: »Vindobona graviter oppressa et liberata« nije, po njegovu sudu, uspjela kao cjelina. Ali bilo bi zanimljivo, da se ustanovi, je li Despotović znao za činjenicu, da je general kavalerije Fran Gundulić, sin slavnoga pjesnika, uspješno sudjelovao u tim borbama.

U biografskom zborniku: Znameniti i zaslužni Hrvati, Zagreb 1925., spominje se jedan Ivan Despotović, i to, prema svim podacima, stariji, poznati, koga sam u ovome članku označila prvim. Ali jedino djelo, koje se tamo navelo pod naslovom, Hortus politicus (mj. poeticus), nije njegovo, već pripada Ivanu Despotoviću

»drugomu« i bit će da se pomutnjom preuzelo iz mojih u Nastavnom Vjesniku štampanih bilježaka o tome imenjaku.

I treći Despotović, imenom Ladislav (možda brat Ivanov?), bio je Isusovac. »Né à Bosakovo (Croatie)« 6. I. 1654., bio je rektor kolegija u Zagrebu i umro je ovdje 24. XI. 1705. Opjevao je Emerika Erdödya, Michaela Vidakovića i druge.

II.

Franjo Ksaver Marković

i njegova drama: Fritlandus.

Po velikom priručniku o piscima društva Isusovaca zna se za dva oca Markovića, koji su, kao Franjo Ksaver, živjeli u XVII. stoljeću. Jedan, »Marckovitsch ili Marchovitsch Charles« rodio se navodno 1666. u Grazu, a umro je 1717. u Beču. Pisao je neka djela njemačkim jezikom. Drugi, Marekovich Jean (r. 1670. u Hrvatskoj, † 1713. u »Varadin«) pisao je hrvatsko djelce o Sv. Franju Ksaverskome. »Transtulit in linguam Croaticam et edidit libellum de S. Francisco Xaverio«. Bilješka uz njegovo ime kaže, da je P. Stöger posvetio ovome piscu dva članka pod imenima Marchovits Joseph i Markovicz (!!). Biografsko djelo Stögerovo nisam ni u Münchenu mogla dobiti u ruke.

O Ivanu Markoviću zna se po zborniku o znamenitim i zaslužnim Hrvatima i nešto više. Rodno mu je mjesto negdje kraj Sigeta. Bio je neko vrijeme misionar, zatim rektor kolegija u Varaždinu.

Ni jedan od ovih otaca Markovića nije identičan sa profesorom celovačke škole »Franz Xaver Markovich«, koji se po mojemu vrelu rodio 1620. u Hrvatskoj, došao 1662. »nach Klagenfurt, wo er die schönen Redekünste bis zu seinem 1669. erfolgten Tode mit Auszeichnung lehrte«. Pisao je latinski i to: Meditationes piae, devet razmatranja religioznoga sadržaja, i dramu o Wallensteinu pod naslovom: Fritlandus, Tragoedia, Vindobonnae 1661. Ovu su školsku dramu đaci njegovi glumili 1650., dvije godine iza svršetka trideset-godišnjeg rata, u proslavu mira. Uslužnošću gg. bibliotekara u Klagenfurtu naišla sam u jeseni prošle godine ipak na ovo,

za poučne svrhe sastavljeno djelce. Nalazi se u biblioteci za nauke pod signaturom 2363, 5. h. 55. bez naslovnoga lista i sa primjedbom bibliotekarskom: »ist aus irgend einem Werke herausgeschnitten«. Knjižica ima 79 stranica. Historijska, renesansnim priborom uokvirena radnja razdijeljena je u 5 činova, od kojih se četiri svršavaju korovima. Alegorijske figure: Genius Austriacus i Germanija zastupaju uobičajene dinastički-patriotske nazore, zbor se bavi u glavnom etičkim refleksijama, govori o slavohleplju, oholosti, o ljudskoj taštini, trajnoj vjernosti i t. d. Pedagoško-psihologijskim svrhama služe dva tipa: Senex i Lalgus Parasitus. Druga su lica historijska, nose većinom polatinjena imena kao Butlerus, Illous, Neumanus... Lokalnih opisa ili uputa za predstavljanje nema. Poznati strašni događaji odigravaju se nekom tamnom potresnom snagom, koja se osjeća i kroz strani idiom. Rečenice su što jednostavnije građene, glatke i kratke. Karakteristične crte nosi jedino glavno lice. Omnium victor fuit, Sui esse victor non potest, kaže Senex o njemu. Fritlandus, koji se mora upropastiti, jer cesaru sprema propast, i ovdje je kao u Schillerovoj tragediji »izdan izdajica« a izljev njegova bijesa protiv Piccolominia jedan je vršak radnje.

... Nulla spes restat mihi,
Nostram fefellit Piccolominius fidem.
Me, me ipse verbis, ipse decepit, suis.
Simulare fallax novit; et solo fidem
Probare vultu. Vach furor! vach vach furor!
Cur tam benignè perfidum excepi Ducem?
Cur sic peperci? me meus, me me meus
Candor fefellit! ô si meas, ô si meas
Fas experiri sit tibi rursum manus?
..... Quo furor, quo me furor
Retrahis trahisq'!...

Iznaša se Wallensteinova težnja da postane kraljem Bohemije, ali i (historijski utvrđenu) namjeru njegovu, da dokrajči grozni rat, koji je trajanjem i strahotama svojim malo ne uništio bio Njemačku. Fritlandus doziva nebo za svjedoka svoje miroljubivosti.

Sit testis Aether, patriae pacem volo!

Opravdano se i tuži na carsku nezahvalnost. Dobro upućeni pisac nije ispustio ni onaj historijski momenat prije umorstva, koji je po Schillerovoj tragediji postao glasovit: riječi komornika, koji, ne sluteći zla, brani san velemožnoga gospodara.

Cede, quid turbas Ducis
Audax quietem? Cede,
Dux somnum capit!

govori »Pedissequius« provalnicima. Strašni se čin umorstva prati poraznim predbacivanjem:

Tune Caesarem occides tuum?
Tu rex Bohemus, Proditor ferrum indue...

F. Ks. Markovićev je Fritlandus jedna od bezbrojnih školskih drama isusovačkih, po obradbi svojoj vjerojatno ni bolja ni lošija od većine tih formalno poučnih tvorevina renesanse, ali gledom na aktuelnost sadržaja nije bez interesa, a jer je sačuvana štampom, treba da se zabilježi u građi za opis literarnog djelovanja hrvatskih Isusovaca.

FRANO ALFIREVIĆ

DJETINJSTVO

Da, često treba ući u park taj ograđeni,
jer nigdje kô u njemu mirni ne ćemo sjesti,
i nigdje ljepšeg cvijeća naći u blagoj sjeni,
ni ploda slađeg ne ćemo nikad više jesti.

Svijet cio bješe tad u onom voću,
što gasilo je svaku našu želju,
dok lutasmo kroz popodnevnu samoću,
pod granama u sunčanom veselju.

Ja često mislim da sam ostao tamo,
na livadi uz janje koje pase.
Život je tada bio bez misli janje samo,
što igralo se s nama, uz nježnog zvona glase.

Ja često mislim da otud nisam pošao,
u javu ovu da je došao neko drugi,
premda sam krvav kroz strašne šume prošao,
zato što nosim san djetinjstva dugi.

Ostao sam tamo, al ne živim ono
drhtanje čisto pred srcem stvari i bića,
pun odjeka kô neko jasno zvono,
kad svaki dan je bio pun otkrića.

Sad mukli glas mi stvara život stari,
i svaka čežnja sad je izobličenje
radosti one, kad su sve se stvari
činile vječne za vječno osvježenje.

Možda ih onda gledah očima pravim,
i možda ja sam kriv, da sad se samnom bore,
jer srcem čistim ne znam da im se javim,
i pravi glas im ne mogu shvatit moje bore.

Da li to samo mi starimo, pokvareni,
a one, uv'jek čiste, ostaju vječno mlade,
dajuć se samo onom ko ne bludi u sjeni
sutonskih misli, klancima bez nade;

nego ih prima upijajuć im sjajnost
obličja hladnog, kô pčela slast iz cvijeta,
ne pitajuć što skriva u sebi ta beskrajnost,
ponor za srce što traži smisao svijeta.

Jest, davno one bezbolno nam davahu
iluziju vječnog što sve je obasjavala.
U tek probuđenom srcu sumnje spavahu,
i nismo znali smrt u voću što se davala.

Kô plesačica neka, na malom trgu, u veče,
što u biserima sjaše, u haljini milina,
i u srce dječje bacaše miris neznane sreće,
(a koji, koji bol je krila iz daljina?). —

Tako se java činila za mnogo dana,
da dugo zatim doznamo groznu priču.
Sad opet duša htjela bi da bude obasjana,
ne znajući suze što iza smiješka niču.

Izgubismo bez nade svježinu davnih slika,
što činjaše se stvarnost, (a možda je i bila),
jer duša odveć luta kraj nejasnih oblika,
i tražeć čezne izvor, gdje umorna bi pila.

A ne nalazi ništa od onog dubokog mira,
kojim je dijete upijalo život, rumena lica,
poput životinja vedrih i jutarnjih pastira,
taj život tih, kô iz starih slikovnica.

Kô uze svu blagost sa stvari, tako naglo:
da l' vrijeme ili mi? Kô večer granje će pozlatiti
naš umor uspomena. O mjesečino, o maglo,
gdje ostavismo sebe ne ćemo se vratiti.

Al često sjesti možemo na klupu u visokom parku
i čut svoj prošli glas, u zvuku jesenje kiše;
svoj čisti glas, i gledajuć svoj život kao varku,
osjetit davne radosti što ne će doći više.

ODLAZAK

To uvijek bješe kao da me nešto doziva,
kô neko iz mraka, već nestao, da pruža ruke,
i blagost koju ne znah da me prikiva
uz dušu tvoju, pretvorenu u zvuke.

Ja znam: to ti si, ona koja nestaje,
Jer nikad više ne ćeš biti ista,
kao ni pjesma što na tipkama prestaje,
što nikad više ne će biti tako čista.

Taj smiješak, glas i boju htio bih još jednom,
baš iste, bolni napon duše žudne.
Al evo, dok se vozim u tom vozu lednom,
znam: već te silno tješe stvari sitne i uzaludne.

I mene, ah, i mene. Kako su malene
te duše što bi htjele da prođu kao slijepe
kraj stvari što ih m'jenjaju, da sred njine sjene
zaplaču jednog dana što više nisu lijepe.

IVAN KRNIC

DVOBOJ

JESAM li danas učinio kome što dobra?... Jesam li danas učinio kome što dobra?...

Bahrija Omar Nedžibegović ponavljao je sanovan te riječi, koje je pročitao slučajno dohvativši poderan list nekih novina, što ih je bogzna koji putnik čitao i poderao. Sinoć je slavio svoj rastanak, pa se pilo, pjevalo, ljubilo, bekrijski i momački, zaostao je do dana, kad se probudio uz svoju Zariju. Tad mu je glavom munulo sjećanje, kako je probudio Zariju, kako je još s njom pio rakije i jeo »slatko«, kako mu je ona padala oko vrata, a on je njihao na svojim rukama i cjelivao joj bijelo gr'oce... Da, da gr'oce, ne vrat, ni podbradak, ni grudi, nego baš gr'oce iz kojeg su se izvijale slatke sevdalinke, pjesme od ašika, kad bi se opila rakije i kad je htjela, da ga potpuno zaludi.

Gdjegod je Bahrija do sad službovao, svuda je našao neku ovakvu Zariju — ili je takva Zarija našla njega, pa je na njezino gr'oce, na sevdalinke i na rakiju trošio veći dio svoje plaće, komisija, licencija i drugih neimenovanih prihoda, nego li na plaćanje stana, hrane, krojača i postolara.

Vjeran samom sebi ostade dužan stanodavki, gostioničaru, krojaču i postolaru, a kad toga jutra zaviri u budželar vidje, da mu je ostalo toliko, da će moći na »novo mjesto opredjeljenja« — ovaj put u Hrvatskoj — i osjeti potpuno zadovoljstvo.

— Biva, da sam se plaho nakvasio — cmokne jezikom gledajući Zarijino bijelo gr'oce i otvorena usta, urešena nizom bisera njezinih zdravih, čvrstih zubića, koji su mu se u ljubavnom zanosu toliko puta zarili u živo meso sve do krvi.

— Zarijo, more, nikad ne ću više ljubiti ovako lijepe Tur-

kinje — odoh ja sada u kaursku zemlju — do onih Anđelija, o kojima pjeva Lem Edim i koje su samo u pjesmi tako lijepe, kao naše Turkinje — govorio je u pola glasa sebi i usnuloj Zariji, ostavljajući njezinu sobu.

Na čaršiji već poodskočilo sunce, poodskočilo i pripeklo, pa što od sunca, a što od rakije posuo Bahrijino čelo znoj, koji je morao otirati maramicom.

Obišao je još neke prijatelje, popio još koji čokanj rakije, pa se odvezao na kolodvor, kupio kartu i kad je došao vlak, sjeo u treći razred i malo za tim zaspao.

U Brodu je promijenio vlak, pa opet zaspao.

Negdje putem probudi se i instinktivno se maši rukom u unutrašnji džep kaputa, te opazi, da nema lisnice.

Digne galamu, da je okraden, stane psovati suputnike, ispitivati ih, je li tko od njih vidio tata, dozove konduktera, ovaj žandare, nastade graja. Žandari, kad su čuli, da je to sreski pisar, provedoše pomnu pretragu sviju putnika, no ne nađoše ništa. Jedan je od putnika prilično izgledao kao džepokradica i taj je bio kod pretrage najsigurniji i najveseliji. Drugi se bunili, što im žandari pipaju i izvrću džepove, a ovaj je odmah digao ruke i dok su ga pretraživali, uvjeravao je žandare:

— Gospodin je došao pijan u vlak i sigurno nije mu nitko ništa ukrao, nego je sam izgubio...

— Kako izgubio, bjesnio je Bahrija, kako izgubio?!... Nisam ni dirnuo lisnice... U njoj su moje isprave, u njoj sam imao sav svoj novac, kojih dvije hiljade i trista dinara, u njoj slike mojih dobrih prijatelja... sve mi je to odnio taj lopov, taj tat...

— To vi nama pripovijedate, to može biti istina, a baš i ne mora — dovikivao mu taj veseli džepokradica, kod kojeg su žandari pronašli sve isprave u redu, te ga pustili, da se dalje vozi, a od Bahrije primili prijavu i kazali mu, da će u Zagrebu biti preslušan, pa će policija odrediti daljne izvide...

Sad Bahriji nije san više dolazio na oči: u tom je naišao na onaj poderani list novina i pročitao one riječi, koje su mu se zarile u mozak kao ono Zarijini zubići.

— Jesam li danas učinio što kome dobra?!... Ludo pitanje: riječi, riječi, puste riječi... što se sve ne piše!... Tko čini drugomu dobra, tko dospijeva na to?!... Sebi treba činiti dobra, a ne drugima, jer jedva možeš i sebi dobra činiti, a ako se sam ne budeš brinuo za sebe, tko će voditi tu brigu?!... Možda sam učinio dobra Zariji, ali to valjda taj glupi pisac ne misli: on valjda misli na ono, što popovi uče, a sami ne čine. Nekakvo dobro bolesnima, starcima, nemoćnima, djeci i slično... Pa onda veli »danas« — to je toliko, kao da bi svaki morao svakog dana činiti neko takvo dobro... Ali gle, ono, što sam kazao, da je u lisnici bilo toliko novaca, to je bila laž, jer nije bilo ni prebite pare: svega dekret o premještenju i Zarijina fotografija... Malo sam se stidio, kad je onaj džepokradica tako sigurno tvrdio, da mi nije ništa ukradeno... Da li štogod zna o tome?!... Otkle bi znao?!...

Taj džepokradica je još bio u vlaku, te se neprestano smješkao, malne porugljivo. Taj lopovski smiješak! Kako bode, kako smućuje!... Vrućina je, vrućina: ta vrućina i ta rakija, ta lisnica i tih dvije hiljade trista dinara, sve to udara ne samo u glavu... Sve to trese cijelim tijelom i još nečim, što bih nazvao dušom, kad bih u dušu vjerovao...

U Sisku je Bahrija izišao iz vlaka, da popije čašu piva. Kad se vrati, nestalo je onog džepara. Na mjestu, gdje je sjedio nađe zamotak, a kad ga otvori, ugleda Zarijinu fotografiju, koju je nosio u lisnici.

Lijepa Zarija s požudnim smiješkom oko usana. Malne da se nije nagnuo do nje i poljubio taj papir.

— Pi, gimnazijalac — prva ljubav — naruga se sam sebi. — Gle tog lopova! Dakle je ipak ukrao! Vidiš, znao je i za onu laž... Tko je gori od nas dvojice?!...

Bude mu bljutavo ne samo u ustima, nego još više moralno. Pa šta je na kraju krajeva veliko u tome, ako ga je džepar uhvatio u laži. Svakako bolje, nego da su žandari.

— Ali, gle lopova, kako se smijao, dok su ga pretraživali... da nije jači od mene?!... Kako?!... Mene štite velike sile, a protiv njega je sve...

U Zagrebu su ga ponovno pitali, koliko je novaca bilo u lisnici. Plašljivo se ogledao, da ne bude džepar gdjegod u blizini. I tek je tada izlanuo po drugi put laž:

— Dvije hiljade trista dinara...

U Zagrebu je valjalo čekati cijelu bogovetnu noć na zagorski vlak, koji će ga odvesti na novo »mjesto opredjeljenja«. U kavani nađe neke znance i prilijepi se kao čičak uz njih. Neki predloži, da igraju »einza«. On se časkom uplaši, što će biti, ako izgubi još ono nekoliko dinara, kako će dalje, što će sa sobom. U isti čas mune mu glavom:

— Ništa ne može da bude: ja sam okraden, imam prava tražiti od svakog: od prvog dobrog, neka segne u budželar i neka nadomjesti ono, što mi je ukradeno...

Ali danas se đavao baš njega napopao. Kao ono u vlaku, kad mu je dodao onaj list papira:

— Jesam li danas učinio kome što dobra?!...

Sad mu je šaptao:

— A šta bi bilo, da si ti okrao džepara?... Bi li i džepar smio tražiti od prvog dobrog, da mu vrati ono, što si mu ukrao?...

Nekako stidljivo priznade, da ne bi, a ne bi zato, što je džepar džepar, dakle sumnjiv samomu sebi, a on je sreski pisar, stup države, štićenik velikih sila, naobražen, školovan čovjek, kojemu nitko ne može kazati, da će koga okrasti, ili prevariti. I njegovo ćosasto lice obli turski smiješak, koji je htio kazati:

— Ja sam gospodin i puno je pametnije biti gospodin, nego li proleter, skitnica ili čak džepar...

Đavao mu još dovikne:

— Ali, kako bi bilo biti džepar, koji na jedamput makne milijun — i sretno ga sruči u svoj džep, pa nikomu ni petka?!...

No Bahrija se već odlučio, da će igrati na male »banke«.

Kod igre mu sreća izvanredno posluži, te »zaradi« kojih trista, četiri stotine dinara — taman dosta, da se uzmogne u Zagrebu gospodski provesti dok ne stigne vrijeme daljneg putovanja. Ta ga sreća posve obmane i on zaboravi na sve: na Zariju, na onaj list papira, na lisnicu, na džepokradicu, na laž, na žandare: on je sjao sam na visini, on štićenik velikih sila, a eto sada i štićenik samog usuda.

Do pred jutro spraska malne sve, što je na kartama »zaradio«, pa sanovan, jedva se držeći na nogama, dospije napokon u vlak, koji će ga odvući do Sv. Križa, gdje će da upravlja policijom.

Čim je sjeo na svoje sjedalo zaspi kao krt i kondukter ga jedva probudi, kad je tražio, da mu probuši kartu.

*

* *

U to su se vrijeme u Sv. Križu događale zanimljive i važne stvari.

Uza svoj uredovni stol, pun spisa, tintarnica, pera i olovaka, neuredan i dosadan kao i cijelo uredovanje, koje se uza nj obavljalo, sjedio je g. »sreski«, g. Marko Rezuk, čovjek golemih dimenzija, jedva prosijede kose, s naočalima na nosu. Premda je bio visok, širokih pleća, a i inače krupan, nije mu lice bilo ni tusto, ni rastegnuto, nego što više fino formirano. A kako je uz to bio besprikorno odjeven, plavo odijelo, tvrdi kolir, čista košulja, fina svilena kravata, manšete, špičaste cipele s dobrim petama, dobro njegovani nokti, zubi uščuvani, pružao je sliku »čovjeka u najboljim godinama«, koji ne kani svršiti karijeru kao »sreski«, i koji još računa s uspjesima kod žena.

Pred njim je stajala prekrasna mlada dama podšišane plave kose zlatno farbane, velikih očiju s namazanim obrvama, dobro i ukusno šminkana, žarkim crvenilom nafarbanih usnica, kratke suknje, duboko izrezane, bez rukava, u svilenim čarapama, sa crvenim polucipelama na nogama. Noge su joj bile lijepe, tanke i zamamne, a i inače je sva bila vitka i jedra, no bujne grudi i kukovi odavali su, da to nije dijete, nego zrela žena.

Ona je stajala pred Markom: — očito mu nije došla dobrovoljno u posjete, a niti u kakvoj društvenoj misiji: da skuplja milodare za Crveni Križ, za kakovo sirotište, spomenik, kapelu, ili zastavu. Očito je bila pozvana pred njega, po svoj prilici kao okrivljenik.

No bili su sami u sobi: on je sjedio, a ona stajala.

— Dakle vi kažete, da niste vi njega nagovorili, nego on vas?

— Jest, velemožni...

— Ali, kako ste mogli poslušati takovog klipana...

— Šmrkavca — upadne mu u riječ gđica Hana.

— Pa makar i šmrkavca — ali možda baš zato, što je šmrkavac niste smjeli to učiniti...

— On me je toliko molio, toliko mi govorio, kako je kod vas lijepo, kakove lijepe divane imate, kakove perzijske ćilime, kakove izvrsne likere, kazao mi je, da ćemo ostati samo pola sata, samo četvrt sata, samo deset minuta, samo da zavirimo... pa sam mislila, da u tom doista ne može da bude zla...

— No da, no da... ali od tog nije ništa bilo, vi ste ostali u mom stanu sve do pola noći, sve dok ja sa svojom gospođom nisam došao kući, pa ste tada morali skakati kroz prozor.

— Pa sad, što ću, da se ispričavam, tako je... kao da može čovjek uvijek sa sobom vladati... On je bio dražestan, on se — šmrkavac — držao kao turski paša, silno je imponirao sam sebi, da može u svojoj kući podvoriti damu, u koju je očigledno zaljubljen preko ušiju... Pa zar sam mogla odoljeti njegovim žarkim molbama, da ne odilazim, da se vi ne ćete još tako naglo vratiti, da je šteta prekinuti ovakove rajske časove — zašto da ga rastužim, kad me je tako molio?...

— Ali, znate li vi, gđice Hana, da je meni nestalo hiljadu dinara?... Kud je taj novac?...

— Kako?...

— Hiljadu dinara...

— Kako, hiljadu dinara?... Ja nisam išla po novce... I od tebe je bestidno, kad se usuđuješ baciti na mene ovakovu klevetu!... Glasno se usprotivi gđica Hana.

— Pardon, gđice, vi zaboravljate, gdje ste i pred kim stojite! — iskukulji se pravi kurjak od »sreskoga«.

— Ništa ne zaboravljam — to je bestidno, ponavljam, i to može kazati samo čovjek, koji ne zna, što je karakter... Šta mene briga za tvoj novac, šta me briga za tvog šmrkavca sina — ja sam htjela vidjeti tvoj stan, htjela sam znati, gdje boraviš, gdje ručaš, gdje spavaš, da si dočaram one časove, što sam ih s tobom proživjela... samo što je tvoj sin milijun puta veći kavalir od tebe, jer mi ti to nisi nikada ponudio, a on me je molio, da dođem...

Riječi su joj previrale, a glas je bio sve oštriji i oštriji.

— Tiše, Hana, tiše... ne viči... sve će se urediti... dakle ti si zbog mene došla — dakle nisi još na mene zaboravila?!...

— Ah, sad jesam, sad je sve gotovo, kad me ovako daješ

po panduru zvati amo, a ovdje me još klevećeš, da sam ti pokrala novce!...

Hana povuče do sebe stolac, te sjedne. Marko se odmah digne i priđe do nje:

— Tiše, Hana, za miloga Boga, tiše... sve će biti dobro, kad veliš, da je to zbog mene... Razumij me, bojao sam se za to derište, bojao sam se, da ćeš ga posve pokvariti ovako mlada i neiskusna... ali eto, vidim ja, da si ti još uvijek ona moja stara, pametna Hana...

— Sad me opet vređaš, sad mi govoriš, da sam stara!

— Ma ne velim, da si stara, nego, da si moja stara... to jest isto onakova, kakva si bila prije, daj se urazumi, razumij hrvatski...

— Jest, Markec, zbog tebe — a Božo je bio samo sredstvo, da mogu ostvariti tu svoju davnu želju... Ali, od danas je sve svršeno: neka ti je tvoj stan i tvoj Božo i ti grij noge svojoj Betiki, a sad me pusti u miru kući, pa da te više ne poznam... ni ti mene, jesi li me razumio...

— Pa ne nagli tako, Hana, zašto da se raziđemo kao dušmani? Može to biti i u prijateljstvu... Hana... nisam ni ja zaboravio svoje drage Hanice...

On se posve približio k njoj i polako pružao prema njoj ruke, da je zagrli oko vrata. Hana se nije mnogo branila, nego je samo streknula nauznak, pa mu odsjekla:

— Ne ćeš tako, Markec... ti si mene uvrijedio, ti si zaslužio kaznu, pa... pa... ako hoćeš sa mnom živjeti na dobroj nozi... a ti ćeš sada odmah, ovdje u tvojoj kancelariji... poljubiti moju lijevu cipelu... jesi li razumio?...

— Hana, za Boga, kako možeš zahtijevati nešto tako... tako... neobično... Hana, što je s tobom, jesi li pri zdravoj pameti?...

— Ti ćeš mene sada poljubiti u moju lijevu cipelu, jesi li razumio?...

— Ne, ne, ne... to ne može biti — to je nečuveno!...

Marko je zalomatao rukama, te se opet vratio na svoj stolac kraj stola i zagledao se u bogovski lijepu Kirku, koja je ispod

oka žmirkala na njega svijajući obrve i pogled prema svojoj lijevoj cipeli.

— Ja, ovako krupan čovjek... ta to bih morao kleknuti... ne, ne, ako hoćeš, poljubit ću te milo i drago iza tvog uha, ondje, gdje se parfimiraš... to je ljudski... Može tkogod nadoći baš u taj čas... gotov škandal!...

Hana nije dugo vremena progovorila ni riječi, nego ga samo gledala i gledala, a zmijin smiješak joj titrao oko usana.

— No dakle?... progovori na kraju... Lijeva cipela... vidi, kako je lijepa... prava amerikanska cipela, baš vrijedna, da se poljubi...

— Pa dobro, Hana, učinit ću to, ali ne ovdje i ne sada, za vrijeme uredovnih sati, kad k meni može svatko doći...

— Ne, ne... ti si mene amo zvao po panduru... ispsovao si me, kao da sam izgonašica, kao da sam tat... ti ćeš sada, ovdje učiniti ono, što od tebe zahtijevam, čim te hoću kazniti... a što uostalom nije za tebe nikakova kazna, nego skoro nagrada prema onim bezobraznim uvredama, koje si mi bacio u lice... Dakle, hoćeš — ne ćeš, ne mogu da čekam...

I tu se ogromni Marko digne lako kao ptica, pane na koljena pred Hanom, obujmi joj obje noge i stane joj cjelivati cipele.

U taj čas zakuca na vratima — i malne u isti čas pojavi se u sobi Bahrija Omar Nedžibegović. Vidjevši neobični prizor ustukne, Hana se zažari i nekud sretno nasmiješi, a Marko se požuri na lagane noge.

— Bahrija Omar Nedžibegović, vaš pristav — predstavi se.

— O, zdravo, gospodine kolega! — pruži mu Marko obje ruke — kako lijepo, što ste došli, izvolite, sjedite, sjednite... Evo, gdja Hana Morović, naša odlična prijateljica, baš mi je pokazivala nove cipele amerikanske...

Bahrija se izrukuje s Markom i sa Hanom, te sjedne do Hane i zagleda se ispod oka u njezinu blještavu pojavu, pa pomisli u sebi:

— Pričaj ti mojoj prababi o novim cipelama amerikanskim... vidim ja, koliko je odbilo sati... to je kao stvoreno za mene...

— Gđa je u odboru Crvenog Križa, pa je baš došla, da stvorimo plan za što efikasniju kolektu, a pri tom smo prešli i na stvari, koje zanimaju sve gospođe... jeste li oženjeni, kolega?...

— Nisam još, a vi, gospodine tajniče?... (Ovo mu je pitanje izmaknulo nehotice i tek pošto ga je izgovorio, uvidio je, koliko je drskosti u njemu.) — Vi velite, da gospođa (pokaže na Hanu) nije vaša gospođa, htjede da popravi omašku.

— No, kako možete to pitati?... Zar bih inače gledao ovako iz bliza gospođine amerikanske cipele?...

— Gospodin tajnik je oženjen s veoma krasnom i dragom gospođom i ima već sedamnaest godina starog sina Božu — javi se Hana, da pomogne popraviti situaciju — Vi ste baš sada stigli amo?... Gospodin tajnik mi je pričao o vama, da ćete doći... Kako ćete se snaći ovdje u našim zagorskim goricama — vi iz tako daleka?... Vi ne pijete vina?...

— Tu i tamo pijem...

— Zar vi niste Turčin?...

— Musliman, milostiva gospođo, musliman...

— Pa zar nije to isto?... Ja sam uvijek mislila, da je to isto...

— Ta jest, i Turci su Muslimani, ali ja sam Bosanac...

— Vi imate ondje hareme, je li?... Dvije, tri žene?...

— Ho, ho, ho!... Što vi pričate?... Nema toga više... Mi danas ovako, kao ja, sami, pa kao kaluđeri: gdje koji što uhvati — odgovori joj Bahrija, te je pogleda živim okom.

Hana mu taj pogled uzvrati i kad se malo iza toga digla i kad su se na rastanku rukovali, Bahriji se pričini, da mu je stisnula ruku jače, nego što se stišće kod prvog susretaja i on na tu nježnu i njegovanu ruku mljasne pravi turski poljubac, jer se od Švaba naučio, da treba ženama ljubiti ruke.

Marko odmah zauzme prijestolje kraj svog pisaćeg stola, te poče razgovor onako »ex cathedra«, kako se to već govori u službi:

— Dakle, gospodine kolega, vi ćete prije svega imati kaznenu referadu i ono, što vam dodijelim... Treba paziti na čistoću i ja sam uveo, da se svakog mjeseca drži dan čistoće, pa ćete to imati provađati s gg. sreskim lekarom i veterinarom. Osim toga ima ovaj dobri inače narod rđav običaj, da strahovito kune, tome moramo stati na put...

— Za svakog Boga četrnaest dana — požuri se Bahrija.

— Ma ne opet tako... polaganije... polaganije... upućivati

narod, opominjati, okorjele slučajeve kazniti najstrože... Onda treba pripaziti na mesare... ti poskupljuju cijene mesu nerazmjerno... to će vam sve točno predočiti g. veterinar... Politički su ovdje svi Radićevci... dakle nema puno da se radi: ni ne traži se od nas...

— Vidjet ćemo... vidjet ćemo...

— Ima nešto i komunista, ali ti su u rupi — nasmije se Marko.

— Vidjet ćemo, vidjet ćemo... ali ja bih, gospodine šefe, imao veliku molbu na vas... Pokraden sam putem, pa sam došao amo posve »blank«. Možete li mi pozajmiti do plaće hiljadu dinara?...

— Dragi kolega, ja novaca nemam — — u istinu nemam — — malena plaća, malo komisija, malo licencija — obitelj — veliki sin, koji polaže privatno ispite... učitelji... nemam, nemam... Strpite se, ovdje su dobri ljudi, dat će vam na vjeru...

— Sve lijepo, ali ipak ne ide, da odmah prvog dana uzimljem na vjeru, ili da pozajmljujem od stranih ljudi... Ima li u kojoj nakladi novaca?... Pokraden sam na željeznici, odnijeli su mi sve neke džepokradice...

— Žalostan slučaj... vidjet ću... možda ima u veterinarskoj nakladi.

*
* *

Božo Rezuk, sin sreskoga, čekao je na Hanu. Bio je to dečko, štono riječ, a-ma-ha. Pravi klipan, kako ga je nazvao otac, manje šmrkavac, kako mu je govorila Hana. Velik, širok, plećat, jak, odjeven u ponošena odijela svog oca, oštar i smion, pun zanosa, odlučnosti i života. Nesreća u obitelji. Neobuzdan i neslomiv nije mogao nigdje dugo izdržati, sve su ga škole bacale od sebe, pa je tako živio kod kuće i pripravljao se privatno za ispite, no nikako se nije mogao spremiti kroz godinu dana za ispit iz predmeta jednog razreda, nego je za svaki trebao po dvije godine. Tako se sad spremao tek za šesti razred gimnazije i svi su strepili, kad dođe rok, jer su bili uvjereni, da ne će položiti.

Njemu uostalom nije bilo baš ništa stalo do tih ispita, baš ništa do gimnazije, do latinskog, do grčkog, do fizike i matematike, jedino što je rado učio bila je povijest i hrvatski.

Kad bi ga tko zapitao, što će biti iz njega, mahnuo je glavom, zar mu nije žao roditelja, mahnuo je glavom. Kao mladi bik na paši, koji se zbog ničeg uštrklja, pa se riće i bode rogovima, tako je obilazio svijetom i svakog dana učinio kakovu nepodopštinu. Do nedavna ga je Marko tukao, ali sad se dečko osilio, postao malne jači od svog oca — tu nije bilo više ni batina.

Neodoljiv nagon za užitkom tjerao ga je u te nepodopštine, a osim toga bio je osjetljiv i razdražljiv, pa bi izazivao kavge i svađe, kao da nema na svijetu nikog drugog do njega.

Hana se pred godinu dana vratila iz Zagreba kući u Sv. Križ, pa je ovdje provodila ljenivi život ljepotice, koja se »na selendri« užasno dosađuje. I ona je bila nesreća obitelji. Ali tako lijepa nesreća, da je njezina mati, s kojom je živjela, mislila, da će je ipak udati — i da ne će morati trpjeti sramote, da se o njezinoj kćeri govori kao o bogzna kakovoj...

Hana je u Zagrebu bila šnajderica, kojoj su njezini obožavatelji punili uši, da je kao stvorena za kazalište i tu je padajući iz naručaja u naručaj došla i do debuta, koji je bio jedini uspjeh njezine ljepote, ali kao glumica je potpuno zatajila. Vidjevši kroz odškrinuta vrata varavi teatarski sjaj ona se, odbačena, nije mogla više snaći u krojačkom poslu, pa je pobjegla kući — a i vrijeme je bilo, jer ju je to teatarsko pokušavanje prekomjerno oslabilo.

Ali kakva bila da bila, ta je škola stvorila od nje damu: ona se znala odijevati i obuvati, ona je znala, što je moda, ona je znala i govoriti, duhovito, samosvijesno, moderno. Stekla je napokon iskustva, a po tom i psihologije, i njezin je fini nosić nepogrešivo otkrivao slaboće i starih i mladih, koji su se oko nje vrtjeli, kao pčele oko meda.

Sad je već treći mjesec kod kuće u Sv. Križu i to joj je mnogo pomoglo. Potpuno se oporavila, dobrano ojačala: ona je bila zamamna. Smiješak joj nije ostavljao usnica ni onda, kad se ljutila: muškarci su za njom ludovali, a žene su govorile da je »bogzna kakova...«

— Klanjam se gospođice Hana, — pozdravi je Božo — što je kazao tata?...

— On veli, da ste klipan i da ću vas posve pokvariti... Koji vam je vrag puhnuo u glavu, da ste me vodili u svoj stan?...

— Ah, šta vas briga! — odvrati Božo — neka stari mene psuje — pa neka me i tuče, ali samo neka ne dira u vas... Ja nikomu ne dam da dira u vas... ja nikomu ne dam ni da gleda u vas...

— Slušajte, mali, to ipak ne ide... ja hoću, da gledaju u mene...

— Ne, Hana, ne, ne, ne, — ni gledati, ja to ne mogu podnijeti...

— Ali zašto se ja ovako lijepo oblačim, zašto se dotjeravam... vi ste ipak premladi, da se samo za vas kitim i poljepšavam... Tamo sam našla novog pristava... Turčina... ima velike orijentalne oči... Jako elegantan mladić, nema fesa... zar Turci ne nose fesove?...

— Hana, ja ću umrijeti... vi se za sve druge brinete, a iz mene pravite komediju... Ja sam vam opet spjevao pjesmu... Počinje ovako:

Tvoje je oko sunce u moru...

— Čekajte Božo, to ćete mi čitati, kad se smirimo, kad budemo kod kuće mirno sjedjeli... Jeste li inače bili marljivi?... Jeste li naučili štogod od svoje uloge?...

— Jesam, Hana, jesam... Ajte, požurimo se, ja sam baš znatiželjan, što ćete kazati mojoj igri... Ja sam ju proučavao baš onako — kako ste mi kazali — psihološki...

Hana je naime silom htjela prikazati svojim zemljacima veliku kazališnu vještinu, koju je stekla u Zagrebu, pa je Božu izabrala kao partnera, s kojim će glumiti veliki prizor iz svog debuta. Bila je to nekakova engleska komedija, pa je Boži predala ulogu kavalira Joliveta, dok je ona sama igrala Mrs. Brown.

Oni su se zbilja požurili do Hanine kuće, da vide, kako će uspjeti prvi pokus. Putem je Božo recitirao odlomak svoje uloge:

— Ja vas gledam i pratim Mistress Brovn.

— Ma ne veli se Mistress Brovn, nego mizes Braun, čekajte, je li mizes, možda je mezis, možda mezes, možda mizis — sad to vam ne znam posve točno, no Braun je svakako Braun, a nikako Brovn...

— Ali piše mistress Brown — evo vidite — i on spremno

izvadi iz džepa svoju ulogu, te pokaže Hani: Mrs. Brown = čitaj mistress Brown...

— To ne može biti, nikako, to se čita mezes Braun... ne, ne... čekajte sad se posve dobro sjećam, to se čita mizis, da mizis Braun — znam, sad mi zvoni u uhu: to je igrao sa mnom Rajić i ja znam, kako je počeo tu scenu: — Ja vas gledam i pratim mizis Braun... tako to i vi kažite...

— Dobro, zapamtit ću...

Mati Hanina je voljela Božu. Ona je znala, da je dečko zaljubljen preko ušiju u njezinu kćer, a znala je i to, da je to prava gimnazijalna ljubav i da njezine susjede ne će radi toga »brusiti svoje jezike« — kao što su možda opravdanije brusile, dok je k njoj dolazio njegov otac. Jadna mama! Te su susjede ipak »brusile jezike« — pa ne samo one, nego i taj isti Božin otac nije ni pomišljao na to, da bi to bila nedužna gimnazijalna ljubav, a pogotovo od jučer, kad je to dvoje mladih zločinaca provalilo u njegov stan i ondje se zabavljalo sve do ponoći... Jadna mama! A i sama Hana nije računala s tim, da će to ostati gimnazijalna ljubav, jer ona se »na selendri« silno dosađivala — a tu joj dosadu ne bi nikako mogle rastjerati Božine poletarke o njezinom oku, koje da je sunce u moru.

U svojoj sobici postala je Hana režiserom. Davala je upute Boži, kako će početi govoriti iz daleka, a onda se tečajem govora sve više k njoj približavati, pasti pred njom na koljena i u jecaju nasloniti svoju glavu u njezino krilo.

— Dakle počnite!

— Ja vas gledam i pratim mistress... ne, ne... mezes Brovn..

— Mizis Braun... Iz početka!...

— Ja vas gledam i pratim, mizis Braun, i ja svakog dana sve točnije uviđam, da za mene mnogo ne marite... što više, da me odbijate... Ja pratim svaku kap krvi, koja kola vašim žilama i nastojim, da joj otkrijem skrovitu stazu, da joj otkrijem značenje i želju... Dok sam ja u vašoj blizini, ta kap teče mlako i polako, ali kad se približi onaj jedan — kojega ne ću imenovati — ona hrli i leti, ona se talasa poput bibavice, ona udara o stijene vašeg srca, kao da bi ih htjela slomiti... Ali ja to ne mogu podnijeti, meni se od toga vrti mozak, i ja vam kažem, da se to ne će dobro

svršiti... Ne činite toga mizis Braun, ne činite, ne mučite me, ne izazivljite me, o mizis Braun, o mizis Braun!... (Ovdje je Božo imao pasti na koljena i zariti glavu u Hanino krilo.)

Sve je ovo Božo tako nespretno i tako nemoguće izveo, da se Hana ozbiljno zapitala, ne bi li bilo bolje napustiti ideju o tom pokušaju velikog teatra u Sv. Križu. No tad se sjetila na one beskonačne nebrojene pokuse, što ih je sama morala izdržati, sjetila se, da je sam Rajić stotinu i stotinu puta ponavljao taj isti prizor i te iste riječi i isto toliko puta padao na koljena i zarivavao glavu u krilo, pa nastavi redateljskim poslom, poduča-vajući Božu, kako treba da govori i kako da se kreće. I zbilja je Božo po malo stao pokazivati talenta, kretnje su mu postajale slobodnije, glas mekši i sigurniji, dapače i neke modulacije pri-rodnije i uvjerljivije...

Kad su peti, šesti put ponovili prizor i kad je Božo uz očajni usklik:

— O mizis Braun... o mizis Braun — pao na koljena i glavu sakrio u Haninu krilu, zakuca Bahrija na vratima i stvori se u sobi. Opazivši neobični prizor ustukne i ovaj put, no ne tako, kao ondje kod sreskoga.

— O, dobar dan, g. pristave! — veselo ga pozdravi Hana i ne obazirući se na ljubomornog Mr. Joliveta, koji je pokorno klečao, skoči došljaku u susret, te mu pruži obje ruke na pozdrav. Bahrija i opet mljasne poljubac na ruku, dok je Božo samo gvirio na tog provalnika, koji im je nenadano prekinuo njihovo umjetničko nastojanje. Polako se digao, pa kako mu Hana nije Bahriju odmah predstavila, malne izazovno zapita:

— Tko je ovaj gospodin?...

Hana se nije na to pitanje ni obazrela, nego u znak isprike stade objašnjavati Bahriji:

— Ovo je g. Božo Rezuk, sin predstojnikov — i nas dvoje imamo pokus za jednu kazališnu scenu, s kojom bismo rado iznenaditi naše općinstvo...

— Pričaj ti mojoj prambabi o kazališnom pokusu! — pomisli u sebi Bahrija, a glasno kaže:

— Veoma zanimljivo, veoma zanimljivo!...

— To je izvanredno glasovit engleski komad, u kojem sam debitirala u Zagrebu... i koji će vam se jamačno svidjeti...

— Sigurno, sigurno...

— A tko je ovaj gospodin — zapita Božo sada već posve glasno i izazovno.

— Šta ste tako nestrpljivi, mladi gospodine, — stade mu Bahrija s visoka govoriti — pričekajte, pričekajte.

— Nisam navikao čekati, želim da znam, s kim govorim...

— Došao sam ovamo gospođici Hani u posjete, a ne vama — okrene se Bahrija Hani — jer mi je stalo do toga, da odmah posjetim najuglednije građane ovog mjesta, gdje ću rukovoditi policijom — naglasi Bahrija i pri tom se okrene Boži, misleći, da je to dovoljno u ime predstavljanja i upoznavanja.

— Vrlo lijepo od vas, gospodine pristave, vrlo lijepo, izvolite, sjednite... izvolite — užurba se Hana, kojoj je to bila osobita čast. — Ovo je novi pristav g.....

— Bahrija Omar Nedžibegović — nadopuni Bahrija videći, da mu Hana ne zna imena.

— No barem bi policija morala znati za pravila pristojnosti — ljutito izjavi Božo, pa najedamput zgužva svoju ulogu, te ju baci Bahriji u glavu.

— Ali, Božo, što radite, to je nepristojno! — vrisne Hana te skoči do Bože i prilijepi mu vruću zaušnicu. Ta je Božu u taj hip okamenila. Provru mu suze na oči i on pokorno izjavi:

— Hana, ja sam htio dobro... ali ovaj gospodin nije se ponio, kako nalažu pravila pristojnosti...

— No, sad ste kazali pravu riječ: ponašate se kao kočijaš i još drugima prigovarate, da se ne ponašaju kako treba!

— Jest, gospođice — umiješa se Bahrija — mladi se gospodin ponio nekvalificirano — — da, da, nekvalificirano — i da ovo nije vaš dom i da mladi gospodin nema svojih uglednih roditelja, ja bih odmah amo doveo žandare...

— Drugo i ne znate — okosi se na nj Božo — a u isti se čas pokorno okrene Hani:

— Hana, kad ćemo opet imati pokus?... Sutra?... Ili još danas popodne?... Valjda nas ovaj ne će doći smetati?...

— Danas — — — sutra — — — dođite, pa ćemo vidjeti —

ali dođite kao čovjek, a ne kao divljak... Au revoir, Mr. Jolivet — pomirljivo ga pozdravi, a Božo ode kao vjetar ni ne pogledavši Bahriju.

*

* *

Nadvio se crni oblak i došla zima. Mlado je vino provrelo i Bahrija se privikavao ukusu vina sa zagorskih »gorica«. Privikavao se ukusu i mladih purica i tustih odojaka s kiselim zeljem, a otkrio je i sarmu sa šunkom. Zadivio se, koliko večera i ručkova može da bude u ovako razmjerno malenom mjestu, kao što je Sv. Križ. Danas na večeri kod Popodača već se javio Mikulaš uspjelom dosjetkom:

— Čujete deci, zutra imam kolinje, kaj bute došli na friške klobase?...

A još se nije svršila »svinjarija« kod Mikulaša, već je vrijedni Fuček pozivao, da se sutradan mora k njemu doći, jer ima krstitke.

Dionikom blagodati tih ručkova i večera nije bio samo Behrija, nego još više njegov šef g. Marko Bezuk, koji je bio već domaći, pa se prava veselica nije nekako dala ni zamisliti bez njega.

Marko je imao ogromnu prednost pred svima drugima, jer je bio govornik i nije prošla nijedna zgoda, da se u izvjestan čas nije ukočeno digao i zanosno nazdravljao: »ovomu poštenom kućedomaćinu, ovom pravom Hrvatu, koji je svojim trudom i marom stekao toliki ugled i svakog božjeg dara i njegovoj toliko vrijednoj gospođi kućedomaćici, koja ima najvećih zasluga, da je današnja ova veselica tako odlično uspjela itd. itd.«

U istaknutim patriotičnim kućama nategnuo je naročito domoljubnu hrvatsku žicu: »Ovo je hrvatska zemlja, ovo su hrvatske gorice, gdje historija ne pamti, da je stupila tuđinska noga, niti zavladao tuđinski bič, a ako je Švabo ili Magjar provirio glavu, iz krila ovih »gorica« nikao je heroj Matija Gubec, koji mu je znao stati na rep...«

Bahrija je osim tih ugodnih i obilnih domjenaka svakog dana nalazio prilike i vremena, da govori sa žandarskim narednikom — sad bilo u svom uredu, ili u žandarskoj kasarni. Ovdje su se stvarale dispozicije, kako da se vodi policija. Prvom je žrtvom

pao Božo Rezuk, kojega je žandarska stanica nekoliko puta prijavila sreskom radi izgreda.

Marko se snebivao, kako može žandarmerija podnositi te prijave — ali pomoći si nije mogao, trebalo je na njih uredovati, a ta je uredovanja obavljao Bahrija i na svaku prijavu osudio Božu na nekoliko dana zatvora.

Marko se snebivao i nad tim osudama, ali ni tu nije bilo pomoći, valjalo je ulagati prizive i valjalo je moliti Velikog Župana, da te presude ne potvrđuje, jer da se stvar ipak nema onako, kako je suđeno. To mu je nekoliko puta i pošlo za rukom — ali kad se to umnažalo, već se i sam stidio, da za svog sina intervenira — i tako je Božo nekoliko puta morao študirati ulogu Mr. Joliveta u zatvoru.

Tu se umiješala i Božina mamica gđa Betika. Nije nikako mogla mirno gledati, da joj sin konači u istim prostorijama, u kojima i drugi cigani, koji su joj inače pilili drva. Zato je molila Marka, da nekako udesi, da Božo noći kod kuće, a kako je policija svemoguća, dabome, da se to udesilo. Možda ta posebna pogodnost ne bi došla ni na javu, da taj ludi Božo nije jedne noći, kad bi morao sjediti u zatvoru, otišao do Hane. Kuća je bila zaključana, no Hanin je prozor bio još rasvijetljen. On je stade najprije tiho dozivati, a tad i glasnije. Kad se nikako nije javljala, nabaci se na prozor kamenčićem — i tad se ona javi:

— Jeste li vi to Božo?... Kasno je i zima, nemojte ostajati ovdje, da se ne prehladite...

— Samo, da vam zaželim »laku noć« — nisam vas cijelog dana vidio — a ne mogu živjeti bez vas...

— Sad ste me vidjeli — laku noć, Božo! — i ona zatvori prozor.

On se polako odmicao i neprestano zurio u to rasvijetljeno staklo i tu mu se učini, da je mimo prozora minula sjena muška. Ta sumnja odmah ga ustavi i on ostade u prikraju čekajući, ne će li možda dočekati tog kasnog Haninog posjetnika.

I dočekao ga je: bio je Bahrija.

Škrgut zubi i bjesnilo provali u Bože, htio je da poleti do njega i da s njim svrši — ali pomisao na Hanu i na sve one

neprilike, koje bi se iz toga rodile za nju zaustavi njegov osvetnički korak.

Drugog dana prispio je Bahrija u ured ranije nego obično. Htio je Božu ukebati »in flagranti«, da nije u zatvoru. Očito bi to bio posljednji udarac protiv Marka, kojega bi tada sigurno »smenili«, a njega bi zapalo mjesto upravitelja sreza barem kroz nekoliko mjeseci.

Sve je to bilo i za slijepce jasno, te o tom nisu bili u sumnji ni Marko, ni Bahrija. Dogovori sa žandarima, potajni izvještaji na neimenovana mjesta, pretjerivanje i izmišljanje svakakovih govora Markovih, junačka djela Božina, taj bezbroj njegovih izgreda, sve je to bila obilna hrana Bahrijinoj podzemnoj djelatnosti. To je bila podzemna bitka, kojoj Marko nije bio dorastao, no čim ju je otkrio, zauzeo je stav obrane.

On se po malo informirao o tom svom ljubaznom pristavu, pa je u kratko saznao, da taj štićenik velikih sila nije uopće imao kvalifikacije za čin, koji je uživao, da je u Bosni promijenio desetak mjesta i oda svuda da je otišao ostavivši najneugodnije uspomene. Na nekim mjestima se govorilo i o pronevjerenju, a svuda o nečasnim dugovima, o noćnim pijankama, o drugovanju sa sumnjivim tipovima, o podmićivanju.

Marko je mislio, da ima dosta siguran i uvjerljiv dossier, koji će biti kadar, da ga sačuva od svake potajne navale njegova prvog saradnika. Samo Marko je taj dossier čuvao, da ga upotrebi, kad dođe zgoda, dok je Bahrija živahno radio i potkapao tlo pod nogama Markovim.

Danas, kad je ovako rano polazio u ured, sve se smješkao u obrijane brkove, kakovu će poparu skuvati svom šefu, kad mu dokaže, da zaštićuje svog sina i da mu daje prilike, da noćiva kod kuće mjesto u zatvoru.

Na stolu je našao nove spise — a među njima jedan na crvenom papiru — što je značilo, da je junak toga spisa u zatvoru. Nekako mu poskoči srce u grudima: sve je mislio da nije Božo noćas počinio kakav izgred, pa da ga žandari nisu odmah spremili u haps. Zato nije skinuo ni kabanice, nego je brzo otvorio taj crveni spis i pročitao:

»Miško Fićur, radi skitanja«.

To ga nije mnogo obradovalo: obični svakodnevni posao, obična skitnica, kojega će morati dati »šupirati« — ili što slično.

— Ajde, na posao! — osokoli samog sebe, radujući se, kako će dati predvesti pred sebe Božu, a podvornik će mu javiti, da Bože nema u zatvoru.

Nije mu bilo ni najmanje pravo, što je podvornik odmah doveo Božu.

— Prevario me je ovaj klipan, požurio se prije mene — pomisli u sebi. No trebalo je uredovati bilo štogod, čim ga je dao izvesti preda se, a trebalo mu je saopćiti i to, da zna, kud se noćas skitao.

— Dobro jutro, mladi gospodine, jeste li dobro spavali? — pozdravi ga porugljivo.

— Ja mislim, gospodine pristave, da nemate prava rugati mi se, i ako imate vlast, da me zatvorite — oporo mu dobaci Božo.

— A ja mislim, mladi gospodine, da biste vi zatvoreni morali noći proboravljati u zatvoru, a ne na šetnjama . . .

— Toga ne razumijem . . .

— Vi ste se noćas šetali . . .

— Nije istina . . . ili ako baš hoćete . . . istina je, ali jako zanimljiva istina — stade se Božo urotnički smješkati.

— Dakle je istina, priznajete sami, a da je bilo zanimljivo, to mi ne trebate tek dokazivati . . .

— Ne tako . . . bilo je jako zanimljivo . . . ja sam naime šećući se noćas našao vaš budželar sa dvije hiljade trista dinara . . .

Ne bi ni grom mogao jače djelovati od tog nenadanog saopćenja. Bahrija se zbunio, zacrvenio i časkom pogledao Božu bez riječi, a tek kad se donekle sabrao propenta:

— Kakve gluposti govorite? . . .

— Pitajte gospodina Miška Fićura, koji dolje (Božo palcem pokaže na podrum, gdje su bili zatvori) čeka na vas i baš se veseli sastati se s vama.

Sve je bilo preveć jasno i Bahrija je odmah uvidio da taj Miško Fićur mora prvim vlakom nestati iz Sv. Križa.

I jest, čim je podvornik doveo tog novog gosta sreskog zatvora, Bahrija prepozna u njemu onog veselog džepokradicu, onog jedinog svjedoka njegove laži . . .

Dva, tri dana iza toga, bio je Božo na slobodnoj nozi, te se po običaju umiljavao svojoj majci, koja je kuhala ručak. Ona je obožavala ovog svog nevaljanca, pa makar pravio nepojmljive budalaštine. Obožavala ga je i samo se njemu povjeravala, samo s njim raspravljala dnevne događaje, njemu se tužila, kad joj je bilo teško na srcu, s njim se radovala, kad je bila vesela, s njim komentirala seoske novosti.

Danas je bio vruć dan:

Ona je kuhala žutu repu na varivo t. j. ono jelo, koje Marko nije mogao ni podnijeti, a kamo li da bi ga jeo. To mu je ona spremala osobitom zloradošću. Jadna žena, kako će da se inače brani od svog vlastitog muža, nego kuhinjom i škandalima.

— Tvoj gospodin »roditelj« je danas malne podijelio tvoju sudbinu... Ovaj Turčin malne da ga nije dao strpati u buharu...

— Što to veliš, mama?...

— Nepojmljivo je, što se sada zbiva s tom gospodom od policije... Taj Turčin mu je očito sjeo za vrat i hoće da ga makne i da zapremi njegovo mjesto, a on se drži kao ćoravac, kao da ništa od svega toga ne vidi... Jučer je otišao opet toj beštiji Hani, a kasnije naišao onamo i Turčin, pa kad ga Hana nije pustila u stan, mislio je, da si to ti kod nje i dakako odmah obavijestio o tome svoje mile žandare, te im preporučio, da te svakako uapse... Žandari su obilazili oko Hanina stana i obilazili — ali kad tamo na njihov naročiti ponos i na slavu cijeloga tog njihovog »sreza« iz stana je ispao sam gospodin šef: tvoj odlični »roditelj«. Da ga nije stid — — da se ne srami...

— Mama, to nije lijepo od tate... to nije lijepo...

— Kao da mu i ja to ne govorim?!... Ali šta ćeš stari gospodin si utvara, da je još zanimljiv za ovakove beštije i on hoće da bije boj s tim mladim Turčinom!... Ja se ne smijem pokazivati živa pred svijetom zbog tolikog njegova bezobrazluka i bestidnosti — — nije ništa bolji od te beštije — — —

— Mama, nemoj psovati Hane, ona je meni tako dobra i ja da nemam nje, ne znam, što bih uradio...

— I ti si budala... ali to je nešto drugo: ti si šmrkavac, pa ako i počiniš kakovu ludoriju, to je ništa, djetinjarija, dječačka razuzdanost — ali on, starac, moj muž, on da polazi tom smradu — to prelazi sve — i baš šteta, što ga Turčin doista nije dao otjerati u haps... To bi došlo u novine, pa bi barem svi znali, kakav satir stoji na čelu ovoga njihovog »sreza«. Svi se smiju ne njemu, nego meni, svi me žale: »Oh, jadna gospođa Rezuk, kakovog muža ima, kako ju zanemaruje itd. itd.« Otkle dolazim do toga, da me žale?!...

— Mama, mama, ja ću s tatom govoriti, ja ću mu reći, da je to jednostavna svinjarija...

— Ah, šta ćeš ti govoriti?!... Skočit će na tebe, pa će te stući, ili što je gore, potući ćete se — pa eto još većeg škandala... A osim toga on te okrivljuje, da si mu ukrao hiljadu dinara, kad si ono tu beštiju doveo bio u kuću.

— Što veliš?... Ha, ha, ha!... To sam si mislio... to sam baš htio postići... A znaš mama, da je to samo njegova bedastoća i neka nerazumljiva navika, da s novcem barata puno nespretnije nego ja... Ja sam otkrio, da on novce skriva po knjigama, pa jer držim, da je to posve suluda navika, ja sam mu tih hiljadu dinara stavio u drugu knjigu... Čekaj, da ti pokažem...

I Božo brže skoči, te donese dvije knjige: dvije velike njemačke knjižurine tvrdo uvezane: jedan svezak »Tisuć i jedne noći« i nekakovu povijest Nadvojvode Karla. U Nadvojvodi Karlu bilo je među listovima novaca po sto i po deset dinara, a kad je stao listati »Tisuć i jednu noć« pojavi se i ta hiljadarka.

— Znala sam ja, znala, da ti nisi kadar počiniti nikakav lopovluk... Ti jesi doduše lopov, ali nisi nepošten... Ja sam mu to odmah kazala — doduše, mislila sam, da je ta beštija upotrebila povoljan čas, pa da je taj novac ukrala, ali sad vidim sve, što je i kako je... Znaš Božo što: metni tu hiljadarku opet na njezino staro mjesto — pa neka je nađe... Tad će sigurno mene okriviti, da sam je ja ukrala — — no, ali tada ću mu odčitati lekciju...

— Dobro, mama... ali kaži mu tri puta najozbiljnije, da njegov sin nije tat, kaži mu, da je njegov sin razbijač samo u borbi za plemenite stvari, kaži mu, da je zaljubljen u Hanu, a da to i smije biti, pa ga upitaj, što je on, kad svoje dijete ovako naglo kleveće i kad zalazi k onoj djevojci, koja je najmilija njegovu sinu...

— A ti skini njegovu sliku i odnesi je... pa je objesi tamo,

kamo spada, jer joj mjesta u mojoj sobi ne može biti... Neka vidi, kako ga prezirem i koje je mjesto zaslužio...

— Božo ode i izvrši taj neobični »autodafe«. Objesi je tako, da je original te slike morao još danas opaziti, kako je kažnjena njegova nevjera i njegovo nedolično ponašanje...

*

* *

Hrvatska Čitaonica u Sv. Križu priredila je svoju zabavu početkom fašnika. Na toj zabavi su imali Hana i Božo odigrati i onu znamenitu scenu Mr. Joliveta i Mrs. Brown. Božo je odlučio upotrebiti tu zgodu, da s Bahrijom konačno obračuna.

Međutim su se nadviti oblaci zgusnuli u tmasti pokrov, iz kojega je moglo doći samo do oluje i do proloma oblaka. Onih hiljadu dinara, što ih je Marko predujmio Bahriji iz veterinarske naklade, nije Bahrija nikako htio platiti — pa je prigodom jedne skontracije naloženo Marku, da ih on plati i izdan je nalog, da mu se svakog mjeseca ima ustezati neki dio plaće. Marko je bjesnio — ali postići nije mogao ništa.

Bahrija mu je prigovarao, da sve komisije sam »požđere«, da mu ne da zaslužiti ni pare, a on da sa svojom plaćom i onako jedva izlazi na kraj, a i to tek tako, da ostaje dužan i stan i hranu, da ne plaća ni krojaču, ni postolaru... Odakle, da vrati taj novac?!...

Sve se to odrazivalo u Markovoj kući i Božo je jasno vidio i znao, da je Bahrija nesreća njegovih roditelja i da se mora s tim svršiti. Smatrao je, da je on najpozvaniji izvršiti taj obračun i da će biti najpovoljnije baš te večeri.

Odlične obitelji u Sv. Križu prestale su pozivati Bahriju na večere, jer su bile potanko upućene u sve njegove pothvate protiv Marka Rezuka, pa kako je tu bilo i denuncijacija i opadanja poštenja i pretnja s velikim silama — što je sve bilo i daleko i strano tim čestitim obiteljima, one su svoje negodovanje očitovale tim, što su obustavile pozivanje tog mladog štrebera i prepustile ga jedinoj Hani i još dvjema, trima... koje su bile u svakoj prilici za vlast... i koje su radi ovog i onog cijenile, da je Bahrija vlast, a ne Marko.

Na zabavu je došlo prilično svijeta, no nisu došli svi, što više, baš su se neki najugledniji članovi Sv. Kriškog društva apstinirali i to baš zbog Hane. — Da »ovakova i ovakova« izlazi pred nas kao glumica!!! Ona da nas zabavlja!!! Ona da dolazi i u naše društvo?!...

Bilo je i u odboru članova, koji su bili protivni, da se ta točka prihvati — no većina odbora su bili mladići, a tu je Hana imala odlučnih zagovornika, koji su jednostavno poricali, da je ona »takva i takva«, nego su isticali njezinu ljepotu, njezinu modernost i osuđivali one stare, koji bi spadali u ropotarnicu, a ne u današnji novi svijet, koji se na sitnice ne obazire.

Na zabavi su najprije tamburaši svirali neke komade, tad je pjevačko društvo otpjevalo dva ruska kora, a tada je došla na red točka Hana—Božo.

Božo je izveo svoju ulogu vrlo spretno, pače je osim onoga velikog govora: »Ja vas gledam i pratim mizis Braun itd. itd.« spremio još jedan govor, koji je imao svršiti s Bahrijom.

Hana je bila čarobna: obukla je novu vert de Champagne opravu od crêpe de Chine, bila je naročito u Zagrebu, da joj friško onduliraju kosu, koju je dala i friško farbati — — oh, lijepa, lijepa i zamamna je bila Hana Morovićeva.

Kod same predstave govorio je Božo nešto prebrzo, a Hana točno onako, kako ju je ono bio Rajić naučio za debut u Zagrebu, koji se onako jadno svršio... Sama samcata nije pod živim bogom nikoga zanimala, a nije ni mogla zanimati, jer je to bio izvadak iz nepoznate i nerazumljive drame, pa bi mogla djelovati samo onda, da su se pojavili doista veliki glumci.

Kad je Božo svršio svoj govor, kad je prilično okretno kleknuo pred Hanu i zario lice u njezino krilo, on se najprije na zaprepaštenje Hanino, a onda i sviju drugih brzo digao i uspravio, te se okrenuo općinstvu i započeo svoj govor:

— Evo sad ste vidjeli prizor iz jedne engleske komedije, ali ja ću vam prikazati naš domaći prizor, koji će biti možda zanimljiviji... Mi imamo u našoj sredini jednog čovjeka, koji je svakako zanimljiviji od Mr. Joliveta i Mrs. Brown, a to je naš gospodin pristav... Malo vas ima, koji biste bili upućeni u način, kako je

došao amo:... On je tvrdio, da je okraden na željeznici i da su mu odneseni novci — a to nije bila istina... Te novce morao je platiti moj tata...

— Psst... psst!... Dolje!... Šta to spada amo?!...

Nastade graja, nemir, buka. Božo se nije dao smesti, no njegov je glas bio preslab, vidjelo se, da govori, da miče usnicama, čula se tu i tamo koja riječ, ali saveza tih riječi nije nitko mogao dokučiti...

Bahrija je problijedio i naglo nestao iz dvorane. Marko skoči do Bože, da ga otjera s pozornice, a Hana se također izgubi...

Premda je Božo tek počeo svojom optužbom, premda nije izgovorio tako reći ni početka — on je postigao svoj cilj: svi su komentirali taj njegov čin, a kako im je prilično bilo poznato sve ono, što je kanio kazati, to su oni sami nadopunjavali ono, što se nije čulo i gdje je bio govor prekinut — sve u svemu, pročulo se, saznalo, razgranilo sve ono, što je neuki mladić htio da kaže u obranu svojih roditelja i u obranu Sv. Križa.

Ovaj je događaj pospješio svršetak dvoboja Marko—Bahrija. Bahrija je ostao pobjednik na svim linijama:

Marko je bio »smenjen« i poslan u penziju, Božu je napustila Hana, Marko je morao seliti i prepustiti mjesto Bahriji.

Božo je i radi onog svog govora odsjedio osam dana u zatvoru, pa je jadni mladić još jednoć iskusio, da na svijetu nema pravednosti, a da ni viteška obrana svojih roditelja ne vodi pohvali i priznanju, nego da kruta i neprijateljska vlast i takav gest izobličuje, pretvara ga po Bachovom patentu u izgred i kruni ga smiješnom krunom policijskog zatvora...

Prvih šest, sedam, osam mjeseci napatila se obitelj Rezuk svakog zla, nevolje i poniženja. Penzija nikako, da bude »regulisana«, a plaću mu obustavili. Nastanili su se u Zagrebu, negdje tamo blizu Kustošije. Koliko puta nije bilo ni za tramvaj! Koliko puta nisu znali, što će imati za večeru — a kad je bilo pečena krumpira sa solju, bili su zadovoljni.

Svaki bogovetni dan polazio je Marko u grad, obilazio Markov trg i molio, da mu već jedamput »regulišu« penziju, da mu dadu živjeti, prikazivao svoje jadno stanje, prikazivao, kako se svuda

zadužio, kako mu ni mesar, ni pekar ne daju ništa više na vjeru, kako formalno gladuje — svi su to pozorno i sa saučešćem slušali, svi su obećavali, da će se zauzeti, pa su se doista zauzimali — ali penzije nije bilo, te nije bilo...

Božo je morao napustiti privatne satove, a i samu pomisao, da će moći do kraja svršiti gimnaziju i dotjerati do mature. Trebalo se i s njim požuriti, da dođe do zarade.

Stade polaziti privatnu trgovačku školu, kako bi u kratko vrijeme postao kadar zarađivati. Tu se upoznao s Ankom Petranovićevom, koja je polazila taj tečaj: — njih dvoje se silno zavolješe. Anka je bila mala ljepotica, veoma priprosto odjevena, a glas joj je zvonio kao zvono. Božo je katkad i sanjao o tom glasu. Oni su se sastajali i prije i poslije škole, šetali se gradom i okolicom, razgovor im je uvijek bio tako živ, da nisu ni opažali, kako prolazi vrijeme. Malne svakog dana rastajali su se istim usklicima:

— Kako je već kasno!... Psovat će me kod kuće!... Zbogom do viđenja!...

Jedno na jednu, a drugo na drugu stranu i trči kući.

Jednog dana donese listonoša pismo za g. Božu Rezuka, kojim ga mole, da se tada i tada javi g. Matiji Jurkoviću, šefu veletrgovine »Žito« u toj i toj ulici.

Kad je došao na urečeni sat onamo, nađe se pred starijim krupnim gospodinom, koji ga susretljivo pozdravi i prijazno mu saopći, da je čuo od svoje nećake Anke Petranović, kako je vrijedan mladić i kako bi mu htio pomoći...

— Ja nisam u pravom smislu vrijedan mladić — izjavi mu Božo. — Ja sam prije polazio gimnaziju, no nikako nisam mogao podnositi one stege, niti sam imao ustrpljivosti, da učim latinski i grčki...

— Pustite to, mladi gospodine, pustite... meni je Anka za vas govorila — — — pa sad ja ću i bez obzira na latinski i grčki nastojati, da vam pomognem...

U obitelj Rezukovu uselilo se blagostanje: Marko je kao upravitelj Jurkovićevih magazina pomišljao na dvoboj u Sv. Križu kao na kakav ružni san.

Dr. IVAN ESIH

POLJSKI I HRVATSKI „SATIR ILI DIVLJI ČOVJEK"

Paralela između djela Jana Kochanowskog i Matije Antuna Reljkovića.

Uvod.

PRVE tragove poljsko-hrvatske književne uzajamnosti nalazimo na području narodne poezije. Sačuvalo se jedno svjedočanstvo iz g. 1415., koje dokazuje, da je na dvoru poljskog kralja Jagiella i kraljice Jadwige živio neki pjevač iz naših krajeva. Kasnije su izdane u Poljskoj posebne zabrane, koje se odnose na djelovanje srpskih pjevača; po tom se može zaključiti, da ih je tamo bilo mnogo.

U početku XVII. vijeka poljski pjesnik Kacper Miaskowski slavi u jednoj svojoj pjesmi »srpske gusle« (srpskie skrzypky) i opisuje srpskog pjevača, gdje pjeva staru junačku pjesmu o tom, kako su »prije mnogo godina Poljaci i hrabri Hrvati tukli Turke.«

Drugi poljski pjesnik Hieronim Morsztyn (Jarosz), također iz XVII. vijeka spominje u jednoj svojoj zbirci pjesama, da su srpski pjevači putovali po Poljskoj i da su na dvorovima plemića i maloruskih kozaka pjevali o junačkim djelima hrvatskih i poljskih ruku.[1])

Naša narodna poezija pobudila je gotovo općeevropski interes. Svi civilizirani narodi znaju danas za vrijednost naše narodne poezije. Jasno je, da su i poljski umjetni pjesnici, specijalno preromantici prevodili naše narodne pjesme na poljski jezik. Mickiewicz (»Morlach w Wenecyi«) Chodzko, Odyniec, Gaszynski dali su se zavesti falzifikatom P. Mérimée-a (La Guzla), pa su pjesme iz te zbirke prevodili kao da su naše. Kazimierz Brodzinski (1791. do 1835.) u duhu svog gesla: »Zwrot do ludu« (povratak k puku) preveo je i 42 naše narodne pjesme, za koje je K. Perić otkrio izvore u Vuka i Grimma. Brodzinski je među ostalim preveo i »Hasanaginicu« (iz »Stimmen der Völker« od Herdera).

I naši i poljski literarni povjesničari (Pogonowski i Zdziechowski) zabilježili su tek poljsko-hrvatske odnose u doba Gundulića i Ign. Đorđića (Psaltir Slovinski), i ako bi to zaslužilo opširnu monografiju.

U povijesti hrvatske književnosti nije nigdje spomenuto, da je prije djela »Satyr illiti divyi csovik« (1762. g.) od Matije Antuna Reljkovića izašlo u poljskoj književnosti djelo s istim naslovom i veoma sličnom tendencijom: »Satyr albo dziki monž« (= Satir ili divlji čovjek) od Jana Kochanowskog (1564. god.). Poljski literarni povjesničari ne spominju nigdje hrvatskog »Satira«.

Gotovo puna dva stoljeća prije hrvatskog »Satira« izašao je u Krakowu poljski »Satir«. Prikazat ćemo najprije život i djela Jana Kochanowskog s osobitim obzirom na njegovog »Satira« i milieu, u kojem je nastao, da ga uporedimo s hrvatskim »Satirom«.

I. Život i djela Jana Kochanowskog.

Jan Kochanowski najveći je poljski pjesnik prije Adama Mickiewicza. »My wszyscy z niego...« (mi svi iz njega) govorili su poljski pjesnici prije Mickiewicza. Kochanowski je stvorio sam poeziju i jezik te su mu zasluge za poljsku kulturu neprocjenjive.

Rodio se u drugoj polovici 1530. god. u mjestu Sycynu u Malopoljskoj, kao sin Piotra herbu (grba) Korwin, carinskog ravnatelja i suca. U svojoj 14-toj godini napustio je brojnu obitelj (imao je 6 braće i 4 sestre) i došao u Kraków, gdje se na početku ljetnog semestra 1544. god. upisao u artističko odjeljenje (današnja filozofija). U to doba nije krakowsko sveučilište bilo na nekadanjoj visini, te je zato naskoro uvidio, da u Krakowu ne može steći savremenu naobrazbu. Stoga otputuje u Padovu (g. 1552.),

[1]) Jan Máchal: Slovanské literatury. Dil I. str. 70.

gdje je bilo tada stjecište Poljaka. Tadašnji ponos padovanskog sveučilišta bio je poznati grecist Franjo Robortello (autor estetskog djela »O uzvišenosti«).

Kochanowski se dao na filološke nauke. Savremeni kulturni Poljak morao je imati talijansku naobrazbu, jer je u 16. i 17. vijeku južna kultura sa svima svojim dobrim i zlim stranama zavladala svemoćno u Poljskoj.

U Italiji je J. Kochanowski obradio fragmente Ciceronova prijevoda »Fenomena i prognostika«, astronomske pjesme Arata (grčkog pjesnika iz III. v. pr. Isusa); proučio je rimske pjesnike Katula, Tibula, Propercija, Horaca, Lukrecija, Vergila, a od prozaika Cicerona i Seneku. Od grčkih pjesnika poznavao je dobro Homera Hesioda, Pindara, Sofokla, Euripida i dr. Iz Padove je pohodio Veneciju, Rim i Napulj.

Vijest o smrti majke (1557.) zatekla je Kochanowskog u Parizu, kamo je otišao više u turistične nego naučne svrhe. Pjesnik ističe, da se tada upoznao sa stvaranjem Ronsarda.

Nakon sedmogodišnjeg boravka u inozemstvu duševni se horizont Jana Kochanowskog obogatio filološkim i literarnim znanjem. Kao plod toga je knjiga latinskih stihova (Kraków, 1584.), najvećim dijelom elegija, pa pjesama s ljubavnim čuvstvima. Latinske je stihove pjevao kroz čitav život, jer je poput drugih humanista držao, da se samo u univerzalnom latinskom jeziku može postići glavni cilj pjesništva: vječnu slavu. U zbirci »Lyricorum libellus« (Kraków, 1580.) bavi se pjesnik glavnim pitanjima savremene politike. Mnoge njegove latinske pjesme nose prigodni karakter, a živeći na dvoru Zygmunta Augusta upoznao se potpuno sa svima političkim, društvenim i vjerskim pitanjima u svojoj domovini.

Pjesničko stvaranje na latinskom jeziku pribavilo je J. Kochanowskom darežljive mecenate, ali, što je još važnije, rimski i grčki njegovi uzori obogatili su mu pjesničku invenciju i naučili ga pjesničkom stilu. Tako je udario osnove poljskome pjesništvu; a da nije imao ni saradnika ni pomoći tradicije.

Kad se povratio u domovinu, dobio je jednu parcelu zemlje, na kojoj se smjestio i oženio. G. 1563. bio je na dvoru vojvode lubelskog Jana Firleja; a uto se sprijateljio i s potkancelarom,

krakowskim biskupom Filipom Padniewskim i njegovim pomoćnikom, kanonikom Myszkowskim, tajnikom kraljevske kancelarije. Njihovim zagovorom došao je i Kochanowski na kraljevski dvor, te je pratio kralja na moskovsku ekspediciju; a bio je s kraljem i na svečanostima u Lublinu. Poslije kraljeve smrti napustio je dvor i otišao na selo, da se potpuno preda pjesništvu. Savremenik veli za Kochanowskog tada: »Neka šute Grci, neka šute Talijani, jer ništa ljepšeg nemaju nad poljskom poezijom.«

Prvu poljsku pjesmu spjevao je Kochanowski u Parizu. Ta pjesma »Czego chcesz od nas Panie, za Twe hojne dary?« proslavila je autora po svijetu. Prema njegovu priznanju u Padovi »huic Latia atque recens Slavica Musa canit« pjevao je on već tada poljske erotičke pjesme.

»Pjesme o Potopu« (1558.) izazvala je sigurno poplava Wisle. U djelu »Zgoda« (1563.) (Sklad) shvaća pjesnik sklad kao silu, koja drži nebeska tijela, elemente i države. Perzonificirani sklad govori poljskoj publici. Njegovu domovinu ruje nesloga i zato pjesnik poziva svjetsku i duhovnu gospodu, da prestanu s mržnjom, obiješću i drskošću prema kralju.

I unutrašnje razmirice u Poljskoj zabrinule su pjesnika, napose radi turskog prodiranja; u narodu nema sloge ni viteškog duha. Kochanowski nadovezuje u tom djelu na govore, koje je protiv Turaka iznio Orzechowski.

Protiv domaćih razmirica uperen je i »Satir ili divlji čovjek«, koji je analiziran u posebnom poglavlju.

Prilikom provedenja konačne unije s Litvom Kochanowski spjeva »Proporzec albo Hold Pruski« (g. 1569.). To je najljepša epska pjesma u XVI. vijeku. (Tadeusz Sinko zove »Proporzec« epyllionom = povjesticom).

Himna Bogu kruna je njegovog religioznog pjesničkog stvaranja.

»Psaltir« se svakako najviše cijeni od svih knjiga Sv. pisma. Zato ga je i Kochanowski parafrazirao (u nas Ignjat Gjorgjić). »Psaltir« je prvo veće pjesničko djelo i zasluga se pjesnikova ne umanjuje, i ako to nije originalno djelo.

»Psaltir« je posvećen Piotru Myszkowskom, krakowskom biskupu, a smatra se »najvišim i najsavršenijim izrazom stvaralačke

pjesnikove duševne snage, umjetnosti i oduševljenja, što ga je poljsko pjesništvo postiglo prije Mickiewicza. Psaltir je nedostiživi triumf pjesnikove umjetnosti« (Brückner.)

Veliko bogatstvo oblika i u stihovima i u strofama svjedoče o velikoj umjetničkoj snazi. Kochanowski nadovezuje na antiknu legendu: mihi canto et Musis.

Elegije »Treny« (»Tužaljke« 1580.) spjevao je Kochanowski nad odrom svoje kćerke Orszule, (3 god.). »Tužaljke« se sastoje od 19 pjesama, a tvore jedinstvenu cjelinu.

Dramatsku poljsku književnost obogatio je Kochanowski tragedijom »Odprawa poslow greckih« (1577.) (Otprema grčkih poslanika.) Napisao je i zbirku malih anegdota, epigrama, refleksija, i aforizama pod naslovom »Fraszki« (1580.). U tim »Fraszkama«, pisanim radi vlastite radosti i zabave, zrcali se život poljskog društva i dvora. »Fraszki« (Šaljive pjesmice) sadrže misli o životu ljudskom, »Piesni, tance i besiady« (odgovara Reljkovićevim pjesmama, kolu i prelu).

Od manjih mu djela valja spomenuti u stihu: »O smrti Jana Tarnowskog«, »Muze«, »O pijanstvu«, »Epitaf Hanne Kochanowske«; u prozi: »Proročice«, »O Čehu i Lehu«, »List Janu Zamojskom«, »Poljska ortografija«; prijevodi su: Fenomena, Epitalamjum, Parisova monomahija s Menelajem, Alcestis i dr.

Kochanowski je osnivač poljskog soneta, za koji veli Boileau: Un sonnet sans défauts vaut seul un beau poème. Tri soneta Kochanowskoga nalaze se u »Fraszkama«. Pjesnik je boravio u Italiji, čitao Petrarku i posvetio mu dva latinska epigrama. Wladyslaw Folkierski, profesor sveučilišta u Krakowu u svom djelu »Sonet Polski« (Krakowska spolka wydawnicza 1925.) donosi na prvom mjestu ova tri soneta, od kojih je jedan satiričnog karaktera: »Do Stanislawa« (šiba laskanje i »auri sacra fames«).

Posljednje godine svog života proveo je Kochanowski bezbrižno, odijeljen od svijeta. Sredinom 1584. g. zaputio se kralju u Lublin, gdje je naglo umro.

Posljednji decenij bavio se samo književnošću živeći »in angello cum libello«. Njegov se život posvema podudarao s načelima, koja je propovijedao, što se za sve humaniste ne može reći.

II. Kulturna i socijalna atmosfera Poljske u XVI. vijeku.

Povijest poljske kulture u XV. i XVI. vijeku t. j. u epohi, iz koje je nikao sav duhovni poljski život i trajao sve do druge polovice XVIII. vijeka, predmet je dubokih studija poljskih učenjaka. Osobito su znamenite monografije pojedinih ličnosti te epohe, tako »Mikolaja Reja« od Al. Brücknera, »Marcina Bielskog« od Ign. Chrzanowskog, »Andrzeja Frycza Modrzewskog od St. Kota. O najvećem poljskom pjesniku zlatnog vijeka Janu Kochanowskom nemaju Poljaci iscrpive monografije, koja bi bila na visini dosadanjih naučnih istraživanja.

Stanislav Kot, profesor povijesti poljske kulture na Jagiellonskom sveučilištu u Krakowu, izdaje već nekoliko godina četvrtgodišnjak posvećen istraživanjima povijesti reformacije u Poljskoj. Chrzanowski i Kot izdali su nedavno, djelo pod naslovom: »Izbor vrela« sve do osnutka krakowske akademije (1364. g.). (Izdanje Ossolinskih u Lavovu.)

Uz brojna djela na području beletristike o humanizmu u Poljskoj valja spomenuti roman »Zygmuntowskie czasy« od Josefa Ign. Kraszewskog (Novo izdanje Krakowske spolke wydawnicze, Krakow 1926.). To je slika XVI. vijeka — t. zv. »obraz obyczajowy«.

Posebnu monografiju o zlatnom vijeku poljske kulture izdao je bivši predsjednik akademije nauka u Krakowu, Kazimierz Morawski pod naslovom: »Zygmuntowsko doba na tlu struja preporoda«.

Povijest poljskog preporoda XVI. vijeka možemo razdijeliti na tri epohe: počeci Zygmunta Starog, borbe i najveća bujnost za Zygmunta Augusta, i napokon sumrak pojedinih strujanja za Stefana Batorog.

Zygmuntowska Poljska rasla je u duhovnom bogatstvu do neslućenih visina, ali je slabila u državnom pogledu.

U XV. vijeku i država je Poljska bila moćna: oči i srca kršćanskog svijeta uprte su u Poljsku, jer je ona izvojštila pobjede nad Turcima. I Poljska je poput naše Hrvatske antemurale christianitatis.

Česti dodir s Italijom učinio je, da je u 2. pol. XV. vijeka strujila kulturna humanistička atmosfera iz Italije u Poljsku.

G. 1518. došla je iz Italije u Kraków 24-godišnja zaručnica 50-godišnjeg poljskog kralja, barska princeza Bona Sforza, koja je smatrana personifikacijom talijanske kulture. Ona je ostala 40 godina u Poljskoj, te je mnogo pridonijela visokoj civilizaciji Poljske.

Artistički interes poljskog kralja, što ga je ponio s madžarskog dvora, naišao je na razumijevanje i potporu kod visokih svjetskih i duhovnih dostojanstvenika. Nikada nije u Poljskoj bilo toliko mecenata umjetnosti kao u prvoj polovici XVI. vijeka.

Kralj, biskupi, magnati i plemići gojili su na svojim dvorovima znanost i umjetnost. Poljsko plemstvo postaje u to doba glavnim faktorom u državi, koji hoće da ograniči kraljevu vlast. Poslije smrti Zygmunta (g. 1572.), s kojim je izumrla Jagiellovska dinastija, plemstvo je uzelo sebi pravo, da bira kralja, koji će morati da pristane na uvjete, koje mu ono postavi.

U plemićkoj krvi, prema mišljenju Starowolskog, morale su već po pravu atavizma da budu četiri ove vrline: prudentia, temperantia, fortitudo i justitia. No te su se sve većma gubile tako, da isti taj Starowolski u svom djelu: »Reformacja obyczajuw« (172.—175.) veli, da na cijelom svijetu ne možeš naći ljudi, koji bi više jeli i pili, i koji bi se toliko brinuli za trbuh kao Poljaci.

Plemstvo je bilo i lakomo za novcem, te se počelo baviti i trgovinom, te je ruiniralo mnoge trgovce, koji se s plemstvom nisu mogli natjecati. Ovi su radi svog bogatstva mogli upravljati i javnim mišljenjem. Javno se isticalo: »Plemić je pušten, pa makar bio živi đavao, a onaj, koji radi, to je neotesanac« (Brückner: I. 215.) Dakako, da je tako stradao viteški i borbeni duh.

Górnicki, Rej i Kochanowski prikazali su nam kraljev dvor, pun sjaja i uglednih stranaca. Lične nesreće kraljeve (smrt Barbare, nesretan brak i dr.) učinile su ga nepovjerljivim prema svojoj okolini. Roj svojih crnih misli rastjerivao je vinom i konjskim sportom. Nerijetko je priređivao i bučne orgije.

U Poljskoj su se tada množila zloguka predviđanja. Sa grozom i zebnjom u srcu pripovijedalo se, da je u biskupovoj dvorani u Poznanju gdje »su bili naslikani svi poljski kraljevi, ostalo samo jedno mjesto za Zygmunta Starog«. Orzechowski se nije žacao da svom pokoljenju kaže: »Zginiemy« (Poginut ćemo). Geslo preporoda »Eritis sicut deus« stvorilo je u Poljskoj niz snažnih ličnosti, koje nisu znale granica. Etika preporoda pokazuje osjetljive nedostatke. Egoizam je u politici i u svakidanjem životu slavio slavlja. »Sve se više u nas množe zla iz Italije i više nam ništa dobra ne dolazi odanle« govori Talijan u »Razgovoru« Gornickoga. Zabave su često prelazile u raspuštenost, a granica između veselja i razblude nije se već poznavala.

Najveći sibarit bio je dvoranin Zygmunta St.-Kasper Zebrzydowski: raspojasani mladići i raskalašene žene sabirale su se oko njega, zovući ga »Musarum cultor«. Najveće ukorijenjeno zlo bilo je u tadašnjoj Poljskoj: pijanstvo. Svi tadanji književnici udaraju oštro na to zlo. Pilo se vino i pivo. »Bo tutaj życie jest niczem jak piciem« rekao je tada jedan Španjolac ostavljajući Kraków. (Jer ovdje život nije ništa drugo nego pijanstvo.)

Protiv ovih orgija ustajao je oštrom satirom J. Kochanowski ističući »da nad zdravlje nema ništa ni bolje ni draže«. Ede, bibe, epula bilo je geslo većeg dijela plemstva. Pjevanje, vino, glazba i žena — bile su potrebe vremena. »Pijte, igrajte, ljubite« — klicalo je t. zv. »dobro društvo«. Društvo pijanaca nerijetko bi probudilo u kasnoj noći Kochanowskog, natjeravši ga da mora piti, dok mu se nije »mozag u glavi pomutio«.

Religiozne trzavice, kraljev život i njegov nesretni brak bez djece — sve je to izazivalo nezadovoljstvo i brige za budućnost naroda. To se odražavalo na javnoj areni, u sejmima i političkim listovima.

Preporod je u Poljskoj razbudio individualnost, ali nije ojačao države: tim je rečena i sretna i nesretna njegova strana. Renesansa je u Poljskoj probudila u čovjeku mnogo novih instinkta, zlih i dobrih, od nekih pojedinaca učinila u etici i kulturi gigante, ali nije preporodila starih institucija prema novim zahtjevima.

Zlatna sloboda individua-plemića značila je ropstvo za građanina i seljaka i u njoj je nikla klica za rascjep poljske države.

III. »Satir ili divlji čovjek«, posvećen Zygmuntu Augustu, poljskom kralju.

Dvorski potkancelar, Piotr Myszkowski, veliki mecena pjesnika i srdačni prijatelj J. Kochanowskog, izrekao je na dan otvorenja poljskog sejma, 22. studenoga 1563. g. veliki govor, u kojem se tuži na dekadencu viteškog duha u plemstvu, i u kojem traži reformu sudstva. Kazimierz Morawski ističe, da je taj govor potakao i Jana Kochanowskog, da u pjesmi ponovi neke misli Myszkowskoga. Zato i zove Kochanowski svog »Satira« »kwapiona praca« (užurbani rad): taj »Satir« imao je naime tendenciju, da za vrijeme varšavskog sejma predobije što više članova za potkancelarove namjere. U njemu je predgovor, koji apostrofira kralja, i pravi »Satir«. Predgovor ima 16 stihova, a pravi tekst 452 stiha. Spjevan je u pravilnim trinaestercima sa srokovima a a, b b, c c.

U predgovoru se pjesnik obraća na kralja oslovivši ga s riječima »Panie mój«. Umjesto svih konvencionalnih titula upotrebljava pjesnik riječi »gospodaru moj«. Taj titul smatra pjesnik najvećim u ustima slobodnog građanina. Pjesnik moli, da kralj pokaže svoju prirođenu čovječnost prema toj šumskoj grdobi t. j. Satiru, šumskom demonu, kojeg naslovna stranica prvog izdanja prikazuje kao bradatu spodobu s kozjim nogama i rogovima poput đavola. Satir ustaje protiv nereda i zločinstava, ali nikad ne vrijeđa; pritom se sjeća pređašnjeg doba.

Od 1. stiha do 160. ustaje satir protiv plemstva, što je zapustilo viteštvo; žigoše njegove mane, napose lakomost i obijest ističući sve sudbonosne posljedice, koje mogu snaći republiku, a svuda ističe skromnost i sposobnost drevnih Poljaka.

Satir se obraća sam na javnost u prvom licu jednine, kao što to čine izvjesna božanstva i personifikacije u nekim Plautovim komedijama. Ističe, kako su Poljaci tako dugo krčili šume, sve dok nisu njega istjerali, pa sada mora drugdje da traži stan. U Poljskoj danas postoje samo trgovci i orači. Prije je bolje bilo: seljak je radio marljivo, a plemstvo se bavilo viteškim umjećem. Pređašnji su Poljaci mogli sedam godina ratovati podnoseći glad i studen. Tada je slava više vrijedila nego zlatan lanac. (Tu kao

NASLOVNA STRANA HRVATSKOGA SATIRA

da »Satir« parafrazira onu našu: »Bolje je dobar glas nego zlatan pas«). Zato je Poljska raširila svoje granice među oba mora, a Poljaci radi svojih prava i slobode bili svuda poznati.

Današnji Poljaci se vrlo razlikuju od pređašnjih. Od granata su načinili plugove i ražnjeve. U vizirima pak sjede kvočke.

Stari Poljaci nisu imali zlata, ali su zato crkveni krovovi bili zlatni, a druge su zgrade bile od alabastra. Iznosi i reminiscence na davne uspjehe Poljaka protiv Nijemaca i Rusa. Poljaci su morali ostati naoružani, da spasu svoju staru slavu. A napose upozorava Poljake na njemačku opasnost, jer Nijemci sve većma poplavljuju Poljsku. U tom nas pjesnik sjeća na K. Frankopana i na J. Križanića. Poljska mora imati oružja, konjâ i dobro izvježbanu vojsku. Od viteškog duha zavisi sloboda i život.

Neprijatelja je lakše odbiti oružjem nego li bogatstvom i zlatom, koje su i onako dali Poljaci Židovima u pohranu. Raskošnost će poput mora sve progutati: ona će požderati zemlju skupa sa seljacima. Premda su Poljaci prije bili siromašniji, gradili su dvorce i samostane, te davali u dobrotvorne svrhe, što danas ne čine. Dugovi će od ljudi učiniti sluge.

Od stiha 160. do 200. prikazuje pjesnik sliku novotarija i religioznih struja u Poljskoj. Plemstvo ne će da plaća župnicima desetine. Autor uzima u zaštitu kler, koji strada radi pohlepe plemstva. Poljaci su katolici samo na riječi, a ne na djelu. »Dobar kršćanin nije onaj, koji umije disputirati i koji je rječiti, nego onaj, koji živi po volji svoga Oca. Toga ja samo hvalim.«

Stari su Poljaci bili pobožni: za vrijeme čitanja evanđelja izvlačili su do polovice mač iz korica u znak, da su spremni da brane katoličku vjeru.

Satir ističe, da nije učio ni u Leipzigu ni u Pragu ni u Ženevi, želeći tim istaći, da ne pristaje ni uz luteranstvo ni uz husistvo ni uz kalvinizam. Živeći po šumama nailazio je na pobožne pustinjake, koji su ga poučili u vjeri kršćanskoj tako, da se kasnije i pokrstio (stih 199.). Tim je pjesnik motivirao činjenicu, da Satir raspravlja o religioznim sporovima, pa priča, da je Bachus sa svim ostalim malim bogovima poginuo.

Od stiha 200. do 250. raspravlja pjesnik o nesposobnosti sudstva prema novim običajima, koji se u zemlji šire. Stari Poljaci nisu poznavali sebičnosti ni lakomstva. U svom radu ravnali su se krepošću. Sada su ljudi lakomi za novcem, i zato su krepost i pristojnost u pozadini. Svaki, koji je prije bio samo sumnjiv s kakvog bilo prestupka i zločina, bio je prezren i ostavljan od svih Poljaka.

»Danas ako tko javno ubije, izda ili ukrade,
Uvijek će naći vrlo lako advokata ili protektora.«

Majka je prije kćerci davala u baštinu, da bude poštena i čestita. Odstupivši od starih običaja i preuzevši nove traže sada Poljaci, da sve njihove nepodopštine prizna sam kralj. Prije su ljudi voljeli mir i slogu i svoje su sporove sami rješavali. Danas se za svaku stvar obraćaju ljudi na sam sejm i nema nikog, tko bi bio tako željezne glave, da može sve slušati.

U stihovima 250.—286. satir spominje, da će i sve druge slušati, ali ih moli, da oni njega najprije poslušaju, jer ih ne će dugo zadržavati. Ruga se dugačkim i praznim govorima u sejmu. Zato je Moskva otela Polock od Poljaka (moskovski car Ivan Grozni osvojio Polock 15. II. 1563.): kad su morali poći u rat, Poljaci su dotle vijećali i izgubili bitku.

Satir šiba ksenomaniju Poljaka, te ih pita, zašto vole slati svoje sinove u Italiju i Njemačku, kad imaju svoje škole u Krakowu, kamo dolaze i stranci. Prvi slavenofil, Hrvat Juraj Križanić u svom djelu »Politici« odvraćao je Ruse od tuđinaca žigošući njihovo »čužebjesije« (ljubav k tuđemu) — imitiranje svega dobra i zla u tuđinaca, napose Nijemaca kao rđavu crtu slavenskog značaja. Mimogred valja reći, da je J. Križanić specijalno osuđivao ksenomaniju Poljaka: »A Lehi (t. j. Poljaci) mnogu si sramotu pripraviše i vrijedni su mnogo karanja, jer su bez ikakove nužde tražili toliko inorodnih kraljeva: Madžara, Litavaca, Francuza i Nijemaca.«

Svaki bi danas, nastavlja Satir, htio biti savremen i slijedi nove običaje i obzire ljudske. Novi običaji nisu republici donijeli nikakove koristi. Svaka republika mora imati i izgrađivati svoje vlastite običaje.

Posljednji odlomak sadrži Hironove savjete*. Adresat Satira (t. j. sam kralj) morao se zadovoljiti s »bakalarskim« (školskim) savjetima Hironovim, koji se — makar se obraća na Ahila — izričito

odnose na kralja i pozivaju ga, da bi red počeo od šamog sebe i da bi obuzdao svoje strasti. Kralj mora živjeti uzorno (jer će podanici poći za njim); on treba da se bavi viteškim umjećem i da traži ratničku slavu, a da ne gubi uzalud vrijeme »u hladovini svoga života«. Kraljevske kreposti pjesnik će svojim zlatnim perom ovjekovječiti.

Fiktivni slušač prekida sada »Satira« riječima: »Nisi se u šumi naučio, da raspravljaš o običajima,« našto Satir počne pripovijedati savjete Hironove, koji je boravio u nevidljivoj pećini, a ipak se razumom može porediti s velikim doktorima. Ti savjeti, stavljeni u usta Hironova, a upravljeni na mladog Ahila, tipni su u humanističkoj literaturi. (Vergerijo u Italiji, Eneja Silvij za mlade Habsburge; zatim de institutione regii pueri« 1502. g. od nepoznatog autora; Ronsardo: »Institution pour l'adolescence«.). Ovaj dio »satira« ima više literarnu, nego političku vrijednost, jer se u njemu zrcali duh i struja tog vijeka noseći žig epohe preporoda.

Hiron ističe, da se Ahilu, koji je udaljen od svijeta, ne će sablazniti niti oko niti uho. (Rousseau) Bog sve vidi; on ljubi krepost, a mrzi grijeh. Opisuje dalje razliku između životinje, koja se brine samo za tijelo, i čovjeka, koji se mora vratiti među vječne duhove. Sve svoje strasti čovjek mora podvrći razumu. »Ljubi vrlinu i čast, jer na njima stoje države« — veli Hiron. Kad je vladar uzoran, podanici će poći za njim. Budući da kralj ne može sam vladati, mora dio posla odstupiti drugima i to onima, koji su za taj posao sposobni. Hiron raspoznaje na nebu konstelaciju planeta i prema astrologiji postavlja horoskope predviđajući budućnost. Trojanski rat, koji spominje, alegorija je rata, koji prijeti Poljskoj. Zato se već sada valja privikavati na rad i na sve nepogode; napose valja učiti ratnu tehniku. Postigneš li slavu u ratu, dostojnu hrabrih pređa, veli Hiron, ime ti ne će ugasnuti, dok je životinjâ na zemlji i na nebu sunca.

Satir ističe, da je on te savjete prisluškivao i mnogo o njima razmišljao.

Napokon se pjesnik obraća na Satira (445.—452.): Satire, dođi k meni prije svog odlaska u šumu, te ćeš mi reći, kako su prihvaćeni tvoji savjeti. Pjesnik se dakle brine, kako će biti prihva-

SATYR
Albo Dziki Mąż.
Iana Kochanovvskiego.

NASLOVNA STRANA
POLJSKOGA SATIRA

ćeno njegovo djelo, jer zna, da vrijedi poslovica, quot capita, tot sensus (poljski: ile gluw, tyle zdanj). Misli, da je trebao još oštriju kritiku iznijeti protiv ljudskih mana.

IV. Poredba poljskog Satira s hrvatskim.

Iz tog se sadržaja poljskog »Satira«, razabiru već dodirna mjesta između oba Satira. I jedan i drugi uvjetovan je milieu-om; dok je naš Satir pisan za zapušteni naš narod, koji se upravo oslobodio Turaka, poljski je posvećen kralju Zygmuntu Augustu i nikao je u pokoljenju, koje je kulturno dozrelo i prezrelo zovući samo: »Carpe diem«. Zato je naš »Satir« pisan popularno, a poljski je određen za obrazovane krugove.

Satiru je svrha, da šiba ljudske mane i da ih tako popravlja. Već u toj didaktičnoj tendenciji nalazi se prva zajednička nota obaju »Satira«. Poljski »Satir« šiba ljudske mane aristokracije Poljske, a naš analfabetske i zaostale demokracije. Za neke se samo mane može reći, da specijalno pripadaju jednom narodu, dok je većina mana zajednička čitavom ljudskom rodu. Sve one mane, koje onako oštro osuđuju Poljak J. Kochanowski i Hrvat M. A. Reljković, zapravo još i sada — mutatis mutandis — vidimo u oba naroda; zato su oba Satira aktuelna.

I Kochanowski i Reljković iznose svoje misli u vezanom govoru, jer i poljski i hrvatski narod vole stihove, koji djeluju sugestivnije. I jedan i drugi su laudatores temporis acti, te oba idu do apoteoze moralnosti prеđašnjih vremena. Oba iznose opširno savjete prema onoj pseudoklasičnoj: »Ubi multa consilia, ibi multa salus.« I jedan i drugi imali su nasljednika, koji su ih hvalili i protivnika, koji su ih kudili: »Veritas odium parit« — veli s pravom Latinac. Dok je svećenik Đ. Rapić kao tradicionalni konzervativac napao Reljkovića, svećenik Vid Došen ustao je na Reljkovićevu obranu.

U Jagiellonjskoj biblioteci u Krakowu nalazi se anonimni »Nowy Polski Satir«, koji u izvjesnim fragmentima parafrazira Kochanowskog. Samuel Twardowski (1600.—1660.) napisao je jetku Satiru »Satyr na twarz Rzeczypospolitej« (1640.), u kojoj udara na činjenicu, da Poljaci uzdižu lične interese nad općenite; bori se protiv korupcije, lijenosti, ksenomanije, pijanstva i dr. Kasniji

poljski pjesnik Ign. Krasicki izdao je »Satire« (1779.), pravo remek-djelo. U satiričkim basnama sličan je Krasicki Krylovu.

Kochanowski se bori protiv »pies'ni, tancy, biesiady« (doduše u »Fraszkama«), što odgovara Reljkovićevim »pjesmama kolu i posilu ili prelu«. Kao što Reljković ustaje protiv uporabe turskih riječi u hrvatskom jeziku, tako i Kochanowski ustaje protiv miješanja latinskih riječi u poljski jezik (cfr. carmen macaronicum; izraz makaronski potječe od Teofila Folenge, tal. pjesnika.).

I Kochanowski i Reljković suzbijaju alkoholizam i lijenost. Reljković je živio u nekulturnoj i neciviliziranoj sredini, pa se morao boriti protiv indiferentizma prema prosvjeti, (»Ni moj otac nije znao štiti, al' je mogao malo bolje piti«) protiv psovke, čaranja i krivotvornosti; tih mana nije bilo u tadašnjoj Poljskoj. Reljković je čistio drvlje i kamenje (simbol za »pridsude i običaje«), o koje se ljudi spotiču, u demokratskoj sredini, a Kochanowski u aristokratskoj. Obojica imadu sličnu predodžbu o Satiru. »Satir, satyra, piše Reljković u izd. 1779. god., ima svoj izhodak od onih Satyris, koji bijau jedna cega nigdašnjih neznabožačkih šumnih bogova, koji od polak tila gori kako i drugi ljudi bijau, izvan što duge i zašiljaste uši i rogove imadijau, a od polak doli kako jarci rutavi.« »Satir svu zloću i opačinu prez svakog stida odmah u oči kazuje.« Oba Satira imaju sličnu naslovnu sliku, a isti naslov. U obojice živi svijest plemenske zajednice svih Slavena. Kochanowski u »Preporcu« pjeva, da su križari pobijedili njemačku vjeru i ističe drevnost Slavena, koji su se smjestili od Kavkaza do velike Jadranske obale na jug i do Labe na zapad. Reljković htijući uzdići svoju Slavoniju pjeva odmah u početku, da je Slavonija mati mnogih jezika (češkog, hrvatskog, poljskog, moravskog i moskovskog.). Snaga Slavonije i Poljske leži u moralu. Krasicki u jednoj satiri ističe: »Kreposni Rim je pobjedio, a griješni je propao.« Tako su mislili i Kochanowski i Reljković i zato su udarali na nemoral svoga pokoljenja. Obojica su »ad laborem et assiduam vigiliam nati.«

LJUBOMIR MARAKOVIĆ

SELJAČKA KNJIŽEVNOST

Pokušaj ocjene njenih uspjeha i problema.

I.

IDUĆI u ovima svojim studijama za tim, da uglavim, koliko je Zagreb kao kulturno središte zaista dao opravdanja tome svom nazivu i preuzeo predvodnu ulogu u književnim pojavama, koje su njegova tvorevina i njegov specificum, prikazao sam u zadnjoj knjizi »Hrvatskog Kola« (VIII., g. 1927.) rezultate našega ekspresionizma kao takve naročite pojave. Razvoj književnosti iza ekspresionizma nije se ni u svijetu, a ni kod nas još iščahurio u izrazit i određen književni smjer; u produkciji nije stvarno nastao zastoj, ali ono, što se stvara, ne odaje još zajedničkih smjernica ni izrazitih crta, kojima bi se sve to moglo povezati, i ako se već nejasno naziru izvjesni momenti, po kojima možemo naslućivati, da se podloge tome novom već stvaraju. Ali u tom će pogledu bez sumnje i ovaj put naša književnost dobiti presudne pobude iz inozemstva, iz velikih literatura, koje nas redovno pretječu i snagom talenata i vremenom razvoja; tim ne kažem, da smo mi za sva vremena isključeni od toga, da i sami jednom preuzmemo predvodnu ulogu; ali je svakomu jasno, da u sadanjem času i u sadanjim prilikama nismo za to zreli.

Međutim baš ove neobične prilike nisu ostale ni bez svoga pozitivnog utjecaja na razvoj kulturnog života, i ako je to u javnosti faktično manje zapaženo. Godina 1926., dakle upravo naredna godina iza one, koju smo (dakako samo približno i nebitno) označili kao granicu razmaha ekspresionizma u nas, donijela je u vezi s razvojem političkih prilika problem i pojavu seljačke književnosti ne doduše kao književnog smjera u običnom smislu,

ali kao naročit stvaralački faktor u razvijanju naše kulture. S tim što je te godine pokojni Stjepan Radić zauzeo mjesto ministra prosvjete i njegova politička stranka zadobila šire uporište za svoj rad u javnosti, stali su se izgrađivati i vanjski oblici njezinih kulturnih uporišta: osnovana je »Seljačka Prosvjeta« kao glasilo prosvjetnih organizacija »Seljačke Sloge«, udešene su seljačke predstave u Zagrebačkom Narodnom Kazalištu i izdano je nekoliko publikacija, koje su sustavno i svijesno imale objaviti prve i glavne rezultate »seljačke književnosti«.

Bilo bi dakako potrebito ispitati bit i ustrojstvo svih tih ustanova, da se uzmognu podvrgnuti objektivnoj kritici njihovi ciljevi i sredstva, kojima se u svom radu služe; ali kako se one ne daju razdijeliti od političkog momenta, a taj nikako ne može ovdje biti našim predmetom, to ne mislim u to ovdje ulaziti. To više, što nije moja ni zadaća ni namjera, da dam ovdje opći prikaz čitavog nastojaonja oko »seljačke kulture«, nego baš da iz svega toga izljuštim samo ono, što daje povoda za literarnu diskusiju i za umjetničko ocjenjivanje, i što u tom pogledu može da otvori nove vidike. Jer ako uzmemo za polaznu točku razmatranja samu kulturnu organizaciju i njene zadatke, onda bismo bez sumnje morali s obzirom na praktične uspjehe primijeniti i relativnija mjerila na ono, što hoćemo umjetnički da procjenjujemo; a mi ne ćemo ovdje da govorimo o vrijednosti »seljačke književnosti« za kulturno-socijalni pokret seljačke stranke, nego o njezinu značenju za život čitave naše književnosti kao mjerila našeg općeg višeg kulturnog života.

U tom smislu ne zanima nas ni repertoar »seljačkih predstava«, i ako bi u zasebnoj studiji bilo vrlo zanimljivo uglaviti, što se je i s kakvim pretenzijama moglo izljuštiti iz čitave naše dramske literature i dati seljačkoj publici; šta je u tom pogledu učinjeno a šta propušteno. Jer ako n. pr. M. Begović u nedavnoj književnoj polemici (u »Savremeniku« XXI.; 1928. br. 8.-9.) napominje, da su se besplatne seljačke predstave davale i pred više godina (za prve uprave Treščecove), i ako se danas priređuju seljačke predstave, na koje uz seljake imaju prvenstveno pristup »dame u narodnim nošnjama«, to nije baš sasvim isto kao ono, kada su te predstave činile stvarno sustavan niz i imale publiku iz organi-

ziranih »Seljačkih Sloga«. Drugo je jedan pokret, a drugo je kulturno-financijska politika samog jednog zavoda; i baš te razlike pokazuju, kako bi ovakve probleme trebalo opširnije obraditi, no što se može u nuzgrednoj opasci.

II.

Da uočimo pravilno problem »seljačke književnosti«, treba da točno označimo bit njegovu: »seljačka književnost« u naročitom smislu nije književnost o selu i za seljake, nego književni proizvodi samih seljaka. Drugo je nešto n. pr. Veselinović, koji se doduše uživio i srastao sa selom, ali po svom zvanju i staležu ne pripada seljačkom sloju, a po svom književnom radu ima svijesne i izrazite veze s razvijanjem suvremene književnosti velikoga stila. Takav pisac daje divnu, zaokruženu sliku seljačkog života, ali baš radi toga piše i zapaža stvari, koje seljak ne bi nikada smatrao vrijednim toga, ili ih ne bi onako izrazio; a pitanje književnog stila donosi dakako i naročito gledanje na predmet. Nisam slučajno uzeo Veselinovića za primjer; on nam ujedno tumači, zašto se u Srbiji nije javio problem seljačke književnosti: jer uza svu razliku između seljaka-pisca i inteligenta-književnika, Veselinovićev socijalni odgoj, njegov intenzivni život sa selom i u selu kao i opći primitivizam tadanjeg patrijarhalnog doba učinili su, da je srbijanski seljak u takvim djelima našao i »svoju« književnost ne osjećajući potrebe, da sam aktivno u nju zasegne. A u drugu ruku jaka kultura narodne epike, koja se u istočnim stranama održala još i danas, gdje ima narodnih pjevača, koji stvaraju stil i terminologiju za opijevanje modernih bitaka stilom deseterca, učinila je suvišnim pitanje, koje se nameće u onakvom selu, gdje je te žice i te umjetničke potrebe već nestalo: kako da manifestira svoj pjesnički talenat seljak, koji poradi izmijenjene duševne strukture i svoje okoline ne može više da postane narodnim guslarom, a ipak mora da dade oduška svomu talentu. Jer je dakako sasvim pogrešna pretpostavka, ako tko misli, da se umjetnički talenat javlja samo u inteligenciji, koja čini najmanji postotak cjelokupnog naroda. U seljaštvu, koje je kod nas golema masa, bez sumnje je pjesnički talenat češći no što se i zamišlja.

U hrvatskim je krajevima pod dojmom tuđinskih utjecaja, socijalno-ekonomskih prilika i posljednjih teških nacionalno-političkih potresa (od 1903. god. amo) nestalo preduvjeta za razvijanje tradicionalne narodne književnosti u onoj mjeri i s onim značenjem, kako se ona razvijala u doba patrijarhalnijega narodnog života i prosvjetljeniji, politički osviješteniji i socijalno samosvjesniji seljak počeo je dobivati i svoju ličnu individualnost, a jača pismenost dala mu je pero u ruke; to ne znači samo pisanu riječ i štampano slovo, nego naročito to, da je tehnika narodnog deseterca eminentno tehnika pjevanja, pjevačkog akcentiranja i pjevačkog predaha; da je to tehnika publike, koja sluša i koja slušanjem gubi mnogo toga u detalju, a s tim gubicima računa epska širina narodne pjesme. Sve se to mijenja, kad čovjek uzme pero u ruke; i zato potreba seljačkog pisca, da piše drugačije no što bi naustice pjevao, ne potječe samo od gotovih književnih uzora, nego i od same biti stvari.

Ali kad ti književni uzori ne bi bili bez reda i bez sistema, kada ne bi kod toga vršile glavni utjecaj — na žalost — novine kao najjača i svakidanja lektira, nego prava i velika umjetnost kao umjetnički odgojno sredstvo, onda bi dakako i sam problem dobio veću jasnoću i čistiji relijef, a i njegovi bi plodovi vodili neposrednije k cilju. I koliko god socijalno-politički pokreti, ili recimo konkretnije: stranke nose zasluge u tom, da su organizovanjem seljaštva i buđenjem njegove svijesti iznijele na površinu baš ovakve jače individualitete dajući im pobudu i mogućnost za rad, toliko opet isti ti faktori svojom određenom i omeđenom ideologijom, svojim propagandističnim ciljevima sapinju pravilan razvoj talenta odnosno upućuju ga na sredstva izražavanja, koja nisu uvijek umjetnička.

Ogled dosadanjih praktičnih uspjeha najbolje će nam razjasniti samu osnovnu misao. Premda su politička glasila i kulturne publikacije u izvjesnim zgodama preplavljene stihovima, može se uza sve to kazati, da su se u okviru ovoga nastojanja u istinu razvila tri izrazitija individualiteta: Mijo Stuparić, Stjepan Novosel i Miškina. Njihovi glavni vidni uspjesi i padaju upravo u tu godinu (Novoselova »Prigorska svadba« u Narodnom Kazalištu i kao posebna knjiga, Miškinina knjiga »Za zvijezdom«.).

Mijo Stuparić počeo je ranije raditi i stekao već izvjesni glas »seljačkog pjesnika«. U »Izabranim pjesmama«, zbirci, koja očito ima retrospektivan karakter (izdala »Seljačka Sloga« god. 1927.), izvjesne pjesme (Dolaze kobni glasi . . ., Sa sjevera, Svud poljem pustoš vlada) očito su nastale za svjetskog rata, a šteta je, što uopće nije kod pojedinih godina označena godina postanka. Doduše u stvari za samo upoznavanje biologije ovih pjesama ne bi to mnogo pridonijelo: u njima se ne mogu razlikovati slojevi razvoja ni po tehničkom napredovanju, a rijetko po stvarnoj sadržini (kao kod onih ratnih). Prvo se ne može zapaziti radi toga, što se Stuparić nije razvijao iz svoje samonikle snage, niti je sam tražio nove izražajne mogućnosti: on je, pored ženske narodne pjesme, dobio gotove književne uzore i to onakve, koji su mu bili stvarno (socijalno ili politički) najbliži i onakve, koji su mu bili najrazumljiviji. Nevolja je samo u tom, što razumljivost redovno znači i osrednjost; jer u koga je velikog pjesnika i dikcija lako shvatljiva, bistra, u tog je opet uzlet misli tako snažan i gord, da ne treba doduše baš komentara, ali treba svakako jačega zadubljivanja. Uza sve to držim da bi n. pr. Preradović bio i veći i bolji odgojitelj seljaku pjesniku, nego n. pr. Harambašić, čiji se utjecaj kod Stuparića očito osjeća. Ali Harambašićev izraziti političko-patriotski stav, njegova — mora se priznati — zamjerna vještina, da kuje devize u smislu političkog programa i da ih spretno zapisuje na stjegove patriotskih budnica, bez sumnje je snažno djelovala na seljaka, kojega je baš politika i povukla na kulturno polje rada. Takve su programatske pjesme »Kmet«, »Seljaku«; ali najviše je Stuparić protkao programskim lozinkama svoga »Matiju Gubca« (izdala Radićeva Slavenska knjižara 1923.), koji i formom i stilom tako živo sjeća na Harambašića (Mučenici, Grob izdajice i t. d.). Ponajprije osmerac mjesto narodnog deseterca; zatim (možda i radi sroka, koji ga jako veže) zbijeni, nekako sumarni način pripovijedanja, koji ide samo za stvarnim pointama, dok zanemaruje sve, što je narodna pjesma stvorila u svojoj estetski nesravnjivo skupocjenoj tehnici epskoga pripovijedanja. Iz toga ne slijedi, da bi se seljak pjesnik, prilazan i utjecajima umjetničke poezije, imao slijepo ugledati u narodnu pjesmu; ali se on bez štete ne može ovako temeljito udaljiti od onoga, što mu je najbliže. Poradi toga pripovijedanje i postaje suhoparno, crtanje površno; dok u svojoj lirici Stuparić ostaje dosta tipičan, ali uza sve to ima fino proosjećanog sentimenta, ovdje ne hvata nigdje priliku, da raskrije svoje vlastito srce, da ga zanese osjećaj ili pjesnički ugođaj, nego mu je sva idejna sadržina u stilu i na visini političkih uvodnika. Uza sve to mu nipošto ne valja poreći izvjesnu Harambašićevsku vještinu u zbijenom, poslovičnom izražavanju programskih misli, što je možda u vezi i sa stvaranjem poslovica, koje je seljaku prirođeno. I tako, osim ponekoga zgodnog stiha ili fraze, osim poneke, naročito seljačkim izrazitim humorom obojene opaske, slabo bi se šta moglo iznijeti na ovom djelu kao pjesnički vrijedno. A to ne znači, da Stuparić nema pjesničkog talenta; da se Stuparić odlučio kao mlađi od njega Novosel, da piše u dijalektu, bez sumnje ne bi s književnim jezikom poprimio i svu onu učenu frazeologiju, koja u osrednjosti pjesnika, u koje se on ugledao, dobiva još i izvjesnu neelastičnu ukočenost. Jer ako pored svega toga izvjesne lirske pjesme Stuparićeve imaju i lagana poleta i iskrena osjećaja, osjećaja prirode i erotike, kazana neposredno i jednostavno, to je svakako dokaz, da se tu ne radi o promašenom talentu nego samo o promašenoj školi (pjesničkoj), koja ga je imala naučiti, da je u pjesništvu prvo poezija, zanos za ljepotu, za zvuk stiha, za boju riječi, za zornost slike, za užitak u pjevanju i pripovijedanju, i da bez toga zlatnoga praha, koji poezija posipa po stvarima, one postaju još blijeđe i mršavije, no što bi bile u dobro napisanu proznom članku.

III.

Kada je u Narodnom Kazalištu prvi put izvedena »Prigorska svadba«, ja sam tomu sasvim zasebnom djelu posvetio naročitu studiju (u Hrvatskoj Prosvjeti 1926.), koju ne mogu ovdje da opširno ponavljam. Navest ću ovom prilikom samo to, da sam tamo obrazložio i uglavio momente, koji čine, da ovo djelo zauzima svoj vlastiti položaj u čitavoj našoj književnosti kao pozornička tvorevina, koja potekavši od seljaka, izlazi sasvim točno ususret nastojanju ekspresionizma oko primitivizma umjetnosti, oko (da se tako izrazim) teatraliziranja drame t. j. oko toga, da je kod dramskoga djela glavno njegova izvedivost na pozornici i

efekti, koje pritom izaziva, a ne »lijepa mjesta«, koja kod čitanja možemo podcrtati, ili zvučni stihovi, koji na pozornici postaju pustim romonom riječi. Premda je »Prigorska svadba« samo niz prizora, njihov je vez čvrst i njihova pozornička uvjerljivost tako jaka, da se i ne osjeća, da tu jedva ima radnje u naročitom dramskom smislu riječi. Nema zapleta, nema fabule; tok je radnje unaprijed dan: prošnja i svatovi. Ali uza sve to nije to namještena muzejska riznica narodnih običaja, nego svečano događanje iz života, puno životnih sokova i idejne sadržine. Kad bi to izvodili profesionalni glumci, bez sumnje bi cijela stvar dobila više manje onaj muzejski karakter; kad to izvode seljaci, osjeća se i na samoj pozornici živi stvaralački duh naroda: jer oni to izvode s istom onom svečanom ozbiljnošću, s istom onom nepomućenom naivnošću, koja je bila primarni uvjet za stvaranje tih narodnih običaja; ti običaji kao da baš sada po prvi put pred nama nastaju, jer zbiljski karakter pojedinih seljaka izvađača svojom naročitom bojom svakako unosi u pojedine momente igre nove nijanse. Upravo kao što je narodni guslar preuzimao junačku pjesmu od drugoga, ali po svom talentu unosio u nju nove ljepote, tako da je ostala uvijek nova i uvijek živa.

Umjetnička je sadržina ove igre — kao i kod svih narodnih običaja — tipizovanje znamenitih momenata ljudskog života i njihovo izražavanje naročitom simbolikom. Ta je simbolika u ovom slučaju tako bliza pozornici, da se n. pr. kako sam već u svome prikazu istaknuo, sama »vožnja škrinje« doima kao zasebna mala vesela igra.

Za Novoselov rad i njegovu procjenu karakteristična je ova činjenica: on sam navodi, da mu je pobudu za ovo djelo dalo čitanje folklorističkih radova Antuna Radića; kod toga odaje pravilnost njegova instinkta to, što je on svoje zapisivanje narodnih običaja osjetio kao pozorišni rad, a ne kao sabiranje folklorističkog materijala u naučne svrhe. On je osjetio, da jedan ovako krupan tipizovani momenat ljudskoga života, kao što je sklapanje braka, može da zaljulja srcima i dušama stotina i tisuća, ako se u svojoj nepatvorenoj čistini i naivnoj plastici iznese na pozornicu kao živa igra. Pa ako u svom djelu i nije dao drame u literarnom značenju, dao je svečanu igru, koja ima svoj naročiti karakter i

svoju naročitu vrijednost za stvaranje umjetnosti masa monumentalnoga stila. A baš za tim je išao ekspresionizam u toliko svojih pokušaja, u toliko skršenih inicijativa, koje su se nasukale na suviše temperamentnom zaletu pojedinca, koji nije respektirao vjekovne superiornosti tradicije i one svečane veličajnosti, kojom ona prožima sve, što ide u krug njezina mnogovjekovnog opstanka.

Novoselov drug Miškina nastupio je s jačim literarnim pretenzijama: on je pripovjedač, i kad bi se polazilo sa samog stajališta njegova talenta, možda taj naziv i ne bi bio toliko neopravdan. Narod, kako je poznato, umije da glatko i lijepo pripovijeda; i šta narodnu pripovijetku u tehničkom pogledu i razlikuje od umjetničke, to je čista stvarnost događaja, bez refleksija, bez analize, i njihova čvrsta povezanost. Ali Miškina ne pripovijeda na način narodne pripovijetke, jer njemu nije samo do stvarnosti događaja, on iznosi probleme, on se bori za konkretne ideje, i zato osim čistoga pripovijedanja mora da umuje, razmišlja, nauča. I zato se on ugleda u umjetničku novelistiku; ali uza sve to ima mnogo neposrednosti u njegovim intonacijama pripovijetke, u opisima i crtanju ugođaja. Ali kad se radi o završnoj pointi, o uvjerijivoj povezanosti između ideje i zapleta radnje odnosno njegova raspleta, onda mora da mu klone snaga, jer joj nedostaje primjerene inteligencije. Crtajući opreku između sela i grada on poznaje selo vrlo dobro, ali zato premalo poznaje samu bit gradskoga života, pa je radi toga jednostran i naivan, a problema ne zahvata u njegovoj osnovnoj biti. Pa premda su počeci njegovih novelističkih pripovijetki dosta puta sugestivni i privlačivi, meni se čini, da seljački pisac uopće ne može svladati zadatke realističke pripovijetke, nego da je njegova domena kratka pripovijetka sa sažetom životnom mudrošću u završnoj pointi, priča s karakterom parabole, u kojoj je izljuštena iz prolaznosti sporednih stvari ona bitna jezgra tipske životne situacije i oštro istaknuta njena životna pouka. Tako je pripovijedao narodu Isus, u tom obliku narod pripovijeda, kada prikazuje realni život (jer drugo su gatke ili bajke s fantastičnim motivima i čudesnim elementima); u tom obliku narod umuje i on ga dovodi do najvišeg izražaja narodne iskustvene mudrosti: do poslovice. U takvim je pričama često uspio i Miškina, dok se u pripovijetke realističnog stila ne bi vjerojatno

ni upuštao, da ga nije navela na to praktična pobuda: politička propaganda i poremećenje socijalne atmosfere, stvoreno ratom. U jednu ruku staleška svijest, »klasna borba«, a u drugu pacifizam. Ali ne treba misliti, da su oba ta momenta umjetno unesena u dušu seljakovu: oni su samo probuđeni u njoj, i ako ih je politika zaodjela često u neugodno ruho novinarskih fraza. Ali kad se uzmu na um faktične prednosti seljačkog staleža, onda nije teško uvidjeti, da ta staleška svijest ne mora biti podjarena, da bude iskrena i neposredna. A u drugu je ruku seljak tako rekavši rođen pacifist, jer on znade najbolje, šta znači zemlju imati i zemlju izgubiti; on znade, šta znači jednim potezom pera biti izbačen iz stoljetnog poretka patrijarhalnog seoskog života na daleka bojišta, u razvratne gradove, u bijedu i oskudicu, u život ciganina i skitnice. A dotle mnogi član drugih staleža preko noći postaje od ničega ministrom, ne uviđajući koliko u takovoj karijeri imade pustolovnoga, nestalnoga, opasnoga, skitničkoga, što ga čini sposobnim, da i sebe i cjelinu zaplete u teške pustolovine, od kojih je najteža rat. Dok je mnogi član drugih staleža u ratu stekao imetak, ugled, položaj, dotle je seljak moralno i materijalno trpio, a jedino što je stekao, to je izvjesno proširenje kruga znanja i gledanja. Ali kako mu nedostaje formalno obrazovanje, da to stečeno znanje do kraja svlada, prijeti mu ozbiljna opasnost poluinteligencije, kojom se upušta u probleme, kojima nije dorastao, naročito ako ga na to mami moć propagandističke fraze.

IV.

Je li dakle seljačka književnost naročit smjer, posebna literarna škola ili epoha? Očito je, da o tom ne može biti govora; ona je samo kulturno-socijalna pojava, zanimljiva u sebi, znatna samo u onolikoj mjeri, u koliko privodi općoj kulturi, odnosno književnosti, nove forme ili elemente, koje može seljak po svojim naročitim predispozicijama da dade. Inače, ako ta književnost ima samo da turi seljaku pero u ruku, pa da on bude »literat«, učinit će od njega poluinteligenta i prije će zakopati nego izgraditi njegov talenat. Mnogo bi krivnje dakako u tom slučaju nosila na sebi i sama književnost, koja se sasvim otuđila od seljaka i ne stvara nikakva mosta između svojih pretenzija i golemoga seljačkog

naroda. Ekspresionizam je specifično gradska književnost, njegov je svijet uskih ulica, začađenih tvornica, najamnih vojarna, asfalta i kandelabra; ekspresionizam u svojoj iskrenosti ne će da pjeva ono, čega ne poznaje, a on ne poznaje sela. I zato je njegov primitivizam usiljen i umjetan, i ako bi se faktično nastojanje oko zbiljskog primitivizma moralo sastati sa selom.

Drugim riječima: zašto da se seljak, ako hoće da pjeva, mora da povodi za Šenoom, Harambašićem, Badalićem i dr., a ne za sadanjim pjesnicima, pa da mu tehnička sredstva izražavanja budu suvremena i da njegove književne tvorevine budu upućene svima, a ne samo onima, koji ne znaju dalje od Šenoe i Harambašića? Neka se ne misli, da je to poradi tehničke »lakoće«, jer eno hercegovački seljak Kordić (koji objavljuje svoje pjesme u publikacijama hrvatske pučke stranke) savršeno pogađa ton i tehniku Nazorovih »Hrvatskih kraljeva« — ali vodi li to cilju?

Ako je književnost poslije ekspresionizma odbacila njegove nastranosti i neuravnoteženosti, a prigrlila izvjesnu bistrinu osjećaja i jednostavnost izražavanja, onda put ne bi bio baš dalek do toga, da se čekajući na genij, koji će taj problem jednim udarcem riješiti, stvara sloj literature, koji ne će biti »za narod«, ali će biti njemu bliz ne napuštajući pritom velike, pa i najveće umjetničke pretenzije; jer jedino na toj liniji moći će čovjek sa sela ne da se utrkuje s inteligentnim piscem u modernim književnim formama, nego da neposredno privodi općoj kulturi ono naročito, što je selo vjekovima obrazovalo i čuvalo, i što može s punim ponosom i jasnom sviješću da unese u umjetničko nastojanje svoga vremena. Novoselov je primjer u tom karakterističan uspjeh za selo; a sa strane grada može Društvo sv. Jeronima u nekim svojim novijim publikacijama (Lahnerove zbirke narodnih pobožnih pjesama, Grgčev Gospodin Rafo i dr.) i u čitavom svom nastojanju oko podizanja umjetničkih pretenzija knjige »za narod« da zabilježi rezultate, koji su dobri putokazi i pobuda za nove dobitke.

Ne upuštajući se u sam ovaj posljednji problem, jer bi on prešao okvir ove radnje, želim jedino utvrditi, da je nastojanje oko »seljačke književnosti« u konkretnim svojim predstavnicima iznijelo jedan zanimljiv problem, koji nema samo socijalno-političkog

značenja, nego i književno-umjetničko; da je taj problem niknuo baš na hrvatskom tlu i u zatišje iza ekspresionizma unio jednu novu pobudu, koja bi mogla donijeti znamenite plodove, kada bi prešla u svijest nosiocima današnje književnosti.

IVAN MEŠTROVIĆ: INDIJANAC NA KONJU ODAPINJE LUK

SLAVKO BATUŠIĆ

VOŽNJA

Sâm samcat,
mesarski ranjen životnom prozom,
zatvoren u se trostrukom bravom,
spasavam dušu prvim vozom.
Pobožno sjedam u žuti kupe
i tvrda je drvena klupa
slađa od ljubavnog loga.
Osjetim silnu strast
kad gvozdena kliješta probuše kartu
na kojoj su skladane rime
gradova — sela — beskrajnih stanica
Sklopivši umorne oči lebdim
ko mrtvo drvce u kutiji šibica.

Bruse kotači cestu od gvožđa
u sniježni kajmak gruša se para
dršće mi zanos na staklenom oknu,
a sedam rumenih anđela čuvara
ko golubi lebde šumno nad vozom,
skretnice paze, mostove, rampe,
vjerni moji anđeli čuvari.

Stanica.
Pa opet trzaj odbijača.
A ja se hvatam mjedenih kvaka,
prstima kucam o drvenu klupu,
smješkam se viziji mrtvačkih raka.

Ulazi mlada avantira
crveni kovčeg, grivna od safira.
Ti srce moje, zar za te nigdje mira!
Sjedne kraj mene mlada avantira:
O, damo, —
ja sam siromašan mladić prečista srca,
imam samo anđela sedam
i dobru dušu pod košuljom prostom.
. . . .
Ništa —
Pa, ništa!
I opet blisnem kroz neku stanicu.
I tako mijenjam granicu
kao na vjetru staru kabanicu.
A onda kroz prozor bacim brnjicu,
napuštam veslo na galiji nacije
bez svake lažne komemoracije.

Bodljikave žice sam prošao
u stranu zemlju došao.
Duboki poklon vitkom semaforu,
i topli pozdrav maramom bijelom
osamljenom starom slomljenom boru.

Klisne kaplja zalutale kiše
na neku daleku suzu miriše.
I tako ponoć nečujno prođe
na oči ni tren mi san ne dođe.
U gorama noći hladne ko led;
dobro je ponijeti vuneni pled.
U zoru u pasošu okrenem stranicu:
opet sam prešao jednu granicu.
A onda sutradan
plane u ruju bujni dan.
Oljuštim zlatnu žutu narandžu
punu slatkog mirisnog soka
grizem šećerno svježe meso
ronim zjene u brda visoka.

Po stoti puta zviždaljka zasvira.
Ulazi nova mlada avantira
zeleni kovčeg, grivna od ahata
ko sveta slika od staroga zlata.
O, damo, —
ja sam siromašan mladić prečista srca . . .
nemoćno pjesma u grlu grca.

Prolazi podne bez zvonjave podna.
Plätze nehmen — Mittagessen.
Menu: jawohl, nur Delikatessen.
Gutam oštrigu slanu i biftek pun krvi
i mislim na zagorski krumpir prvi
što rađa ga proljetna zemlja rana
u doba cvata breskvinih grana.

I opet prođe dan
i već je novi sutradan.
O, anđeli moji čuvari
zar nisu vam klonula krila
u vašem letu po usjanoj pari!
Prenez places — deuxième série.

Netko je gurnuo neku skretnicu
za ručkom se opet preskočilo granicu.
I tako skretnice određuju smjer
i dobri usud kondukter.

Nijemo mine pet šest dana
već malo zarasla je stara rana.
I tako u vožnji prolazi godina
pod mudrim okom starog Gospodina.

O, moćni gospodine sviju carina,
Veliki gospodine policista,
Svijetli gospodine vođo vlakova,
— moja je savjest nevino čista.

Ja nemam robe kriumčara,
ja samo tajne sanje nosim,
i beskrajnom vožnjom bez cilja i sna
dosadnom krugu danâ prkosim.

Sve crnji moji su prsti
Sve više ugljenog praha u kosi
Sve gorči miris ujeda pluća
Sve luđa čežnja o jutarnjoj rosi.

Ne, ne živi čovjek od hljeba
nego od zrcala jezera plavih
na kojima titra smiješak neba.
Od male čašice staroga ruma,
od poplave crvenih jesenjih šuma
što jesu samo tren
a onda nisu nikad više,
ko bakreni mjesečev srp
koji mi mladost podmuklo briše.

Vožnja.
Da, vožnja bez konca i kraja,
jurnjava mlinskih točkova
i stalni put spram vratiju raja.

No kada budu puštali prvi voz
ukinuvši klasu prvu i drugu,
siromah mladić prečista srca
naći će svoju posljednju prugu.

JOSIP KULUNDŽIĆ

SAVREMENA PRIČA

USPOMENA, iz koje je Vatroslav Krčelić crpao nove snage za svoj optimizam (dolazeći osamnaesti put kao oprezan prosjak pred ministrova vrata i odlazeći opet, tup od bojazni, da ne prekorači svoje čovječansko dostojanstvo) sastojala se iz nekoliko nezaboravnih vizija. U film njegove romantično-mladenačke prošlosti ulazi u prvom redu poza, u kojoj je priljubio užareno lice blatnoj zemlji savske obale, kad mu je nad glavom fijukala tanad financijske straže; srce mu je udaralo radosnu koračnicu, prateći nečujno korake potajno prevezenih jugoslavenskih revolucionaraca, čamcem preko Save, tamo na drugu obalu slobodne Srbije. Drugi čin toga filma odigran je u hodniku stana njegova prijatelja, sina natpreglednika financijske straže, s kojim je Vatroslav imao da ukrade desetak pušaka i potrebnu municiju za revolucionarni prevrat prigodom dolaska ekscelencije Stjepana Tisze u pogranični njegov rodni grad, iz kojeg se vidjela prestonica njegovih đačkih sanja. Treći čin filma kulminirao je u zgrčenoj pesnici prateći jezoviti govor na noćnom sastanku štrajkaša-gimnazijalaca, isključenih radi protudržavničkih podviga. Pa onda čin u osamljenoj bašti penzioniranog majora gdje je bez ceremonija i bez fraza nijema zakletva vezala nacionalne urotnike. Pa čin pred uniformiranim policajcima s pravima egzekutivaca ratnog suda. Pa čin u zatvoru... Taj film, okretan u takovom oduševljenju, da je oznaka »patnja« ili oznaka »muka« mogla samo da povrijedi mladenački ponos, u takovom deliriju mladenačkog samopregaranja, u kom je pjesma nadoknađivala kruh, a nada vodu, taj film zavrtio se još jedamput pred očima Vatroslava Krčelića, ali sada takovom brzinom, da je u oštrom fijuku prevelikog trenja

izgorio. Plamen kao da je zahvatio čvor, u koji je gigantski optimizam vezao i napeo sve njegove nerve, plamen je sažgao taj čvor, strune su njegovih živaca pukle i zaječale jedan savršeno neugodan akord, koji je Vatroslava Krčelića probudio u stvarnost.

Sjedio je na jednoj dugačkoj klupi u halu stubišta ministarstva zatvarajući svojim skrušenim tijelom krug ljudi, koji su blijeda lica skidala poglede sa zvaničnih brčetina sluge pred vratima i prenosili ih na bijeli zidni karton, na kom je stajala tvrda fraza:

»U ovom ministarstvu nema upražnjenih mesta.«

Osamanaest dana pratio je Vatroslav Krčelić ta blijeda lica, te otromboljene brčine i taj zidni karton, i osamnaest puta vadio je najveći prestonički dnevni list čitajući ugodni demanti kartona:

»Postavljanja u Ministarstvu. Na predlog g. ministra . . .«

Uvijek nove fizionomije (a on jedini već osamnaesti put), ponukavale su Vatroslava da potraži razlog, zašto bi ga vječno uvrijeđeni sluga, svaki put, kad bi on pokušao da se približi vratima ministrova predsoblja, prezirno pogledao od glave do pete i kategorički izjavio:

— Ne može!

I promatrajući kretanje svojih sumolitelja nasmiješio se jedinom rješenju tog dubokog problema: u velikom krugu hala, na svim krilima držale su ustreptale ruke po jednu veliku bijelu kuvertu. Te kuverte, podnesene pod uvrijeđene brčine ministrovog cerbera, otvarale su put u daljnje etape prema kabinetu. Vatroslav se okrenuo na lijevo: dama u dubokoj crnini, sa žarkom crvenom šminkom na obrazima, nije odavala ni najmanje volje, da se upusti u objašnjavanje sadržine svoje kuverte, koju je oprezno prekrila krajevima svog crnog vela. Ali na desno sreo je Vatroslav srdačan pogled iz plavih očiju i zato se zakašlje i šane:

— Gospodin ide također ministru.

Plavi mladić srdačno se nasmije:

— Naravno. Svi mi idemo gospodinu ministru, gospodine Krčeliću.

— Zar vi mene poznajete?

— Vas? Komično. Zašto ste tako skromni, pa vas poznaje cijela Hrvatska i . . . Uostalom, ja sam pratio vaš prosvjetni rad u narodu i poznajem vaše zasluge, gospodine Krčeliću. I ona vaša afera.

Molim vas, komično. Vi zaveli djevojku? Smiješno. To su vam prilike kod nas. Jalni su vam, gospodine Krčeliću. Novine ne mogu da dopuste, da se mlad talenat razvije. I onda, vi ste pogriješili, grdno pogriješili. Radili ste za narod, ali se niste nikada pitali, uz koga je narod. Vi se nikada niste partijski opredijelili i to je vaša pogrješka. Zato su onu klevetu sve novine primile kao gotovu stvar. Nijedan vas list nije branio, eto, u tom je sve. Ja znam, da ste vi nedužni, jer poznajem familiju one djevojke. Vi ste dobili i zadovoljštinu suda. Ali rehabilitacija? Hoćete li i nju postići? Vi ste optimista i radite dalje za narod. Pa zar vas vaša afera nije opametila? Vidite, ja sam partijski čovjek. Optužili su me, da sam prodao seosku knjižnicu, onu istu, koju ste vi teškom mukom skupili, bez ikakove nagrade i zahvalnosti. Knjižnice je zaista nestalo i ne zna se, ko ju je prodao. Ne zna se. Sud je mene čak i osudio. Ali moje su me novine branile i obranile. Nisam nikada sjedio! Ja imam svoje novine, jer sam partijski čovjek. Ja sam bio predsjednik glasačkog odbora. I moj ministar sjedi danas u kabinetu. Prije dva tjedna vidio sam vas, kako ovdje sjedite. I vi sjedite još uvijek. Ja sam i opet dobio svoje staro mjesto. A vi? Gdje vam je preporuka od partije? Gdje vam je pismo za ministra? I zašto sjedite ovdje? Zašto ne uđete? Vi ste poznati naš javni radnik. Vi ste skrupulozni? Pogledajte tamo onoga crnog prostaka, on je napravio umjetno bankrotstvo i namirio se sa deset posto, i naravno nije izgubio trgovačko ime, jer je zaslužan za našu stranku. Sada intervenira za neke glumice. Da ste njega zamolili, da rekne riječ za vas, ne biste morali doći sto puta u ovo stubište. Ona stara frajla tamo preko tukla je školsku djecu na selu tako, da su neka i pomrla; kažu da joj je to nastranost; pha, do suda nije ni došla i ona će sada dobiti mjesto u muzeju; brat joj je naime sekretar mjesne organizacije u Bačkoj. A onaj stari čiča? Pronevjerio novac za gradnju pučke škole u unutrašnjosti. Stvar je legla, a on sad, kao penzionirac, izdaje neke školske knjige s toplom preporukom ministarstva. I tako redom. Ja vam sve to znam. I vi ste još skrupulozni. Hoćete li da vam kažem još nešto? Ja sam se požurio ovamo, jer ovaj ministar treba da padne ovih dana. Zato sam ponio još dva pisma. Od drugih partija — preporuke — za svaki slučaj.

Tražim premještaj u veći grad. Možda ću i ja moći da kažem koju riječ za vas. Ja sam Rihard Švercer. Hodite sa mnom.

Ne mogavši se snaći u ovoj bujici riječi Vatroslav Krčelić usudio se ipak da se opre:

— Gospodine, ja mislim, da kod ovog ministra, koji je mlad i sposoban, koji je duša velike liberalne stranke i za koga je poštenje sve, da kod ovog ministra ipak ne važe intervencije ovakove vrsti.

— Hahaha, dragi moj gospodine, svi su oni jednaki u ovom gradu. Dokaz ste vi sami, gospodine moj. Da vidite, da li ću ja uspjeti! No, to bi lijepo bilo, da on odbije mene, partijskog čovjeka. Da nije bilo ono s onom knjižnicom, ja bih sad ravno s vama otišao ministru. Ovako moram postupati taktički. Dođite sa mnom.

Švercer je povukao Vatroslava vrlo energično osjećajući, kako mu se »vlast« digla do grla. Pred njima je brkati sluga upravo vikao na vrlo učtivog mladića:

— Ne može! Dobio sam naređenje! Nikoga ne smem da pustim! Šta ti misliš, da se ministru ide samo tako! Još je i previše dobar ovaj sadašnji. Ranije se publika nije smela zadržavati ni na hodniku, a gde još da ide šefu kabineta, pa da se svi tamo nagurate. Ajde! Odbi tamo! Na klupu!

Švercer gurne Vatroslava pred sebe i prođe pored sluge. Brkajlija skoči sav još u svom pravednom bijesu:

— Ej, ti, kud si nago?

Švercer pocrveni i prodere se sav crven:

— Šta se ti na mene dereš. Ne znaš li ti ko sam ja! Ja idem dnevno ministru u poslovima, koji se nikog ne tiču. Nemam ja vremena, da čekam na tvoju milost, kad ministar na mene čeka. Malo bolje da paziš, ko stalno ulazi kod ministra!

Brkajlija je nevjerovatnom spretnošću transformirao svoj glas u mrmljavu učtivost:

— Oprostite, ne mogu ja da pamtim sva lica. Ako vas ministar čeka, to je drugo . . .

A onda se ponovo okrene na učtivog mladića i drekne:

— Jesam li ti kazao, da tamo čekaš?

Mladić preblijedi:

— Oprostite, gospodin ministar je moj ujak. Zvao me je telefonom, da dođem u kabinet. Putovat ću s njim u Bačku.

Brkajlija se naceri:

— Gle! Sad je i tebe zvao ministar. Gde ti je pismo? Nemaš pismo! Sedi tamo i čekaj, dok nisam zvao žandarma.

Učtivi ministrov nećak iz Bačke povuče se rezignirano na klupu. Švercer se nasmije i šane Vatroslavu:

— Eto, to se zove uredovanje. Ovaj učtivi mladić koji je morao natrag na klupu, zaista je ministrov nećak, a ja, koga ministar uopće nije zvao, ja mogu da prođem. Ali zato treba nastupati kao vlast! A ne kao Evropejac!

Vatroslav se nađe u mračnom hodniku pred vratima šefa kabineta. Stari sijedi sluga sjedio je na jednoj stolici pred vratima i zavijao je cigaretu.

Švercer mu turi pismo pod nos:

— Za šefa kabineta.

Stari sluga i ne pogleda ga:

— Ulazi. Ulazite svi! Sasvim mi je svejedno. Sad je već svaki dripac neka sila. Ranije smo sa žandarmima pravili red, a sad došla neka majčina demokracija. Imaš pismo, ulazi. Ne znam uopšte, zašto me ne penzionišu. I ovaj šef, neki mladić, phi . . .

I on pljucne u stranu pred noge dvaju delegata, koji su ukočeno čekali u žaketima, kao neke sablasti iz nadleštava austro-madžarske monarhije. Stoje oni ovdje tako već sate i sate i čekaju zgodan momenat, da starom čiči gurnu dvije banke u šaku, jer ni oni nemaju pisma, tek, došli su, da se poklone ministru u ime saveza slovenačkih učitelja, noseći kao dar neki jubilarni almanah u koži.

Švercer uvede Vatroslava u sobu šefa kabineta, koja je bila puna ljudi i dima. U jednu praznu fotelju utisne Švercer Vatroslava pa pođe mladom šefu kabineta i nagnuvši mu se sasvim nad uho, prošapta nešto vrlo važno. Šef, koji je izgledao vrlo neraspoložen i pospan, pokaže Šverceru vrata ministrove sobe; Švercer tiho uđe u ministrov kabinet.

Debeli neki mladić, kome je lice bilo izlijepljeno crnim flasterima, ustane:

— Kako, majku mu, njega ste pustili odmah, a ja čekam već dvadeset minuta.

Šef zijevne i uzme telefon:

— On ima izvještaj iz Bačke, a ministar putuje onamo sad u podne.

Javi se tuberkulozni čičica, kome su ruke drhtale jedva držeći šešir:

— Šta, on, izvještaj? Pa taj je pokrao knjižnicu! I prodao knjige!

Debeljko s flasterima se nasmiješi:

— Koješta. Nije to još ništa. Taj je premlatio jednog opštinskog bilježnika, pa kad je ovaj umro od povreda, on mu je zaveo kćer.

— Halo, halo! — vikne šef kabineta u telefon, — Ne može! Ministar putuje danas u podne!

— More, što ima u toj našoj liberalnoj partiji tipova, to je skandal jedan! — uzdahne mladić u odijelu »bois de rose«, koji je neprestano šetao po kabinetu. — Ja znam tipova, da se krstiš.

— I svi oni ulaze kod ministra, kao da idu u bircuz — promrmlja lijeno šef kabineta. — Da sam ja ministar, prošli bi oni kroz osam ruku, pre negoli dođu mene da secaju.

Vrata se široko otvore i u sobu bučno upadne visok čovjek i vikne:

— Je li tu ministar?

Šef kabineta se teškom mukom digne:

— Tu je. Prima referat iz Bačkog sela.

— Aha! — klikne gromko visoki čovjek i upadne u ministrov kabinet.

Debeljko se naceri između dva flastera:

— Ko bi mu reko, da je pred rat prao crijeva u klaonici, a sad je narodni poslanik.

— Prao crijeva? — uščudi se jedan vrlo korektan gospodin — zar u našoj partiji ima i takovih poslanika?

Debeljko prasne u glasan smijeh, ali smjesta stegne lice u kiseo grč:

— Što je prao crijeva, još, još. Ali što je on bio zakopao za vreme rata akcije na nalog upravnog odbora, pa ih onda jedne

noći, za vrijeme okupacije otkopao i prebacio u Austriju, a odande u Švajcarsku — to ti je, brate moj. Danas on ima trideset milijona.

— O, o, o, to ne može da bude — sumnjao je korektni gospodin.

— Vi ste prečani vrlo naivni ljudi — smješkao se gospodin u odijelu »bois de rose«, — zašto čovjek ne bi mogao da predigne akcije za vrijeme okupacije. Ko to zna i ko može da ga hvata?

— A sad priča, da je Solunac! — smije se debeljko s flasterima. — Ajde, odoh ja, pa ću opet da se vratim.

Debeljko ode smijući se široko.

Korektni gospodin nagne se prema šefu kabineta:

— Pardon, ko je ovaj gospodin s flasterima, što je malo čas izašao.

Šef pogleda umorno u korektnog gospodina.

— To je masni Pera.

— Masni Pera?

— Ama, da, to je onaj iz poznate subotičke afere s mašću. Pre neki dan su ga premlatili na jednom zboru.

Sluga otvori vrata i pozove:

— Gospodin Pantić.

Mladić u »bois de rose« izađe u hodnik.

— A znate li, ko je ovaj u »bois de rose«? — upita šef kabineta korektnog gospodina.

— Ne, ne znam, gospodine!

— To je Vasa Džon. Liferant cipela sa papirnatim džonom za državu. Inače je profesor i sad će postati član Pedagoškog Savjeta. Danas je potpisano rješenje.

Zvonce zazvoni i šef kabineta uđe u ministrov kabinet.

Stari jedan oficir ustane sa svoje fotelje ispred prozora i prikuči se korektnom gospodinu prečaninu:

— A što ovaj šef kabineta priča. Gluposti. Ima on više na rovašu nego mi svi zajedno. Da vam ja samo pričam, šta je radio za vrijeme rata! Bio je u mojoj četi. Phi!...

Vrata se ministrove sobe opet otvore, Rihard Švercer uđe trijumfalno u sobu šefa kabineta i pođe ravno prema Vatroslavu Krčeliću:

— Minister je sjajno raspoložen, sve sam svršio povoljno. Uh,

zaboravio sam, da mu spomenem za vas. Ali, uostalom, uđite slobodno. Vi ste naš javni radnik i ministar zna za vaše velike narodne zasluge. Hodite, ja ću vas uvesti.

I u času, kada je šef izlazio iz ministrova kabineta, gurne Švercer Vatroslava vješto pred ministrov pisaći stol, pa se zatim tiho izvuče iz sobe.

Vatroslav Krčelić našao se uspravan u udaljenosti od osam koraka pred gospodinom ministrom. Osjećaj potpune potištenosti s onoga, što je maločas u šefovoj sobi morao čuti, srušio je u njemu zadnju iluziju o neprikosnovenosti visokog ministrovog položaja, što ga je nosio u svojim uspomenama na velike evropske prestonice. Savršena apatija nije mu uopće ni pokretala jezik, i važnost ovoga momenta, kako ju je sebi iskonstruirao ranije u velikom halu stubišta, postala mu je sada toliko smiješna, da se mogao razdrati u cerekanju. Postalo mu je totalno svejedno, šta će se sada dogoditi, i kojim će pravcem poći njegova sudbina.

Gospodin ministar, koji je nekoliko dugih časaka pisao pognute glave, podigne svoje plave oči i zagugutne:

— Molim.

Vatroslav Krčelić približi se nijemo. Kad je došao sasvim do ministrovog stola, on pokuša da nešto kaže. Ali ministar se blago nasmiješi:

— Vi ste to, gospodine Krčeliću? Drago mi je, izvolite sjesti.

Kao da se zatvorenih očiju survava u neki bezdan, Krčelić izruči pred ministra u rastrganom neredu svoju izjavu i svoju molbu:

— .... i zato molim, da mi se u ovoj mojoj državi, koju sam toliko sanjao i želio, u ovoj državi, u kojoj je četrdeset hiljada doskitanih ruskih emigranata dobilo državno namještenje, da se meni, skromnom javnom radniku, podijeli jedno malo mjestance, na kome ću moći raditi, raditi, raditi...

I u tom času, izgovarajući tu najdražu riječ »raditi«, Vatroslav Krčelić osjetio je živu potrebu, da gospodin ministar jednom jedinom riječi obori sve ono, čime se maločas kaljali njegovi hrvatski topli ideali, da kaže jednu riječ, koja će u njemu opet dići vjeru u ovu nesretnu zemlju, koji će opet oživjeti sažgane

vizije njegove mladosti. I kao da je pogodio njegove intimne misli, ministar reče egzaktno:

— U ovoj državi vlada red, gospodine Krčeliću. Vi, kao poznati javni radnik, morate u tome radu da prednjačite ostalima. Vaše postavljanje mora ići svojim redovitim tokom. Napišite molbu, taksirajte je, predajte nadležnom odjeljenju i čekajte rješenje u zakonu predviđenom roku. Drago mi je bilo, zbogom, gospodine.

Vatroslav se Krčelić našao na ulici, a da ni sam nije znao, kako. U njegovoj svijesti oživio je i ojačao se samo jedan snažan osjećaj: r a d o s t a n p o n o s ! Krčelić je digao visoko glavu i njegovo čovječje dostojanstvo šaputalo je odvažne riječi spasenja: »Sve je laž — jer: u ovoj državi vlada red!« Nasred velikog gradskog trga poigrao se opet vizijama svoje mladosti, nad kojima su trijumfalno zabrujili akordi himne i zalepršale zastave Markovog trga. U njemu je življe zakucalo srce cijele Hrvatske, plaho kao srce ptice...

Dvije godine gladovao je Vatroslav Krčelić, vjerujući, da u ovoj državi ima reda, i čekajući, da se njegova pravilno taksirana molba riješi u zakonom predviđenom roku. Zato vrijeme postavljeno je opet u državnu službu hiljade raznih Pera Masnih i Vasa Džonovâ, stotine doskitalih nekvalifikovanih ruskih izbjeglica i mnoštvo sumnjivih korumpiranih doklatanaca, dok je pred ministarskim vratima sablasno buljio karton s vječnim natpisom: »U ovom ministarstvu nema upražnjenih mjesta,« a kuverte s preporukama bivših ispirača crijevâ i kradljivaca akcijâ otvarale sezamski vrata kabineta.

I za sve to vrijeme Vatroslav Krčelić, sa srcem, plahim kao u ptice, igrao se s vizijama svoje mladosti. I kad se jednog dana našao u nekoj sumnjivoj rupčagi bez prozora i vrata, odvojen od prezira ljudi, koji su u njemu mogli gledati samo ukazom »nerehabilitiranog« čovjeka, i kad ga je počela mučiti neka sumnjiva vrtoglavica, koja naravno ne dolazi od nacionalnog oduševljenja, nego od vrlo anacionalne gladi, onda se Vatroslav Krčelić ponovno uputio gospodinu ministru, za kojega u ovoj državi vlada red.

Stigavši u ministarstvo, transformirao je svoje posljednje sile

u brutalnost, pa je tako brzo uspio da dođe do samog ministra. Ovaj put je i on imao svoj kuvert u ruci, koga je pružio u času, kad je ministar govorio:

— O, gospodine Krčeliću, vi ste opet ovdje? Jedva sam vas prepoznao, malo ste oslabili. Vaša je stvar u rješavanju, čim se nakupi nekoliko predmeta, ja ću stvar poslati na ministarski savjet.

Valjda i bez obzira na taj odgovor Vatroslav Krčelić opalio si je hitac kroz glavu. Srce, plaho kao u ptice, prestalo je začas da kuca. Sjurnuše činovnici i partizanski štakori, razoružaše lešinu, otvoriše kuvertu, koja je bila u procjepu hladnih grčevitih prstiju, i pročitaše:

»Da se može i dalje nesmetano održati red u ovoj zemlji, ja se uklanjam. Vatroslav Krčelić.« . . .

Sutradan su dnevnici donijeli senzacionalnu vijest:

»Komunista Vatroslav Krčelić pokušao je atentat na g. ministra, pa je zatim izvršio samoubistvo.«

A isto veče potpisao je gospodin ministar okružnicu činovnicima, da se i dalje drže reda, koji vlada u ovoj zemlji, kao i svih zakonskih propisa.

D. KERUBIN ŠEGVIĆ

OKO ROĐENJA HRVATSKE*)

Po Tomi Splićaninu i narodnoj pjesmi.

I.

OD V. vijeka dalje u rimskom Iliriku vidimo neprestano komešanje naroda, koji se međusobom bore, istiskavaju i potiskivaju. Među njima Slaveni se ne dadu nikako potisnuti. Prevladaju sada Goti, sada Langobardi, sada Obri, sada Hrvati,

* Toma Splićanin ovako opisuje rođenje Hrvatske: Venerunt de partibue Polonie, qui Lingones appellantur, cum Totila septem vel octo tribus nobilium. Hi videntes terram Croatie aptam sibi fore ad habitandum, quia rari in ea coloni manebant, petierunt et optinuerunt eam a duce suo. Remanentes ergo ibidem ceperunt opprimere indigenas, et ad suum servitium subigere violenter. (Nastaje opis zemlje i naroda u njegovo doba i pjesničko etimologisanje o imenu Croati, i narodu koji je prije njih tu živio. Pa nastavlja): Permixti ergo sunt populi isti et facti sunt gens una, vita et moribus consimiles, unius loquele. Ceperrunt auten habere proprios duces. Et quamvis pravi essent et feroces, tamen christiani erant, sed valde rudes. Ariana erant tabe respersi. Goti a pluribus dicebantur, et nichilominus Sclavi, secundum proprietatem nominis eorum, qui de Polonia seu Bohemia venerant.

Ovo doslovno prevedeno znači: Dođoše iz krajeva Polonije, koji se zovu Legjani, skupa sa Totilom, sedam ili osam rodova (tribus) plemenitaša. Videći oni zemlju Hrvatsku sebi zgodnu za stanovanje, jer su rijetki bili koloni u njoj, zaiskaše je i dobiše od svoga vođe. Ostavši dakle tu, počeše tlačiti urođenike i siliti ih na robovanje . . . Ti puci se pomiješaše i postaše jedan narod, jednakog življenja i običaja, jednog jezika. Počeše imati i svoje vođe (duces). I premda su bili opaki i okrutni, ipak su bili kršćani, ali veoma prosti. Zablaćeni arijanskom nečistoćom (tabes). Od mnogih su nazvani Goti, premda Slaveni, po vlastitosti imena onih, koji dođoše iz Polonije ili Bohemije.« Ovu posljednju riječ Nodilo indentifikuje sa Porfirogenetovom: Bagibareja. Histor. Salon. str. 26.

ali nijedan od ovih naroda nije istrijebio Slavene. Oni dolaze u vezi i sa Gotima, i sa Langobardima i sa Obrima i sa Hrvatima. Od VI. do X. vijeka svi pisci kronika i historija spominju na Balkanu Slavene.[1]

Je li Slavena bilo u ovoj zemlji i prije VI. vijeka, dade se nagađati po zaključcima filologije. Toponomastika iznosi veoma jakih argumenata za ovu tvrdnju. Jagić je te argumente sakupio i znanstveno obradio.[2])

U VII. vijeku se još uvijek nalazi po koja bilješka, koja spominje Slavene; ali pisci ne spominju ni Gepide »potragljivce«, ni Langobarde, ni Obre. Početkom VII. vijeka prestaje svaki spomen o Romanima u ovoj zemlji. Posljednji natpisi u rimskoj Saloni (615.) spominju opaticu Ivanicu, koja bješe prebjegla pred varvarima iz Srijema na more i umrla u Solinu. Spominju i nekoga Sotu.

Poslije dva vijeka šutnje u IX. vijeku nalazimo u Iliriku od mora do Dunava »regnum Croatorum«. Sto godina kasnije, u prvoj polovici X. vijeka, Konstantin Porfirogenet poučava svoga sina o dolasku Hrvata u Dalmaciju, o državi i narodu hrvatskomu, kao i o dolasku Srbalja, o njihovoj državi i povijesti. Car-pisac znade o njima pričati cijele priče, koje su zabavljale sve naše povjesničare od Lucića do danas. Nu ni učene rasprave sadržane u »Zborniku kralja Tomislava« što ga je izdala za milenijsku proslavu Jugoslavenska Akademija, nisu raščistile ono, što Car-pisac iznosi o prvim počecima Hrvatske, o njezinom rođenju i prvom djetinjstvu.

Tri stotine godina poslije cara Konstantina javlja se novi pisac, domaći sin, Toma Splićanin (1200—1268), koji nam znade pričati malo drukčije postanak Hrvatske države. I prvi i drugi su crpali svoje znanje iz narodne hrvatske predaje: Car-pisac posredno, preko svojih izvjestitelja, a Toma neposredno, na izvoru, pa se u potankostima ne slažu.

[1] Procopii de bello gothico, Jornandes: de Getarum sive Gotorum origine, Menander Protektor, Teophilakt sve pisci iz VI. vijeka. Paval Đakon pisac VIII. v. De Gestis Langobardorum.

[2] Jagić: Zur Geschichte der südslavischen Sprachen u Archivu für slavische Philologie Bnd. XVII. str. 47., 139.

Između Cara-pisca i Tome Splićanina imade se umetnuti Kronika popa Dukljanina, preradba svećenika barske biskupije XII. vijeka jedne starije hrvatske kronike, pa je njegovo pričanje za rođenje Hrvatske bliže Tomi nego Caru-piscu.

Ali za sto godina je starija od Cara-pisca povelja »Trpimiri ducis Croatorum« (852.). Ona nije najstarija, prije nje su se izdavale povelje, to znamo sigurno. Ona se pozivlje na jednu još stariju, kneza Mislava njegova predšasnika. Ova Trpimirova povelja vrijedi neizmjerno više za riješenje pitanja, o kojem se radi, nego li Car-pisac, Toma Splićanin i Pop Dukljanin. Samo u toliko vrijede njihova svjedočanstva, u koliko se slažu s ovom ispravom.

Kroz puna dva vijeka 615—832 nemamo pisanog spomenika, nemamo niti jedan žižak, kojim bi rasvjetlili tamu onih dvaju vijekova.[3])

Da se nađe kakav žižak, Bulić je započeo iskapati u Šolti, kao da će ondje pitati majku zemlju da nešto reče o VII. i VIII. vijeku.

Tražeći VII. i VIII. vjiek, našli smo VI., našli smo doba Justiniana. Našli smo starokršćansku baziliku sa mozajičnim pločnikom iz VI. vijeka. U tom muzajiku su se sačuvala imena benefaktora crkve Honorius et Privata,[4]) vjerojatno muža i žene. Nismo se mogli nadati boljemu. Našli smo mjesto, na kojem smo mogli očekivati, da ćemo naći onaj žuđeni žižak.

Ova crkva sv. Stjepana je proživjela vrijeme rađanja i djetinjstva Hrvatske. Ova crkva bje zapaljena tek god. 1241. od omiškog kneza Ozora u ratu sa Splićanima.[5])

Ova je crkva doživila razorenje Salone, doživila je bijeg Latina iz primorskih gradova na otoke, vidila je instaliranje novoga režima, zaposjednuće ove zemlje po Hrvatima i sve one događaje, koje bismo htjeli mi danas znati i koji su pratili porođaj Hrvatske. Ali nam nije sačuvala dokaza. Mislili smo da ona te dokaze krije pod ruševinama svojim, mislili smo, da ćemo naći kakov natpis iz one dobe. Nismo našli drugo nego par fragme-

[3] Krstionica bana Višeslava u Ninu, sada u Veneciji, i natpis na mauzoleju bana Godislava isto u Ninu ne mogu se staviti ranije od početka IX. vijeka.

[4] HONORIUS ET PRIVATA CUM SUIS VIVANT IN DOMINO. Honorije i Privata zajedno sa svojima neka živu u Gospodinu.

[5] Toma Splićanin, Historia Salonitana str. 127.

nata starih natpisa, iz kojih se ne dade ništa iskonstruirati. Samo su dokaz da je ondje bio žižak, za kojim smo tragali. Polupani sarkofazi bez natpisa, ornamentalni ulomci iz onih vijekova, ulomci stupova i stupića što dokazuje, da su bili ondje utvrđeni oni događaji. Ali sve to je za neuki narod vrijedilo samo kao građevni materijal, pa je tokom vijekova potrošeno u nove gradnje. Tako se izgubiše stari natpisi. Ostalo je na komadićima samo nekoliko slova. Ostalo je slijepih i otvorenih tranzena, par kapitela iz VIII. vijeka. U prevelikim nadama ostali smo razočarani, ali ne zdvojni. Još imademo mnogo da istražimo na ovom otoku.

Ovo malo što se je našlo u ruševinama stare bazilike na Šolti, dokazuje da je bilo kulturnoga života i poslije razorenja Salone. Taj se život razvijao u Šolti kao i u Splitu. Ovdje nam se je sačuvao iz VIII. vijeka onaj krasni »Evangelistarium«, svjedok onodobne kaligrafijske marljivosti.

Sto godina prije nego li je Car-pisac iznio u svojoj knjizi ime Hrvata i Srba, imademo jednu domaću nepatvorenu listinu, koja nam naglasuje veoma jako hrvatsko ime. To je listina izdana u Bihačima na kaštelanskoj rivijeri, god. 852. Izdaje je Trpimir, »dux Croatorum«, čovjek zadojen asketskim mislima. U njoj se priznaje griješnikom, koji se boji posljednjega suda, boji se nagle i nenadane smrti, pa na vrijeme hoće da si osigura mjesto u rajskoj slavi. Hoće da je postigne dobrim djelima. Za to odluči sagraditi jedan samostan. Nu rek bi da nije mogao tu stvar zaključiti naprečac, za to je pozvao na vijeće »sve svoje župane«, koji su upravljali sa njegovim dobrima, t. j. sa dobrima fiska. Zajedničkim zaključkom bi odobrena i provedena izgradnja. Tako se je ponadao, da će ga ova kršćanska zadužbina osloboditi posljedica grijeha. Nadao se je u molitve svetih redovnika, koje bješe već pozvao i uselio u samostansku zgradu.

Nu kad su redovnici htjeli obavljati funkcije, vidilo se je, da nemaju potrebnog bogoštovnog posuđa. A Trpimiru nestalo novaca! Hoće da samostanska crkva ne oskudijeva na potrebitim kaležima, pa se obrati svomu »kumu«, splitskom ili solinskom nadbiskupu Petru, molbom, da mu posudi nešto novaca, a on će njemu »za tu uslugu učiniti što hoće«. Nadbiskup Petar daje novce: 11 libara srebra; ali traži da Trpimir prizna kao neosporno

IVAN MEŠTROVIĆ: INDIJANAC NA KONJU BACA KOPLJE
(Detalj)

i vječno vlasništvo crkve, sve što je on, nadbiskup Petar, kupio svojim novcem i što je bilo crkvi darovano; sve što je darovao predšasnik Trpimirov Mislav »svetoj solinskoj crkvi, koja je metropola sve do obala Dunava i gotovo po cijeloj hrvatskoj državi ili kraljevstvu«.[6]

Ovaj zahtjev »kuma« Petra, nadbiskupa »kumu« Trpimiru, da mu priznade za sva vremena kupovninu dokazuje, da je objekat kupovnine ležao na teritoriju hrvatske države, a sijelo nadbiskupa, Split, bijaše onda izvan teritorija iste, bijaše posve slobodna, suverena država, nad čijim teritorijem hrvatski vladar nije vršio regalna prava. Kupovnine stranaca bijahu i onda podvrgnute potvrdi državne vlasti, u granicama koje je ležao objekat kupovine.

I Trpimir sve daje, sve dopušta, »vesela srca«, za spas svoje duše. To svečano potpisuje sam Trpimir u društvu svojih dvanaest župana, svjedoka i savjetnika, zajedno sa dvojicom dvorskih kapelana: Dominikom i Ciprijanom. I kao da je sve ovo dvojbeno, listina nabraja i živi inventar ljudi na posjedima darovanim u Mosoru. I to sve izradi po tanko treći kapelan vojvode ili bana, Martin, kojemu se pripisuje crkvica sv. Martina u zidovima Dio klecijanove palače povrh Porte Auree u Splitu.

Ova listina dokazuje da je u prvoj polovici IX. vijeka postojala od dunavskih obala do jadranskoga mora jedna organizovana hrvatska država u naponu svoje snage, a ne tek u povojima, kako je onda bila Rusija, koja je pod Rurikom tek počela davati znakove života. Rusija je bila u embrionalnom stanju kad je »regnum Croatorum« živio potpunim životom.

Nu ostavimo takova razmatranja i opisivanja stanja u Hrvatskoj, jer je to davno učinio Rački.[7]

Četrdeset godina poslije ove domaće isprave, »Muncimirus divino munere iuvatus Croatorum dux« (Mutimir božjom pomoću ban Hrvata) (892.) sa istim kriterijima i po istim formama u Bihačima, pred crkvom sv. Marte sjedeći na očevu prestolju,

[6] »Que est metropolis usque ad ripam Danublii et penes per totum regnum Croatorum.« Rački Docum. str. 4. Već sada se pomalja t o t u s u vezi sa regnum Croatorum.

[7] »Unutarnje stanje u Hrvatskoj prije XII. vijeka« u Radu J. A. knjiga 70.—116.

u parnici između Adelfreda, ninskoga biskupa, i nadbiskupa splitskoga izdaje riješidbu pod svojim vlastitim pečatom, koju potvrđuju 19 župana i dvorskih časnika, a sastavlja ju kapelan Formin.[8]

God. 1059. Cresimir, (a ne Cresimirus!), r e x C r o a t o r u m e t D a l m a t i a r u m, drugdje, rex Croatiae Dlamatieque, izdaje

IVAN MEŠTROVIĆ: INDIJANAC NA KONJU ODAPINJE LUK
(Detalj)

darovnu listinu sa signaturom bana, nekoliko župana, biskupa, priora i drugih dostojanstvenika. Tako u svim listinama naših vladara, bili oni d u c e s ili r e g e s, nazivlju se r e x ili d u x C r o a t o r u m, C r o a t o r u m e t D a l m a t i n o r u m, kad kada i rex Croatiae Dalmatieque.

[8] Rački: Dokum. str. 14.—15.

Nu nema traga da bi se oni nazivali: dux ili rex Sclavorum, Sclavinorum, S c l a v i n i e ili Sclavonie. Nikada za punih 250 godina.

A kako ih zovu vanjski pisci? Za vanjski svijet oni su gotovo isključivo: d u c e s vel r e g e s S c l a v o r u m. Njihova je država S c l a v o n i a, r e g n u m S c l a v o r u m, a narod g e n s S c l a v i n i c a.

Onaj isti Mislav, kojega spominje Trpimirova listina kao njegova predšasnika i prvog darovatelja Sućurca nadbiskupiji splitskoj, od venecijanskih pisaca prozvan je S c l a v o r u m d u x, dakle Latini se zovu obično Dalmatae, a Sclavi su Croatae.

Papinske isprave pišu: Domogoi duci glorioso, excellentissimo viro Branimiro, glorioso comiti, bez pobliže oznake naroda ili države. Ali kad to označuju, pišu: »Sedesclavo glorioso comiti S c l a v o r u m.« Jedna listina iz god. 1076 veli: apostolante Gregorio VII. papa, imperante Michael apud Graecos, regnante Svinimir a p u d S c l a v o s.[10] Dokaz, da ju nije sastavio Hrvat. Očito je ime S c l a v u s sinonim za C r o a t u s ili C r o a t a. U nijednoj sigurnoj papinskoj ispravi nema imena hrvatskoga. Za to je prava iznimka, što nalazimo u interpolaciji k Tominoj povijesti, u aktima navodnih sabora za Tomislava. Ondje imade pismo pape Ivana X. adresirano: Tamislavo regi C r o a t o r u m et Michaeli excellentissimo duci Chulmorum. Ovo je iznimka, kakovih nema kroz nekoliko vijekova. Ni prije ni poslije Tomislava hrvatski vladari u javnim pismima stranih vlasti se ne zovu drukčije nego d u c e s ili r e g e s S c l a v o r u m. Dapače i ovo navodno pismo upravljeno Tomislavu i cijeloj četi drugih crkvenih i svjetovnih dostojanstvenika veli: universo populo per S c l a v i n i a m et Dalmatiam; Sclavinorum regna.

Stoji dakle izvan svake dvojbe, da su se Hrvati sami uvijek nazivali Hrvatima a nikada Slavenima. Dočim ih vanjski svijet pozna gotovo samo pod imenom Slava, Slavena itd. Ista osoba,

[9] Id. ib. str. 335.
[10] Id. ib. str. 109.

koja se u domaćoj listini zove rex Croatorum u vanjskoj listini se zove rex Sclavorum.

Sada nastaje pitanje: tko su ti Hrvati, od kuda su došli? Kako su osnovali na obalama jadranskoga mora do Dunava državu, koju polovicom IX. vijeka oni sami zovu: regnum Croatorum, a u XI. vijeku naslov se proširuje na rex Croatorum et Dalmatinorum, konačno na rex t o t i u s Croatiae Dalmatiaeqe?

III.

Da to odgonetamo nemamo nikakova pisanog podatka, nikakove vijesti starije od Cara-pisca. A ovaj je za sto godina mlađi od naših domaćih isprava, o kojima smo govorili. Je li Car-pisac imao kakovih pisanih isprava iz VII. i VIII. vijeka? Ne znamo.

On piše o Hrvatima i o Srbima, o Hrvatskoj i o Srbiji, ali njegovo pisanje nije nam jasno.

On veli, da su Hrvati došli u Dalmaciju i odanle istjerali »Obre ili Slavene«, koji bjehu prije zagospodovali tom zemljom i prevarno zauzeli Solin. Hrvati su osvojili zemlju dogovorno s carem Heraklijem, koji ih bješe po sudu kritike, pozvao na obranu proti »Obrima ili Sclavima«. Gotovo na isti način, ali samo malo kasnije dođoše i Srblji.

Hrvati su po pričanju Cara-pisca došli iz zemlje onkraj Karpata, koju zove bijela Hrvatska, ili velika Hrvatska. Došli su iz zemlje, koja »graniči sa Slavenima i sa Srbljima nekrštenima«. Dovedoše Hrvate pet braće i dvije sestre. Osvojili su Ilirik, Dalmaciju i dio Panonije. Imali su više od jednoga zapovjednika ili poglavicu, koji su bili međusobom neovisni. Pokorili su im se kasnije i gradovi na primorju, koji očuvaše svoju autonomiju uz godišnji danak.[11]

Ništa pobliže o njihovu podrijetlu. Ne veli da su bili Slaveni nego u pradomovini su bili susjedi Slavena, a u novoj domovini su potukli »Obre ili Slavene«. Što nisu potukli, to su sebi podvrgli, da im služi i radi polja.

[11] Id. ib. str. 264.—274.

Idući po redu dolazi Kronika popa Dukljanina.[12] U njoj je govora o razorenju Salone. Tu se veli kako izide »neki puk i mnoštvo ljudi od istoka ki se zovihu Goti«. A u latinskoj redakciji se kaže: »exiit quoque gens ex septentrionali plaga qui Gothi vocantur«. Ovi su navodno prije polaska u Italiju osvojili Solin, i mnogo tisuć kršćana bi pod mač postavljeno i »vele Hrvat bi pobijeno«. Nu u ovoj kronici osim imena Got i Totila, teško je naći išto zajedničko sa drugim piscima.

Toma Splićanin je jasniji. On pripovijeda da je Salona bila uništena od Gota-Hrvata. Spominje »sedam ili osam rodova«, tribus, plemića, koji bjehu došli iz strana poljskih, koje se zovu Legjani. Kad su vidjeli »zemlju Hrvatsku prikladnu za svoje stanovanje, zatražiše je i dobiše od svoga vođe«. Narod i zemlju podvrgoše svojem gospodstvu. Bili su Arijevci po vjeri, ljudi veoma okrutni, sa urođenicima malo po malo se stopiše, primiše jedan jezik i iste običaje. »Mnogi ih zvahu Gotima, ali su u istinu Slaveni«. U nastavku svojeg pripovijedanja Toma zove Hrvate: Croati seu Goti, terra Croatorum seu Gotorum, Principes Gotorum seu Sclavorum. Goti seu Sclavi.[13]

Andrija Dandolo u svojoj Kronici govoreći o nekom poslanstvu Neretljana k venecijanskom duždu god. 830. veli: Bijahu Slaveni još pogani, jer vuku podrijetlo od Gota.[14]

Ovo su dakle pričanja iz kasnijih vremena; iz X., XII., XIII. i XIV. vijeka, koja vrijede onoliko, koliko i autoritet dotičnoga pisca.

Ali ako nemamo potanjih i jasnijih podataka o rođenju Hrvatske u savremenim piscima VII. i VIII. vijeka, ako nemamo pisanih dokumenata, imademo još dva izvora: Narodne pjesme i analogiju postanka drugih država na teritoriju rimskoga carstva.

[12] Crnčić: Ljetopis Popa Dukljanina str. 2. i sl.

[13] Hist. Salon. str. 25. i drugdje.

[14] Erant enim Sclavi adhue gentiles, quia a Gotis originem traxerunt. Docum. str. 334.

IV.

U pjesmama se je sačuvala povijest postanka svih naroda. Za Pavla Đakona znamo, da je izradio djelo o Langobardima po narodnoj pjesmi i predaji u koliko nije imao pisanih podataka. A nijedan narod nema pisanih početaka. Fantazija Latina je izmislila Vučicu, koja doji Romula i Rema, sinove svetogrđa Ree Silvie. I seviljski biskup Izidor je crpao iz priča i pjesama povijest Gota.

Naše narodne pjesme nisu nam se sačuvale u prvobitnoj redakciji. Današnja njihova forma nije stara, jer su u tom pogledu slijedile evoluciju jezika i narodnoga mentaliteta. Ali njihova sadržina je potekla iz najstarijih vremena; kad se je stvarala hrvatska država; regnum Croatiae. Motivi su iz one dobe, kad je šaka junaka osvajala zemlju. Ono što se pjeva u junačkim pjesmama, ne dade se nikako primijeniti na kasnije junake manje više historijskog imena. Što se pjeva o Marku Kraljeviću, o Dušanu, o Jugovićima, o Musi Kesedžiji i onim bezbrojnim junacima poznatog glasa iz hajdučkih i uskočkih vremena ne može se nikako historijski njima pripisati. Ono su ostaci iz veoma starih vijekova. Po tim ostacima je Nodilo iskonstruirao cijelu mitologiju Srba i Hrvata; tako ih je smatrao starima. Dakako da imade u njima i primjese novijih vremena, da je u nje ušlo mnogo i u materijalnom pogledu, što se ne dade prenijeti u staro vrijeme. Ali motivi su veoma stari.

Duh viteštva, kojim odišu naše junačke pjesme, one neprestane borbe i megdani, ona okrutnost, zvjerstvo bih rekao, koje se očituje u onim borbama, dokazuje, da su potekle iz vremena veoma blizih poganstvu naših pradjedova. Onaj duh ne pristaje u nikakovo historijsko doba.

Niko ne može dvojiti da su brojne ženidbe svih opjevanih junaka potekle iz vremena osvojenja Dalmacije, iz vremena rađanja Hrvatske.

Oni prvi junaci se žene obično u Legjanu. Ako je u nekim izblijedilo ime Legjan, opet je ostala svijest, da se je ženidba obavljala daleko od osvojene domovine, u staroj domovini, bilo sada u Budimu, ili u Mlecima. Svaki se junak ženi daleko, prosi

djevojku nepoznatu i neviđenu, ali od poznate kuće. Djevojke pomamne zaljube se u neviđena junaka, ali poznata po čuvenju.

Car Dušan se, u pjesmi, ženi u »Legjanu gradu Latinskomu«, a u istinu po historiji, on je uzeo Jelenu, kćer bugarskoga kralja. Gjuro Smederovac se ženi »preko drugih planina« u junaka od Legjana bana. Ban Legjanin javlja to svojoj kćeri:

U dvoru ti dobar mušterija,
po imenu Smederovac Gjuro
iz š i r o k e zemlje Smederove.

(C r o a t e s m u l t a m t e r r a m p o s s i d e n t e s!)

U svate im dolaze prvi junaci sa silnom pratnjom. Iz Bosne Relja i Miloš, iz ravnih kotara Stojan Janković, Ivo Senjanin i Marko Kraljević i svaki vodi 1500 svatova. I svi na konju oružani. Ženidbe Maksima Črnojevića, Sibinjanin Janka, Mata Srijemca, Vuka Ognjenoga, Jova od Budima, Gavrana Sinjanina, Ive Senjkovića, Ilije Smiljanića, Nikole Mrkonjića, Marijana Borića, Nike Gjulkovića, mladoga Matijana, Luke barjaktara, Komnena Jankovića, Mijata Pivića, malog Radojice, i stotine drugih junaka poznatog historijskog ili mitičnog imena, sve su na jednom brdu tkane. Ovo dokazuje, da su se osvojitelji ove zemlje, Hrvati, u prvoj generaciji a valjda i u drugoj, nećkali uzeti za ženu djevojku iz osvojene zemlje.

To znače i one riječi Dušanove Lazaru, kad se ovaj htijaše oženiti:

Ja ne mogu tebe oženiti
svinjaricom ni govedaricom;
za te tražim g o s p o đ u d j e v o j k u
i za mene dobra prijatelja.

Sve one neprilike, koje se događaju putem kad vode djevojku, ono zavaravanje, zamijenjivanje djevojke, zasjede i krvave bitke prenose nas u herojsko doba postanka Hrvatske, jer se na nijedno drugo doba ne mogu primijeniti.

A sličnih motiva imademo i u najstarijoj povijesti Langobarda. Nije li ženidba Autarisa sa Teodolindom u dalekoj Bajuvariji nalik na ove naše legendarne ženidbe? Nije li Alboinova ženidba sa Rosamundom, kćerkom nesretnog Kunimonda, kralja Gepida, građena istim motivima kao i naše narodne pjesme?

V.

Silom prilika već u V. vijeku Dalmacija bješe postala jedno samostalno tijelo, koje nije ovisilo ni o Carigradu ni o Rimu. Marcellinus upravlja njome kao i Sijagrije sa Galijom. Nu sve je bilo rimsko, uprava, zakoni, politička i sudbena i vojnička organizacija.

Provala Gota pod vodstvom Teodorika uništi prve početke ove državne samostalnosti. Koncem V. vijeka Teodorik osvoji Italiju a od Dalmacije i Panonije učini privjesak svoje talijanske države, odcijepivši ih od istočnoga carstva. U Dalmaciji u ime Teodorikovo zapovijeda jedan »princeps Dalmatiarum«.

Od tada Dalmacija postaje veliko razbojište svih varvarskih vojska, koje sa sjevero-istoka dolaze prema jugo-zapadu. Kroz nju prolaze carske vojske iz Carigrada prema Italiji, u nju se zalijeću Goti iz Italije da zaustave, ili otešćaju, prolaz. Glasovita je diversija Totile proti Justinianovim naporima, da ga svlada u Italiji. Totila šalje u Dalmaciju svoga generala Ilaufa sa mornaricom (549.) te iskrca vojsku najprije kod Makarske, pa onda negdje blizu Omiša gdje potuče i zarobi rimsko brodovlje poslano iz Salone proti njemu.

Totila hucka i Slavene proti Carigradu, koji se odvažiše na smjelo poduzeće sa nekih 3000 vojnika.

Iza Teodorikovih četa bjehu ostali na sjeveru Dalmacije ostaci Gota, prozvani porugljivo Gepidi ili potragljivci. Za ovima eto na vidiku Langobardi, koji potukoše Gepide, sebi ih podvrgoše, te pod zapovjedništvom legendarnog junaka Alboina svališe se u Italiju primamljeni talijanskim vinom i voćem i željom da uživaju zemaljske slasti. (568.)

Za njima bjehu ostali ostaci Gepida (Gota potragljivaca), Avari ili Sclavi, koji se bjehu veoma jako utvrdili na panonskoj ravnici. A l b o i n i m b j e š e o s t a v i o l a n g o b a r d s k e s t a n o v e i z e m l j e, p o d u v j e t o m, d a ć e i m b i t i p o v r a ć e n e, ako ga ratna nesreća prisili na povratak. Za Langobardima osta-

doše gospodari zemlje Huni-Avari, koje pisci i Slavenima zovu. Ime Slavensko se ne gubi. Sad vidimo Slavene u službi carigradskih careva, sad tuku Romeje zajedno s Avarima, Hunima, Langobardima. Sredinom VII. vijeka povijest za punih 150 godina zašuti.

A kad ona stane govoriti nema više u Dalmaciji traga ni varvarskom, ni rimskom gospodstvu. Jedna tanka žica veže ove krajevez više idejno nego li stvarno, sa prijestolnicom istočnog carstva.

Gotska plemena: Heruli, Ruzi, Turci, Iunzi i Skiri nisu provalili u Italiju u masama, nego su najprije došli kao vojnici, unajmljenici. Oni se zovu i hospites i foederati, te malo po malo postaju zajedno sa svojim porodicama vlasnici manjeg ili većeg dijela onih baština (sortes), gdje se bjehu nastanili. A njihovi vođe, istoga plemena i jezika, postadoše objesni, jer su imali snagu u ruci, pa se nametnuše za gospodare Rimljanima. Oni su faktično bili jedina vlast u zemlji, pa si prisvojiše zemlje fiska, premda je nominalno bio gospodar fiska car.

Kad je Teodorik osvojio Italiju, on je oduzeo te zemlje i posjede prisvojene od Odovakrovih vojnika i vođa, pa ih je podijelio svojima. Trećina ukupne privatne zemlje Gotima, a zemlje fiska njemu.

A kad je svršilo gospodstvo Istočnih Gota, i kad provališe Langobardi, ovi učiniše isto. Oni porazdijeliše među svoje vojnike i zemlju i ljude na njoj. Sami Langobardi postaju punopravni članovi države. Ostalo pučanstvo je roblje. Langobardi ne rade zemlju, nego nose oružje. Oni imaju svoje vijeće, consilium gentis Langobardorum. Osvojenu zemlju drži s početka 35 vojvoda ili Hercega, međusobno neovisnih, u ispravama se zovu duces. Kasnije biraju kralja, koji nosi naslov: rex gentis Langobardorum. Oni su sačinjavali gospodski rod, plemstvo. Iz početka su i oni Arijeve vjere, ali je nisu nametali urođenicima, nego su po malo oni prionuli uz vjeru urođenika. Napustili su i svoj jezik, te su prionuli uz jezik većine. Nema traga bilo kakovom spomeniku langobardskog jezika u Italiji. Iz početka su se ženili sa kćerima svojih suplemenjaka, dok se nisu počeli priljubljivati italkama. Žene su ih i privukle u katoličku crkvu.

Politički narod su sačinjavali isključivo Langobardi. Organizacija Langobarda postade istodobno i organizacija države. Izvorno su se dijelili po rodovima u »S i p p e« (Župe!), koje su se prilagodile novim odnosima u Italiji. Iz početka su S i p p e bile suverene. jedinice. Ubijstvo jednoga člana Sippe, ili po našu župe, imalo je za posljedicu krvarinu između župe ubivenoga i župe ubojice. Svaka je župa potpuno istupala za svoga člana. Ako bi spor svršio na mirni način, tako da bi župa ubojice obećala župi uvređenoga novčanu odštetu, taj novac se sakupljao od svih članova župe uvreditelja, a dijelio se na korist svih članova župe uvređenoga. Kasnije se je odštetna svota utanačila zakonom, a visina je bila u razmjeru prema ugledu i položaju ubijene osobe. I odličnost župe je imala odlučnu riječ. Secundum qualitatem personae, veli se u Rotarisovu zakonu.[15]

Ako pak ne bi došlo do izmirenja, onda je postojala krvarina tako da je uvreditelj i cijela njegova župa bio izložen krvnoj osveti od strane uvređenoga i svih njegovih župskih drugova.

To nije ništa drugo nego naša v r a ž d a ili krvarina, koja se je sačuvala u običajima do najnovijih vremena. A to je bio i gotski običaj. Teodorik ga je htio ukinuti jednim ediktom. Ali ne znamo s kakovim uspjehom, jer je nestalo brzo države, koju on bješe velikim djelima osnovao. Lucić spominje vraždu kao posebni običaj Hrvata i u djelu: De regno Dalmatiae et Croatiae i u Memorie di Traù.[16])

U svim državama, koje su se stvorile na teritoriju rimskoga carstva opažamo istu pojavu: Germansko ili gotsko pleme daje se najprije u službu carstva. Vojuje za njegov račun. Onda zaposjedne fiktivnom ili realnom privolom nemoćnog carstva, i postaju gospodari zemlje, koju zaposjednuše. Vojnici sačinjavahu odličnike, plemiće, a njihovi vođe postaju Hercezi, duces, comites. To su »primates populi«, »proceres gentis«. Potomci starosjedioca, u koliko nisu pobijeni i zarobljeni, postaju polupravni državljani: kmetovi, servi et ancillae, koji obrađuju zemlju na korist gospo-

[15] Lud. M. Hartmann: Geschichte Italiens in Mittelalter. II. Bnd. 2. Hälfte str. 9.—10.

[16] De regno Dalm. et Croat. 178. Momorie di Trau, str. 514.

dara. Imade li razloga misliti, da je u prvim počecima, kad se je rađala Hrvatska, bilo drukčije?

VI.

Hrvati su došli u sadanju domovinu kao vojnici. To potvrđuje i Toma Splićanin i Car-pisac, svaki na svoj način. Došli su iz sjeveroistoka, iz krajeva Polonije. Ni u tom pogledu, u pogledu polazne točke nema među njima razlike. Kad su oni odanle stigli u današnju postojbinu? Po Konstantinovu pričanju bi se dalo zaključiti, da ih je odanle prizvao car Heraklije. Toma izričito govori, da su došli zajedno sa Gotima, da su oni podrijetlom Goti. Car-pisac ne tvrdi ništa o podrijetlu njihovu. Pradomovina im je bila na »granici Slavena«. Oni su ovu zemlju oružjem u ruci osvojili od prijašnjih vlasnika. Car-pisac veli od Avara. Toma veli od Rimljana. Oba imadu pravo. Vođa onih »sedam ili osam« plemena Gota-Hrvata osvoji Salonu i cijelu Dalmaciju. Starosjedioci pribjegoše dijelom u gore a dijelom na more, kako veli Car-pisac i kako je naravno misliti. Toma veli da pribjegoše na more i da se zakloniše po otocima. I to je veoma vjerojatno, jer nije moguće drugo misliti. Kad su Hrvati osvojili kopno, onda su stali osvajati i more sa otocima. Za to čitamo u Tomi o gusarskim ratovima po moru između Latina i Gota-Sclava.

Kako su se Langobardi, Franki i drugi germanski narodi prilagodili jeziku, kulturi i običajima koje su našli u osvojenoj zemlji, tako su uradili i Goti-Hrvati. Toma potanje tumači tu pojavu. S početka su osvajači proganjali urođenike i silom ih tjerali na službu. Kasnije brakovima i zajedničkim življenjem postadoše jedan narod; po jeziku, slavenski. Iz početka su bili Arijevci, okrutni i grubi, pa su nastojanjem splitskih nadbiskupa prigrlili katoličku vjeru.

Oni su nametnuli zemlji i narodu svoje ime i svoju političku organizaciju, nametnuli su se za feudalnu gospodu, koja nije zemlju obrađivala, za to su bili robovi, Sclavi, njihovi sinovi i unuci urođenika. Za to u narodnoj pjesmi:

Hrvati su roda gospodskoga.

Primili su pak jezik, koji su našli u zemlji. Jer nisu postali

Latini, kao Franki, dokaz je, da Latini nisu bili jaki u zemlji. Poslavenili su se, jer je slavenski jezik morao biti pretežniji. Njemu podliježu i Bugari. Da su Slaveni bili jači u panonskoj dolini pri provali Hungara, ovi bi se bili poslavenili. Ali ondje su bili pretežniji ostaci Huna i Avara, pa se je, u slavenskom moru, stvorio jedan tako heterogeni narod i jezik, kao što je magjarski i očuvao se do danas.

Hrvatska je u početku bila skup županija posve samostalnih među sobom, ili skup banovina, kako je bila Langobardska država skup vojvodina. Kasnije je nastao proces ujedinjivanja. A kad je ujedinjenje postalo perfektno, onda se hrvatski kraljevi zovu rex t o t i u s Croatiae. Ona riječ: totus, totius, cijelovit, dokazuje da je Hrvatska prije bila rasparčana.

Vladari se hrvatski, kao ni langobardski ne zovu po zemlji, nego po narodu, kojemu su na čelu: dux, rex Langobardorum, dux, rex Croatorum. Tek kasnije se pomalja ime zemlje: Dalmatie et Croatiae, ili obratnim redom. Ali pretežno: rex C r o a t o r u m et D a l m a t i n o r u m.

*

Toma Arciđakon ne spominje nigdje Srbe, jer nisu ulazili u opseg njegova djela. Spominje jedan put Stjepana Nemanju i njegovo krunisanje od strane legata pape Honorija III. Zove ga: »dominus Servie seu Rasie, qui mega iupanus appellabatur«.

No imademo jedan dokaz, da je on i Srbe držao za Gote. Piše govoreć o Dioklecijanu: »In terra vero Getarum, que nunc Servia seu Rasia nuncupatur«. U zemlji gotskoj, koja se zove sada Srbija ili Raša. Gete su za njega isto što i Goti, jer ih tako zamjenjuje i njegov izvor, Izidor seviljski, pa su kasniji prepisivači i ispravili u tekstu ovu riječ Gete u Goti.

Ako on dakle Srbiju ili Rašu zove gotskom zemljom, onda je prirodno zaključiti da je i narod ondje nastanjen smatrao gotskim narodom.

VII.

Još treba istaknuti, kako je moderna sociologija utvrdila, da je svugdje i uvijek, po svim državama, vladajuća klasa, ili plem-

stvo, nastalo od onih stranih ratničkih klasa, koje su zemlju osvojile. Ovi su na jedan ili drugi način podvrgli urođeno pučanstvo i njima zagospodovali.

Spada u carstvo bajki nauka, da je plemstvo nastalo od urođeničkih starješina pojedinih zadruga, ili plemena.[17])

Narodi, koji su navalili na rimsko carstvo, nisu došli u ukupnoj masi, nisu se selili ostavljajući prijašnje stanove i zemlje, da potraže nove zemlje za obrađivanje. Dolazili su oni ovamo, da osvoje n a r o d, koji će za njih raditi. A dok to ne postignu, davali su se u službu, kao vojnici-plaćenici, carstva.

Za tim ciljem su išli svi sjeverni narodi: Franki, Burgundi, Goti, Langobardi, Normani, Varjazi itd. Nije se radilo o osvajanju zemlje, nego o osvajanju naroda skupa sa zemljom, na kojoj je stanovao.

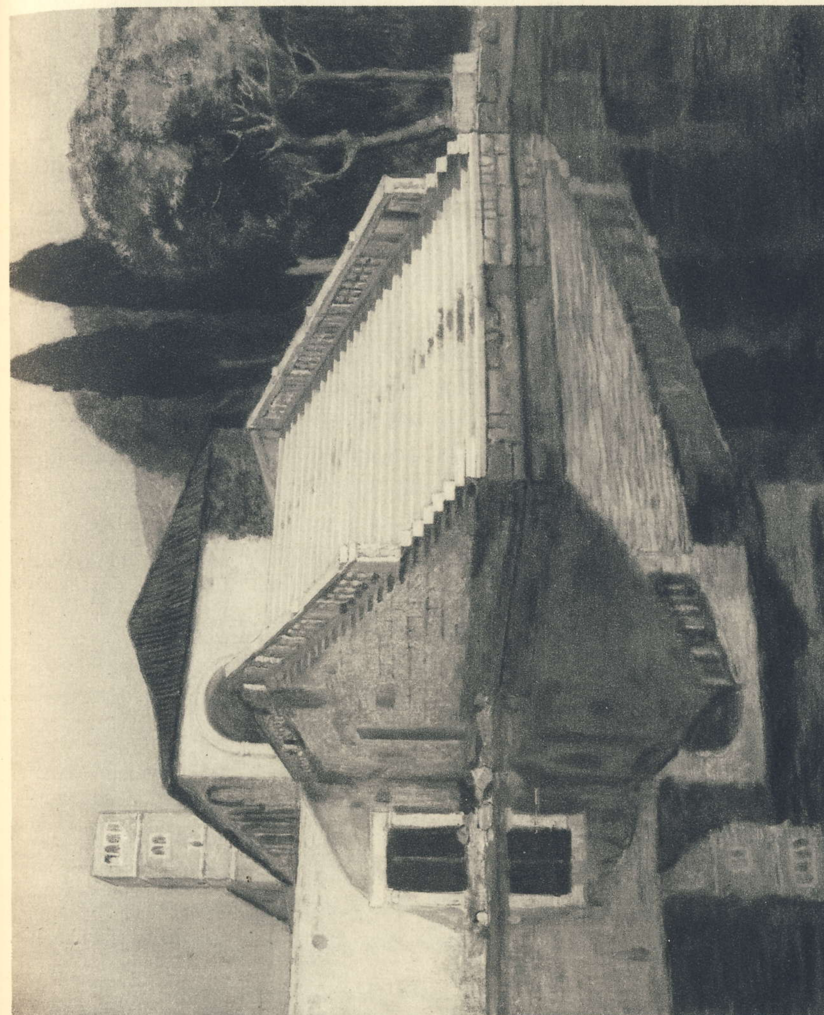
Ovim kriterijima treba čitati Tomu Splićanina, pa će nam biti jasno, da je on najbolje i najprirodnije prikazao rođenje Hrvatske.

U vrijeme prelaza jedne velike vojske, navodno Gota, za Italiju, ostadoše sedam ili osam rodova odličnika. Toma upotrebljava riječ »tribus«. Ova znači pleme, rod, ali može značiti i župa, Sippe Langobarada. Treba znati, da ni Sippe ni župa ne znače izvorno teritorij, nego ljude, skupinu plemenjaka. Toma nije mogao »župu« prevesti inače nego tribus. Prema tomu »t r i b u s n o b i l i u m« značilo bi sedam ili osam župa plemićkih. Carpisac veli, da su Hrvati došli vođeni od pet braće i dvije sestre. Nodilo vidi u imenima te braće i sestara eponomiju šefova onih prvih župana, koji su stajali na čelu Tominim »tribusima«.

Kad se je ovo zbilo, nitko ne kaže točno. Prije nego li je jedna velika vojska imala krenuti u Italiju da je osvoji. Je li to bilo prije polaska Gota pod zapovjedništvom Teodorika ili prije polaska Langobarada? Jesu li Langobardi povjerili ovim tribusima čuvanje zemlje, dok vide, kako će im poći posao u Italiji? Jesu li ovih sedam ili osam župa ostali kao saveznici i prijatelji Obara i »Sclavena«?

Jesu li to bili ostaci potučenih Gota-Gepida, koji poslije odlaska

[17] Lud. Gumplowicz: Die politische Geschichte der Serben und Croaten u »Politisch-antropologische Revue I. Jahrgang, Leipzig, str. 780.

MIRKO RAČKI: STARI DVORI

njihovih suplemenjaka Langobarada u Italiju opet digoše glavu i ustadoše na Obre davši se u službu Heraklija?

Ovo su sve nagađanja, manje ili više vjerojatna, koja spadaju u carstvo fantazije.

Toma konstatira sedam ili osam rodova, župa, odličnika, iz vojske Gota. Podrijetlom im veli da su Goti, iz strana Polonije ili Legjana. Još u X. i XI. vijeku nalazimo tragova Gotstva u Poljskoj. Boleslav Hrabri (992—1025) zove ese na epitafiju: »rex Gotorum seu Polonorum«. Za to su razumljive Tomine riječi: mnogi ih (to jest Hrvate) zovu Gotima premda su Slaveni, jer se tako zovu oni, koji dođoše iz strana Poljske i Bohemije. Dakle, tko je dolazio od onamo, bio je prozvan Gotom.

U Tomino doba ti Goti su bili Slaveni po jeziku, On hrvatski jezik ne zove inače nego slavenski. Tako je bilo od početka. Dualizam imena nikada nije prestao: za strance Slaveni, za sebe Hrvati i Srbi. To je opazio dobro i Lucić.[18]

Puka je nacionalna taština, kad se tvrdi i vjeruje, da su Hrvati i Srbi poslavenili Balkan, da su nametnuli s v o j slavenski jezik i slavensko ime. To godi čuti, ali je teško dokazati. Nijedan narod nije nametnuo svoj jezik osvojenomu narodu i zemlji. Hrvati i Srbi su nametnuli samo svoje ime onima, koje su podvrgli time što se je njihovim imenom prozvala država, koju su osnovali. Croatia, Servia, kako imamo Bulgaria, Francija, Burgundija, itd Ali jezik?! Taj je plod asimilacije.

Proces asimilacije Hrvata sa urođenicima je morao dugo trajati. Hrvati nisu istjerali iz Dalmacije i Hrvatske latinsku kulturu, jer nisu imali što da nadomjeste. Ta je ostala do danas. Slavenski jezik, kao najbrojnije zastupan, preoteo je maha i osvojio sve brojne heterogene elemente: latinske, grčke, ilirske i varvarske. Taj proces asimiliranja, veli Jurećek, morao je potrajati dugo.[19]

Onih sedam ili osam župa ili tribusa mogli su brojiti najviše sedam ili osam hiljada glava. Oni su mogli svojim vrlinama vojničkim osvojiti zemlju, ali nije moguće pomisliti da bi oni bili

[18] Dalmatae tamen et ipsis contermini Slavi linguam Slavam non dicunt, sed Hrvatam vel Serblam«. = Dalmatinci i susjedni Slaveni ne zovu svoj jezik slavenskim nego hrvatskim ili srpskim. De regno Dalm. et Croat. str. 281.

[19] Jireček: Die Romanen in der Städten Dalmatiens I. str. 33.

kadri asimilirati sebi brojne heterogene narode. Šaka ljudi se može nametnuti za gospodara i velikoj mirnoj masi bez obrane; ali je ne može nikako progutati i pretopiti u manjinu. U pitanjima asimilacije broj je odlučan. Manjina se može dugo opirati uticajima milieua, uticajima većine, ali ona nikako ne može apsorbirati većinu. Do sada je uvijek većina apsorbirala manjinu. Šaka Varjaga u Rusiji zagospodovala je narodom veoma brojnim, i državom veoma prostranom, zagospodovala je jakim plemenima Drevljana, Poljana, Hrvata, Severjana, Volinjana, i drugim ne manje važnim odjelcima slavenskog stabla, ali nisu ostavili gotovo traga svoje normanske narodnosti. Poslavenili se.

Najveću poteškoću pruža ruski kronista Nestor, koji među ruskim slavenskim plemenima broji i Hrvate. Bez dvojbe da su Hrvati u Nestorovo doba bili Slaveni. Ali u ono doba su bili Slaveni i Hrvati ovdje na jugu. U IX. vijeku neosporno je, da su Hrvati bili već posve poslavenjeni. Ali što su oni bili u VI. i u početku VII. vijeka? O tomu se radi. Toma Arciđakon za ove naše Hrvate veli da su bili Goti, da su se stopili sa narodom, koji su ovdje našli i sebi podvrgli i skupa s njima postali jedan narod, s jednim jezikom, istim običajima, sa zajedničkim vladarom.

ZLATKO GORJAN

O MORNARIMA

Laž je, mornaru moj, što su napisali neki
tebi u spomen, tebi u slavu:
da si ti putnik vječni na vječitoj cesti,
da si ti njemu, pjesniku, brat, —
da ćete se negdje, na dalekom putu, sresti
i čvrsto jedan kraj drugoga stat, —
da su tvoje ruke žuljave i svete,
da su ti nebesa bliži cilj do mete, —
s lažima su pjesnici ti neki
ovjenčali glavu!

Mornaru,
žuljave su tvoje ruke, ali nisu svete,
niti tvoje lađe u nebesa lete,
nit je tebi itko od nas brat,
nit će od nas itko tebe sresti
ni na kojoj cesti,
nit uz tebe stat.
Ti si, oj mornaru, čovjek ko i drugi,
samo su ti oči i mišice jače,
a putevi tvoji nešto malo duži,
(— ipak su ti horizonti katkad uži —),
katkad si kormilar, katkad sličiš slugi, —
katkad su ti lađe od naših kuća kraće: —
ti si, oj mornaru, čovjek ko i drugi!
Galebovi sivi su i za te ptice,
što je nama zemlja — to je tebi more.

Mi smo bijedni, jer nemamo sunca,
vi ste žedni, jer nemate vrela. —
Umorni smo od zemskog vrhunca,
vi — sumorni, jer vas voda smela.
Jednaki smo, oj mornaru moj!

O ZASTAVAMA

Zvijer i džungla hirova i hrabrih nadahnuća,
zvijer, obješena o krovove kuća,
zvijer šarena, otrcana, šibom vremena šibana,
zvijer, vjetrom zibana,
zvijer sa više ili manje duša,
zvijer ponosna borbe i žalosti,
zvijer dobra i zvijer crne jalosti.

Vije se crvena: glad hiljada duša. —
A kad, crna, zove, znači: tu je smrt. —
Šareno leprša: rat narode kuša. —
U pustinju zove, a katkad u vrt. —

U muzeju nju čuvaju sveto
kao davno stišano prokletstvo. —
U snazi leprša, kada četa krene. —
Za uspjeh je katkad ponajbolje sredstvo. —
Orleanska dijeva po njoj nebo dobi. —
Ponose se s njome stari veterani. —
Ona pali vatru ljubavi i zlobi. —
Diže se u slavu živih velikana.
A mrtvi se s njome pokrivaju lijepo.
U njima je povijest cijela zakopana.
Duša im je nijema, oko im je slijepo.

Zvijer džungle, hirova i hrabrih nadahnuća,
zvijer, obješena o krovove kuća.

Zastava je lijepa, neizbježna varka!

O LEŠINI

Gle! usna tvoja meni nešto krije,
na rubu već je ko različak modra, —
a zub se bijeli meni nešto smije
i govori mi o tvrdoći odra.

Bijela tvoja kosa sada žuta posta,
kao da je sunce od nje nešto htjelo, —
uši sada: školjke, a i tanke dosta,
da moj korak čuju, koji stupa smjelo

do odra tvog, gdje tvoje tijelo leži.
Isprepliću se tvoji prsti žuti
i kao da po drobu nešto traže.

I smiješak tvoj do hladnih nogu bježi, —
I zadah teški nešto strašno kaže,
što živi nikad ne bi smjeli čuti . . .

ŽAN LEZN

ZVONIMIR BALDELLI I UMBERTO PONJAVA

NAŠIM jadranskim otocima nije išlo dobro ni u tako zvanim redovnim vremenima. Zaviseći od kopna siromašnog, neplodnog i odijeljenog od zaleđa, uvijek su se osjećali kao napušteniji među napuštenima. Svjetski rat je još više pojačao to stanje napuštenosti i osamljenosti, ali, dok je Italija mirovala, prvih deset mjeseci strašnoga rata prošlo je mirnije no što se je očekivalo.

I u otočnom gradiću L. kuburilo se, mrmljalo iza zuba, gledalo kako vojni obvezanici odlaze jedni za drugima, i životarilo se kako se je moglo. Ugledni građani, to jest nekoliko malih trgovaca, malih posjednika, učitelja, svećenika, činovnika i zanatlija, koji nijesu morali na vojnu dužnost, dolazili su rano poslije podne i na večer u građansku čitaonu, da se malo pokartaju, pogledaju novine, razgovaraju i iskale svoj nijemi jad.

Velika uzbuna bješe nastala kada su stigli glasovi da je Italija navijestila rat Austro-Ugarskoj. Tok događaja u Hrvatskoj i u Srbiji od 1903. do 1913. ne bijaše takav da se je hrvatski narod mogao oduševiti za austrijski rat protiv Srbije, odnosno za njemački rat protiv Slavenstva, ali kada je trebalo ratovati i sa Italijom, onda se je dotadašnji nehaj primorskoga stanovništva pretvorio u razumljivu i potpunu zabrinutost, jer se je rat prenosio na slovensko hrvatsko tlo.

Građanska čitaona u L. nije stranačko društvo. Za to je u nju zalazio i onaj par talijanaša, odroda, koji su predstavljali iznimku u hrvatskom L. Dok je svijet još stajao pod prvim i nejasnim utiscima talijanske objave rata, reče Umberto Ponjava, trgovac manufakturne robe:

— Sad će Austrija osjetiti!

— Ako to stoji jedino do Italije, onda Austrija može mirno spavati! — odvrati mu Zvonimir Baldelli, također trgovac manufaktura i općinski načelnik, potomak davno doseljene i pohrvaćene porodice.

Ponjava je govorio s onim nečistim preostatkom venecijanskoga narječja,, a Baldelli čakavski, za prkos ne htijući mu odgovarati talijanski.

— Prije svega, šior Zvonimir, znate li Vi što je Italija? — upita ga Ponjava, naljućen što se je baš Baldelli oglasio.

— Brinite se Vi najprije za zemlju koja Vas hrani! — odgovori Baldelli.

Ostali oko njih su šutili i s pogledima namigivali jedan drugom, očekujući zabavnu prepirku. Osobito je bio smiješan Baldelli sa svojim brzim načinom govora i još bržim nervoznim kretnjama kojima je pratio svoje riječi.

— Kada se radi o porijeklu, — odvrati Ponjava, — onda nije teško ustanoviti odakle potiču Baldelli.

— Mi, Baldelli, potičemo iz Friula, ali kad smo došli u hrvatsku zemlju i ostali u njoj, mi smo se priklonili narodu od kojega živimo . . .

— Ipak, ipak Baldelli i Zvonimir, to slabo hrvatski zvuči . . .

— Svakako bolje nego Ponjava i Umberto. Još i danas su, dva sata daleko od nas, seljaci Ponjave Hrvati, a Vi ste mi nekakav Talijan, kao da ne znamo kad je Vaš djed došao u grad i nastanio se ovdje.

Tako su se oni prepirali, ali ipak pazeći da ne prijeđu u velike uvrede, koje bi dovele do lične svađe, vrlo neugodne stvari u malom mjestu. Oko dva sata prvi se raziđoše trgovci i zanatlije, malko razočarani zbog mlakosti ove prepirke gospodina načelnika i njegovoga konkurenta.

Zvonimir Baldelli bješe ispravan, dobar i pobožan čovjek, koji nije nikada učinio nikome krivo; ali, kada je izašao iz čitaone, sine mu misao ne bi li se dalo iskoristiti onu Ponjavinu izreku protiv Austrije. Sigurno je da će sada internirati Talijane, kao što su do sada hapsili Hrvate srbofile, jugoslavene, pa kako bi bilo

udesiti da se Ponjavi ne desi baš jako zlo, a da ga za neko vrijeme uklone, te da mu dućan ostane zatvoren.

Čitavu noć se je Baldelli borio sam sa sobom, bi li, ne bi li počinio tu podlost. Moglo bi se nekako anonimno... Jest, anonimno, ali, ako se dozna da je on poslao takvu prijavu, ostat će za uvijek u očima svijeta doušnik, i izgubit će sav svoj ugled... Najbolje je ostaviti stvar na miru. I tako za onoga razgovora nije bio prisutan nijedan državni činovnik, a za one koji su ga čuli, sigurno je da će šutiti.

Sutradan dođe Baldelliu u dućan njegov mali nećak, učenik trećega razreda osnovne škole:

— Rekla je mama da joj posudiš, ako možeš, dva forinta.

Baldelli izvadi iz dosta prazne ladice dva forinta, premda mu sestra nije nikada vraćala to »posuđivanje«, i pružajući ih nećaku, pomisli kako bi bilo upotrijebiti ovoga dječaka za prijavu protiv Ponjave.

— Znaš li ti lijepo pisati?

— Znam. Učitelj kaže da ja skoro najbolje pišem u razredu.

— A znaš li pisati na papiru za pisma?

— Znam. Pišem nekim težacima za njihove što su u vojsci.

— Da vidim. Ja ću što mu drago govoriti, a ti piši, pa da vidim kako pišeš pisma.

Dječak sjedne u pokazani mu kut iza tezge, uze pero i s mjesta što mu ga je ujak označio noktom, stade pisati ovo diktirano pismo bez početka:

. . . . . .

govorio je u Građanskoj čitaoni u L. u prepirci sa općinskim načelnikom da će Austrija osjetiti sada, kada joj je Italija navijestila rat. To su čuli zidarski preduzetnik Matran, kapelan Biža, bačvar Rođić i drugi.

— Vrlo lijepo ti pišeš... Pokazat ću ja ovo i drugima nek vide kako ti lijepo pišeš pisma... Idi sada, idi, da te majka ne čeka.

Dječak ode sav blažen od pohvala, a Baldelli ne znadijaše kako će udesiti adresu. Dođe jedna djevojčica. On je zamoli nek mu na kuverti napiše: Ces. kralj. Namjesništvo Zadar, jer da njega boli ruka. Onda na vrhu pisma doda iskrivljenim rukopisom:

»Umberto Pogniava, trgovac manufaktura u L.« Pismo ne ubaci u mjestu, nego pričeka parobrod, i ubaci pismo u sandučić na parobrodu.

Kada je parobrod otplovio, Baldelli je osjećao neko grizodušje, ne toliko za to što je prijavio svojeg konkurenta, već više za to što je osjećao da se je ogriješio o samog sebe. Nikada nije učinio ništa zbog čega bi se iko mogao na njega potužiti, već je kao posjednik, trgovac i načelnik mnogima pomogao, što mu je i pribavilo ugled, — ali, — ali, — nastojaše uvjeriti samoga sebe, — čemu ispravnost, ugled i sve druge vrline, kada se ne može pravo živjeti ni od dućana, ni od ono malo svojih vinograda, a treba izdržavati porodicu... Sin mu je na universitetu, i sve strepi da ga ne uzmu u vojsku, a obje kćeri odrasle... Što je trebalo da Ponjava otvori drugi dućan baš manufaktura, kada je i jedan bio previše?...

Baldelli se nije mogao umiriti. Neprestano je mislio na onu prijavu. — Što sam vraga učinio! — reče očajno sam sebi, dosjetivši se napokon da je nehoteći prijavio i sebe, jer kao općinski načelnik nije smio dopustiti da se onako govori o državi, nego je morao Ponjavu odmah prijaviti... Da ga prijavi sada? Kotarski poglavar će ga sigurno pitati zašto je čekao nekoliko dana, mjesto da učini odmah...

Baldelli zapade u nelagodno stanje tjeskobe i razdraženosti, te iđaše počešće u crkvu moliti neka ga Bog izbavi iz ove neprilike, nek mu Bog oprosti zloću što ju je počinio.

II.

Za nekoliko dana kotarski poglavar, neki ponijemčeni Slovenac, pozva preda se preduzetnika Matrana, bačvara Rođića i kapelana Bižu. Svu trojicu iznenadi ovaj poziv, jer mu ne pogađahu razlog, i jer se bojahu da ih se ne zadesi kakav progon... Poglavar ih pozva svu trojicu zajedno, pročita im prijavu protiv Ponjave, važno naglasi da ju je dobio od visokoga Namjesništva u Zadru, i reče im strogo:

— Pozvao sam Vas, gospodo, da po istini posvjedočite, ali,

ako se utvrdi da nijeste govorili istinu, onda bih morao misliti da ste i vi istoga mišljenja kao taj veleizdajnik.

Sva trojica se pogledaše i razumješe. Ne preosta im nego potvrditi da je prijava istinita. Kada izađoše, prvi progovori Matran:

— Ovo mi je prvi puta u životu da mi se je nešto ovako dogodilo.

— Uklonimo se, — reče Rođić, — i šutimo. Od sada se ja klonim čitaone i političkih razgovora, jer nemam više povjerenja ni u koga.

— Da pitamo načelnika kako je do ovoga došlo? — predloži Biža.

— Zar Vi mislite da je Baldelli mogao učiniti ovu lopovštinu? — zapita Matran.

— Ne mislim, ali...

— Raziđimo se i šutimo! — prekinu ih Rođić, i uputi se u svoju radnju.

Kotarski poglavar ode do sudije, pa se vrati i dade dozvati Ponjavu. Poglavar mu suho reče da će ga s današnjim parobrodom žandarska patrola odvesti u Split. Ponjava za malo da ne pade u nesvijest od mnogih misli i pitanja što mu u isti mah padoše na pamet, problijedi i jedva progovori:

— Zašto?

Za to što ste javno rekli da će sada Austrija osjetiti, a međutim treba da sami osjetite sve posljedice svojega nepatriotizma.

Na velike molbe poglavar je jedva pristao da Ponjava sam ide do parobroda bez žandarske pratnje... Ni Ponjava nije sumnjao na Baldellia. Onaj razgovor u čitaoni bješe više šala nego li ozbiljna politička prepirka... Ono je Baldelli govorio možda više iz straha od Italije, nego li iz ljubavi prema Austriji, koja je Dalmaciju samo zanemarivala, ali ko bi mogao biti onaj što je prijavio?!...

III.

U Splitu žandari predadoše Ponjavu u pritvor okružnoga suda. Tek sada se je u L. doznalo da je Ponjava politički progonjen. Tek sada je i Baldelli doznao da je njegova prijava imala uspjeha, ali ne shvataše kako je sve to prošlo tako tajanstveno. Ni od

koga nije čuo ni riječi o tome. Da nije ovo dokaz da se je doznalo da je on doušnik, pa ga oni koji su to doznali, prosto prezreli i ne udostojali se ni da ga ukore...

Njegovoga konkurenta sada odista nema, ali Ponjavina žena i kćeri vode dućan dalje, a kako je svijet dobra srca, izgleda da je to njima od koristi. Osobito neuke žene su žalile Ponjavinu porodicu, i kupovale kod njih. Nije li i ovo dokaz da svijet nešto zna?

Dugo vremena se je Baldelli mučio s ovakvim nagađanjima, dok mu ne stigne poziv da sa ostalim svjedocima dođe pred okružni sud, na raspravu protiv Ponjave. Stari Matran nije mogao ići zbog bolesti, a bačvar Rođić je negdje služio u vojsci. Odoše samo načelnik Baldelli i kapelan Biža. Kada su morali posvjedočiti da je Ponjava uistinu govorio onako »nepatriotski«, reče državni tužilac:

— Gospodine Baldelli, Vi ste općinski načelnik u L.?

— Jesam, — odgovori Baldelli, kojem je jako polaskalo to pitanje.

— Onda ste Vi, — oštro primijeti državni tužilac, — kao načelnik morali odmah prijaviti ovu stvar.

— Šior prokuratûr! — poče se opravdavati Baldelli iznenađen, — morate znat da je Ponjava veliki čakulûn, i da ja i svi drugi nismo mogli uzet šerio (ozbiljno) njegove čàkule, a s druge strane da san i učinija denùnciju (prijavu), niko ne bi bi' virova' da san to učinija po dužnosti kâ potestat (općinski načelnik), nego bi svaki govorija da san to učinija iz intereša, er obojica prodajemo manifatùre, a u malem mistu ne gre dobro ni meni, ni njemu.

Baldelliev hitri način govora, nervozne kretnje i prestrašeno zbunjeno držanje izazvaše smijeh, ali njemu ne bješe do smijeha. Zbog podmornica je sa velikim strahom pomišljao na povratak kući, kao što je i s velikim strahom odlazio u Split. Od svega ovoga nije imao nikakve koristi, nego materijalne i moralne štete, grizodušja, nemira, troškova za putovanje i još onu sramotu pred sudom.

Ponjava je morao odležati nekoliko mjeseci zatvora. Onda je došao kući i govorio: — Eto, živ sam i zdrav!

IV.

Napokon dođe i svršetak ratu i propast Habsburga. Brzo se je doznalo za proglašenje nezavisnosti i obrazovanje Narodnoga Vijeća, što se je i u L. proslavilo sa velikim slavljem. Jednoga dana mjesno Narodno Vijeće primi telegram iz unutrašnjosti da će Saveznici, u svrhu čuvanja reda, zaposjesti neke naše krajeve. Ovaj posao su povjerili Italiji, kao najbližoj državi, pa gdjegod dođu talijanski vojnici, neka ih lijepo dočekaju, jer dolaze kao saveznici i prijatelji.

Naš primorski svijet bi bio volio da mu dođu Francuzi, Englezi, ili ma ko, samo ne Italijani, ali osjećaj časovite nemoći i veliki optimizam dopriniješe da su mogli mirno doći. Načelnik Baldelli, predsjednik mjesnog Narodnog Vijeća, pošalje općinskog stražara, jedinog stražara u mjestu, neka ide od kuće do kuće na obali i na plokati, da ih pozove neka izvjese zastave, da Talijani vide da je ovo zemlja hrvatska i slavenska.

— Kakvu zastavu da izvjesimo? — zapita Umberta Ponjavu njegova žena.

— Talijansku ili nikakvu.

— Zar te još nije prošla volja izazivanja?!

Dva dana su uzalud čekali okupatore i već se radovali da će ostati pošteđeni od te posjete, ali treći dan se pojavi na vrhu luke talijanska ratna lađa.

Građani se uzbuniše i slegoše na obalu. U prvi red se postaviše predsjedništvo mjesnog Narodnog Vijeća, pa kotarski sudija i kotarski poglavar, koji je sada govorio da je Slovenac, Jugoslaven. Iza njih se postaviše pet žandara, općinski stražar i nekoliko isluženih vojnika bivše austro ugarske mornarice u mornarskim plavim odijelima. Iza ovoga kordona narod; težaci, ribari, djeca, žene, djevojke, činovnici, trgovci, zanatlije i nekoliko svećenika, svi sa kokardama na sebi.

Tu se je u društvu Ponjavine kćeri nalazio i Baldellijev sin Hrvoje, koji je neko vrijeme služio na sočanskom ratištu, pa ležao u vojnoj bolnici, i prije svršetka rata vratio se kući. Od svih optimista on je gajio najveće nade. Mislio je kako će uzeti Ponjavinu kćer i otići u državnu službu.

S onog ratnog broda spusti se motorni čamac. U čamcu četiri mornara, te zapovjednik broda i jedan poručnik, zapovjednik okupatorne vojske, ili točnije rečeno, jednog malog odreda vojnika koji su, naslonjeni na prsobranu ratnoga broda, znalično gledali put grada i njegove mnoge zastave.

Kada su se iz čamca mogle jasnije vidjeti crte građevina, zapovjednik broda reče svojem drugu:

— Izgleda da je ovo talijanski grad. Kao kakvo mjesto na grčkom Dodekanezu gdje se vidi da je Venecija vladala.

— Ali — odvrati poručnik — nije vidjeti ni jedne naše zastave. Sigurno su slavenska i austrijska propaganda odnarodile ovaj svijet.

Kada se je čamac primaknuo obali, predsjednik mjesnog Narodnog Vijeća Baldelli i tajnik, kapelan Biža odoše u susret došljacima. Svijet je stajao mirno, samo je pomicao glave da vidi te strane oficire koji se jako začudiše da ih ne pozdraviše ni sa jednim Evviva! Jedino su žandari, općinski stražar i drugi uniformirani pozdravili na vojničku. Sudija i kotarski poglavar, koji je neugodno osjećao da sada nije više prvi predstavnik državne vlasti, priključiše se onima što krenuše put općinske zgrade.

Kada je zapovjednik ratnog broda opazio tu jednospratnu palačicu, žutu od starosti, sa lijepim balkonom i sa prozorima talijanskog stila, zastao je i pogledao svojeg druga, kao da mu veli: — Zar ja nijesam imao pravo kad sam rekao da je ovo talijanski grad?!

Poručnik nije shvatio njegov pogled, nego gledao veliku hrvatsku zastavu na balkonu, a pod njenim jakim bojama kao da je stil stare palačice gubio svako značenje.

U vijećnici načelnik predstavi došljacima prisutne, a poručnik reče kako je, prema naređenju svoje vlade i odluci saveznika, došao u ovaj lijepi grad prijateljske države da privremeno čuva red i mir, te zamoli načelnika nek odredi kvartir za njegovu četu.

— Prostorija imamo i previše — odgovori načelnik, i predloži da izađu pa da odaberu. Izađoše na plokatu još punu naroda. — Eto — nastavi Baldelli — pogledajte. Na svakom od tri brijega ima po jedna prostrana tvrđava.

— Jesu li to sve venecijanske tvrđave? — umiješa se zapovjednik broda.

— Ne, — odvrati kapelan Biža, poznavalac povijesti otoka. — Jedna je venecijanska, druga francuska, a treća austrijska.

Tako u razgovoru stigoše opet na obalu.

— Što je ono tamo? — pokaza poručnik prstom na jednu zgradu, koja se na drugoj strani luke diže upravo na hridima, skoro do samoga mora. — Po zvoniku rekao bih da je crkva.

— Ono je jedan privremeno napušteni samostan, — odgovori načelnik. — Još je sav namještaj u njemu.

— Nikud bolje, gospodo.

Samostan je sa svojim lijepim položajem i prostranom baštom ostavio najljepši utisak na došljake. Tu se nastani »okupatorna vojska« i mrtvi gradić nešto oživi.

V.

Poručnik Olindo Gallina brzo je počeo da se strašno dosađuje u L. Kada je nastalo hladnije vrijeme, zlovoljno je ustanovio da u cijelom samostanu nema ni jedne peći i da se drva ne mogu lako dobaviti. Jednog jutra je ubijao dosadu čitanjem nekog romana, kad mu vojnik sa kapije najavi neku posjetu i preda mu dvije karte. »Umberto Pogniava possidente e negoziante« (posjednik i trgovac), te »Benedetto Ciuttura, negoziante«. Poručnik reče vojniku neka ih uvede.

— Signor tenente, ja sam Umberto Ponjava, trgovac... Ovo je moj rođak Benedetto Čutura, također trgovac.

— Vrlo mi je drago, — prihvati poručnik, ne znajući kako da nastavi.

— Kao pripadnici talijanske nazione, smatrali smo za dužnost da se dođemo pokloniti gospodinu tenentu, kao predstavniku pobjedničke, jedva dočekane talijanske vojske.

— Vrlo mi je milo pozdraviti na ovoj istočnoj obali talijanskoga Jadrana svoje sunarodnike... Izvolite, gospodo, sjesti. — Poručnikovo lice odavaše znakove prijatnoga iznenađenja. Nakon što izmijeniše još nekoliko običnih izreka, Gallina zapita: — Ima li još naših ljudi u ovom lijepom mjestu? Sav njegov izgled odaje njegovu latinsku dušu koja još govori jezikom venecijanske slave...

— Naših ljudi — odvrati Ponjava — bilo bi mnogo više da su slobodniji, da nijesu pod pritiskom velikohrvatskih i jugoslavenskih agitatora koji imaju vlast... Trebalo bi osloboditi mali svijet od ekonomske zavisnosti nekakvih Blagajna i popova, lihvara i trgovaca.

— Trebalo bi — umiješa se Čutura — da mali svijet, osobito po selima, osjeti stvarnu korist od sadašnjeg novog stanja.

— To je već predviđeno, — prekine ga Gallina. — Našoj vladi je poznato kakvim stradanjima je bio izvrgnut svijet u bivšoj Austriji, pa je već određeno da se pošalje tijesta, riže i druge hrane gdje treba... Pošto ste me, gospodo, upozorili na to, ja nemam drugo nego odmah obavijestiti svoju višu vlast.

Prije nego odoše, Ponjava izjavi da su on i njegovi rođaci uvijek pripravni poslužiti gospodina »zapovjednika« svojim »iskrenim savjetima«.

Gallina i Ponjava postadoše veliki prijatelji. Od kada je gospodin tenente zalazio k svojem novom prijatelju, Ponjavina starija kći je sve manje marila za Hrvoja.

VI.

Građani brzo osjetiše da se Gallina sve manje osvrće na zakonite vlasti, te da se, prema savjetima Ponjave i Čuture, sve više vlada kao gospodar, premda u cijelome mjestu i okolici ne bijaše ni dvadesetak tako zvanih Talijana. Tijesto i druga vrlo jeftina hrana iz Italije nijesu nikako mogli povećati njihov broj.

Svi koji su čitali novine, nestrpljivo su pratili burni tok konferencije u Versaju, iznenadne preokrete u diplomatskom svijetu i najprotivrječnije vijesti o jadranskom pitanju... Prigodom jednoga razgovora o tim stvarima u Građanskoj čitaoni, reče stari zidarski preduzetnik Matran:

— Neka provedu plebiscit u svim okupiranim mjestima, pa će im biti odmah jasno kuda spadamo i kuda hoćemo.

— Zar vam — oglasi se vrlo samosvijesno Ponjava — nije još jasno da mi moramo pripadati Italiji?!

Svi se uzvrpoljiše. — Kaporetto! — dobaci mu Matran.

— Tako je! — prihvati kapelan Biža, — osobito kad govori naš časni Matran koji je sudjelovao u bitci kod Visa.

— Vis?! — vrlo porugljivo se nasmija Ponjava. — Osvećena je ta austrijsko-hrvatska sramota.

Nastade novo komešanje, prepiranje i šakanje, dok Ponjavu ne izguraše napolje.

Za kratko vrijeme dođe u čitaonu jedan vojnik i zapita: — Chi è il signor Matran? — i preda Matranu pismo kojim ga je Gallina zvao pred sebe. Matran reče čakavski o čemu se radi, i odmah doda: — Ali ne idem. — Uze olovku iz džepa, te ispod poziva doda, hrvatski i talijanski, ovo: »Ne mogu se odazvati pozivu, jer ne potiče od zakonite vlasti ove zemlje«, i preda ga natrag vojniku:

— Odnesite ovo gospodinu tenentu.

Nastade opća zabuna, jer su svi osjećali da se Gallina ne će zadovoljiti takvim neposluhom. I u istinu, za kratko vrijeme pojave se tri, s puškama oboružana, vojnika.

— Zar ovako postupaju prijatelji i saveznici?! — uzbuni se bačvar Rođić, poznat sa svoje žestoke i zločeste ćudi. — Ne dajmo Matrana!

Starac mirno opomene prijatelje da nije vrijedno stradati zbog ovakve sitnice, i ode sa patrolom.

VII.

Na glas da je stari, vrlo ugledni Matran uapšen i zadržat u samostanu, uzbuni se cijelo mjesto. Na večer se sabere nekoliko mladića, i u trenutak polupaše sva stakla na Ponjavinim prozorima. Odmah se pojaviše susjedi, ali demonstranata već bješe nestalo po nerasvijetljenim uskim ulicama.

Gallina odredi da se oboruža više patrola, i dojuri do Ponjave. Ponjavina žena i kćeri, sve blijede, nijesu se usuđivale izaći iz kuhinje koja je stajala u stražnjem dijelu trećega sprata, zapravo potkrovlja. Kada se je pojavio Gallina, Ponjava mu uzbuđeno reče:

— Zube treba pokazati ovoj hrvatskoj fukari!

Prisutni Čutura je nastojao umiriti i Ponjavu i Gallinu, ali Ponjava je po što po to htio da se osveti i za ovu navalu na njegovu kuću i za ono tamnovanje, za koje još nije znao ko mu ga je skrivio:

— Najprije treba udariti na kolovođe ovih divljaka, na ljekara i na načelnikova sina Hrvoja. — Baldellijeva sina je htio ukloniti i zato, što mu se činilo da se Gallina ozbiljno zanima za njegovu stariju kćer.

— Zašto doktora Radoša? — oglasi se Čutura.

— Jer je on onaj lopov što sve ovo potajice upravlja.

Sutra dan pustiše staroga Matrana na slobodu, ali načelnik Zvonimir Baldelli dobi odluku da je općinsko vijeće raspušteno, i da je kao povjerenik postavljen Umberto Ponjava.

Od sada učestaše manji i veći sukobi sa talijanskim vojnicima. Jedan put zbog nekog zlo shvaćenog povika, drugi put zbog neke djevojke, treći put zbog nekog političkog razgovora, i tako dalje, dok se Gallina ne odluči da deportira u Italiju ljekara Radoša i Hrvoju Baldellia. Svijet, ne znajući da Čutura ne odobrava ova izazivanja, poče polušaljivo govoriti o strahovladi kokoši (Gallina), ponjave i čuture. Između naroda i onih koji su sada gospodarili, bješe nastalo nesnosno stanje mržnje i napetosti, koje još više zaostravaše silna neizvjesnost u pogledu jadranskoga pitanja.

Jedne nedjelje je kapelan Biža držao propovijed u crkvi.

Besjedio je o starim Izraelcima, o njihovim robovanjima u tuđim zemljama, o bijesu osvajačâ i o čvrstoj vjeri u velikoga Boga Izraelova, koji je napokon i izveo svoj narod iz ropstva i uništenja.

Premda je mladi svećenik govorio o nečem o čemu se često govori sa crkvene propovjedaone, premda je izgledalo da ni jednom riječju ne prekoračuje granice historijskih događaja kako ih opisuje Stari Zavjet, ipak su i manje učeni slušaoci dobro osjećali da rodoljubni svećenik govori o sadašnjem stanju svojega grada i ostalih okupiranih primorskih mjesta, koja su, nakon mnogih strahota svjetskoga rata, morala podnositi i suvišne posljedice talijanske okupacije i drskosti domaćih odroda. Pro-

povijedi je prisustvovao i Ponjava. Nakon mise, reče on pred crkvom:

— Vara se Biža, ako misli da će ga crkva zaštititi od neugodnih posljedica.

— Ne bojimo se! — začu se odnekle smjeli povik.

— Ko je to rekao? Ko se je usudio to reći?

— Ja! — mirno se oglasi bačvar Rođić, i uprto pogleda razjarenoga Ponjavu.

Nastade graja, gužva i pljuvanje na Ponjavu... Za pola sata se pred kućom kapelana Bize pojavi jaki odred vojnika... I Biži se je imalo dogoditi isto što i ljekaru Radošu, Hrvoju Baldelliu i ostalima koji bijahu zatočeni po dalekim nezdravim italijanskim otocima.

Na svačije iznenađenje jedna mlada djevojka viknu talijanski, želeći da je i vojnici razumiju: — Udarimo na njih! — Goloruki narod nasrnu na oružani odred. Vojnici se nađoše opkoljeni od muškog i ženskog, mladog i starog, te od silnog straha ostaviše puške u njihovim rukama i pobjegoše, vičući Mamma mia! i Madonna santa!... Starci, djevojke i mladići zgledaše, kao da se pitaju: — Šta da radimo s ovim čudnim plijenom?! —

Prvi se snađe stari Matran i reče:

— Ostavimo ih ovdje u kup, i raziđimo se brzo.

Kapelan Biža se negdje sakri. Na večer uteče u unutrašnjost otoka, pa sakriven u jednoj jedrenjači uteče na kopno, i skloni se u unutrašnjost slobodne zemlje.

VIII.

Nakon dvije i po godine neizvjesnosti, diplomatskih natezanja, hapšenja i deportacija, nakon rapalskoga ugovora i obrazovanja fašističke vlade u Rimu, dođe jedva očekivani čas da nepoželjeni okupatori ostave zemlju u kojoj niti su držali red, niti su bili potrebni.

Čim se je talijanska četa ukrcala na ratni brod, gradić je opet osvanuo u mnoštvu i šarenilu zastava, a gradska glazba je svirala rodoljubne komade iza neke kuće upravo na kraju luke, da je bolje čuju sa talijanskog ratnog broda.

Ne malo bje kasnije iznenađenje kada građani opaziše da je i Čutura na svojoj kući izvjesio hrvatske barjake.

— Kako to, šior Benedetto? — porugljivo ga pitaše žestoki Rođić, dok su drugi znalično čekali šta će taj »talijan« odgovoriti.

— Kako? — odgovori Čutura. — Ovo što smo doživjeli, uvjerilo me je da smo mi jedno, a oni tamo drugo. Ja ne zaboravljam da su moji stari porijeklom iz Bosne i da su za turskih vremena ovamo pobjegli.

Isti dan je Zvonimir Baldelli opet preuzeo poslove općinskoga načelnika.

IX.

Izgledalo je da je Umberto Ponjava postao tih i skroman, pogotovo kada se je sva porodica njegova rođaka Čuture odrekla neprirodnoga talijanaštva. Očekivalo se je da će to učiniti i Ponjava, ali nitko nije slutio dokle dopire njegov prkos.

Kada je došlo do biranja državljanstva, Ponjava je odabrao talijansko državljanstvo, sa punim pravom da i nadalje ostane na svojem mjestu.

— Zar da on i sam ima neki izuzetni položaj, pa da mi opet zbog njega imamo neprilika?! Još da je pravi Talijan, još još, ali ovako ne! — Tako govorahu građani.

Brzo je počeo bojkot Ponjavinog dućana. Ne zna se ko i kako je to udesio, ali ni jedan građanin, ni jedan težak iz okolišnih sela nije više kupovao u Ponjave. Dapače kada je Ponjavi ustrebalo radnika za poslove u vinogradima, nije mu se niko odazvao ni za kakvu plaću.

Ponjavi nije preostalo drugo nego da proda sav svoj imetak i da se iseli... Kasnije se doznalo da je otvorio krčmicu u Trstu, gdje je nezadovoljan životario, a njegova starija kći, koju je poručnik Gallina brzo zaboravio, da se je siromašno udala za nekog radnika iz Gorskog kotara, samo da se može vratiti u domovinu.

E. LASZOWSKI

ZRINSKI MAUZOLEJ U SV. JELENI KOD ČAKOVCA

ZEMLJE, na kojima je stajao pavlinski samostan u Sv. Jeleni sa svojim posjedom, pripadale su od starine gradu Čakovcu. Gospodar Čakovca i cijeloga Međumurja Stjepan, nekoč vojvoda erdeljski, te njegov sin Ladislav, pak Dioniz, sin Dionizov, i Andrija, sin Nikole, nekoč također erdeljski vojvoda — prozvani po Lacku (Ladislavu) Lackovićima, darovaše pismom izdanim u Čakovcu u srijedu po Bartolovom god. 1376. redovnicima sv. Pavla Pustinjaka zemlje na području svojega grada Čakovca, »Varhelj« (gradsko mjesto) zvanom, pak zemlje u Nedjelišću, Sv. Kutu, Sv. Jurju, Mazkutu nedaleko grada Čakovca. To im darovaše uz želju, da tamo osnuju samostan na čast B. D. M. i Sviju Sveti, za pokoj duša njihovih predа.

To darovanje potvrdi g. 1384. 12. (kal. iulii) kraljica Marija, a g. 1406. kralj Sigismund.

Potonji gospodar Čakovca, knez Herman Celjski, obdario je opet taj samostan god. 1420. selom Šenkovcem (Sinkolcz), što je g. 1553. kralj Ferdinand I. potvrdio, a bilo je kasnije i drugih manjih i većih darovanja pobožnih ljudi i čakovačkih gospodara.[1]

God. 1546. 13. ožujka darovao je kralj Ferdinand I. Čakovac i Štrigovu — cijelo Međumurje — knezu Nikoli Zrinskomu, pak tako posta ovaj zaštitnikom samostana pavlinskoga u Sv. Jeleni. A kad je g. 1559. preuzeo pavlinski samostan u Monjorokereku u Ugarskoj, a tamošnje Pavline preselio u Sv. Jelenu, obdari samostan raznim dohotcima.[2]

[1] Registar: Acta monast. S. Helenae u drž. arhivu u Zagrebu. Originali u magj. drž. arhivu u Budimpešti.

[2] Barabás: Cod. Zrin. II. 382.

Zrinski se je 17. lipnja 1543. u Ozlju oženio sa Katarinom Frankopankom, kćerju Ferdinanda i Marije Brankovićeve.[3] Imamo bilješku u računima grada Zagreba od g. 1538., gdje je doslovno ovo latinski ubilježeno: »Zatim na blagdan Jakoba poslane stvari za svatove gospodina grofa od Zrina čine u svemu for. 17½. Ova se bilješka može jedino odnositi na Ivana Zrinskoga, brata Nikolina, koji je imao za ženu Anu Tahovu. Ova se iza smrti njegove 1545. udade za Jakoba de Sytk.

SAMOSTAN SV. JELENE POLOVINOM XVIII. STOLJEĆA

Stekavši Nikola Zrinski Međumurje zasnovao je za svoju obitelj grobnicu kod crkve samostana Sv. Jelene kod Čakovca. Prije su svakako imali Zrinski svoju grobnicu u Zrinu kod svog stolnog grada, nu taj je u to doba lebdio u neprestanoj opasnosti, da ne padne u ruke Turcima, kako se doista skoro i dogodilo. Svakako je Zrinskomu stalo bilo, da bude obiteljska grobnica pod brigom i paskom redovnika, i tako je ova mogla biti samo u Sv. Jeleni, jer do drugih Zrinskih gradova nije bilo samostana.

Pisac djela »Natale solum sancti Hieronymi (1752.)«[4] Josip Bedeković izrijekom navodi, da je Nikola Zrinski uredio kod

[3] Barabás: Codex Zrinianus I. 52.

[4] Str. 222.

otaca Pavlina kod Sv. Jelene nad Čakovcem svoju grobnicu. Tu grobnicu nazivlje »kapelom Zrinskoga«, te ako razmotrimo rečenomu djelu dodanu sliku svetojelenskoga samostana, moramo doći do zaključka, da je ta »Zrinska kapela« ona poligona zgrada, koja je prizidana južno samostanskoj crkvi bliže svetištu. Ova je grobnica kasnije pretvorena, kako Bedeković veli, u kapelu B. D. M., kod koje je bila i posebna bratovština.

Vrijeme, kad je ova grobnica zasnovana ne može se točno opredijeliti. Kao izvjesno možemo reći, da je g. 1561. ta grobnica bila sagrađena, jer je tad primila na pokoj Katarinu Frankopanku, ženu Nikole Zrinskoga. Bedeković veli naročito, da je Zrinski sagradio grobnicu za se i ženu svoju. U toj su grobnici položili i glavu Nikole Zrinskoga, koju su mu Turci iza pada Sigeta i slavne junačke smrti njegove g. 1566. odsjekli. Truplo je Zrinskoga pokopao Mustafa Vilić, vođa banjalučkih konjanika, koji je nekoč bio zarobljenik u Zrinskoga. Glavu Zrinskoga, koja je neko vrijeme bila nabijena na kolac izložena, poslao je paša Mehmed Sokolović svomu bratu Mustafi paši budimskomu, a ovaj zamotanu u svili u carski tabor, odakle je Baltazar Bačan sa sinovima Zrinskoga prenese u obiteljsku grobnicu Zrinskih u Sv. Jeleni. Glava je bila položena u mjedenu posudu (in aenea urna).[5]

Bez dvojbe su u ovu grobnicu došla i ostala Nikolina djeca, osim udatih kćeri, i to Ivan † već 1559., Gjuro † 1603., Ana Vuk, Nikola † 1605. i Krsto † 1573. Od sinova Jurja († 1603.) pokopani su tamo Nikola † 1625. i Gjuro † 1526. Za potonjega veli Forstal izrijekom, da je tamo pokopan »sa svojim ocima« (pređima). Još je tamo pokopan kao zadnji od Zrinskih Nikola Zrinski ban, kojega je izranio do mrtva vepar u Kuršanečkom lugu 18. XI. 1664. Pokopan je tamo velikom čašću 21. XII. i. g. i to u »mjedenom sarkofagu« (sarcophago aenio) kako to bilježi njegov historiograf rečeni Forstal. Naslućujemo, da su tamo pokopane i žene spomenutih, u koliko su umirale prije svojih muževa, jer koje su ostale udove, vraćale su se redovno k svojoj rodnoj obitelji.

[5] Forstal: Stemmatographia mavor. familiae comit. de Zrin. Rukopis u kr. sveuč. bibl. u Zagrebu.

Da se vratimo opet k grobnici i samostanu!

Po smrti Đure Zrinskoga (1626.) odredili su 27. I. 1627. tutori malodobnih njegovih sinova Nikole i Petra, neku dotu »kapeli«, koja je za ukop rečenoga Đure Zrinskoga iznova sačinjena za njega i potomke njegove i samostanu sv. Jelene pripojena. Za to su redovnici imali služiti za dušu njegovu i njegovih potomaka na godišnjicu smrti i svaki tjedan po jednu sv. misu. Samostan je za to dobivao dio gornice i desetine (100 bačava) odmah iza berbe od gorica u Zasadu do punoljetnosti štićenika. Ujedno je samostanu povraćen vinograd u Zasadu, koji mu je oporučno

KAPELA SV. JELENE KOD ČAKOVCA 1925

ostavio Krsto Fadan, ali im to Zrinski oteše. Isto tako su samostanu povraćeni sajmovi, koje im je nekoč uzeo Đuro Zrinski, sin sigetskog junaka, koji je kao protestant proganjao svetojelenske Pavline.[6]

Kad je Nikola Zrinski g. 1664. položen u obiteljsku grobnicu, nije se za cijelo držalo, da je on zadnji, iza kojega se zatvorila

[6] Registar: Acta etc. kao gore No. 48. Original u madž. drž. arhivu u Budimpešti.

Zrinska grobnica. Brat mu ban Petar i njegova porodica (izim opatice Judite Petronele) nađoše grob u tuđoj zemlji, dok za Nikolinu kćer Mariju Katarinu Tereziju ne znamo, gdje je pokopana. Kako znamo, da je živjela još 1669., nije nemoguće — ako je umrla prije 1670. — da je pokopana u obiteljskoj grobnici, kad znamo, da je udova Nikolina, majka njezina Marija Sofija bar. Löbl kao udova boravila na imanjima svoga muža. Nikolin sin Adam pao je u bici kod Slankamena 19. VIII. 1691. Gdje je pokopan, ne znamo.

Grofica Marija Sofija Zrinska, rođena bar. Löbl, uredila je g. 1682. u samostanskoj crkvi Sv. Jelene zakladu od 300 for. za vječno svijetlo pred velikim žrtvenikom, dok je Adam Zrinski dao samostanu 1000 for., da se svaki tjedan služi misa za njegovu mirnu smrt.[7]

Godine 1695. 29. travnja zadesi svetojelenski samostan golema nesreća. Porodi se vatra u samostanskom dimnjaku, te je zahvatila krov. Izgorio je sav samostan sa susjednim zgradama i hambarima. Požar zahvati i crkveni krov i limeni krov »Zrinske kapelice«. Izgorjela je propovijedaonica, žrtvenici, orgulje, zastave i »grobovi plemića«, koji su nekoč ondje bili pokopani, a tako bude uništen i ostali nakit crkve.

Za obnovu samostana stekao je velike zasluge O. Andrija Weinacht, koji je za to postao priorom. Njegovom brigom i pomoću patrona doskora je samostan obnovljen. Crkva bude dobro pokrivena, natkrita svodom, da ubuduće lakše odoli ovakovoj nesreći. Biskup zagrebački Stjepan Selišević izgradi veliki žrtvenik krasne radnje troškom od 1800 for. Otpočeo je graditi o svom trošku i zapadni dio samostana, ali ga smrt preteče, prije nego li je to dovršio († 1703.).

Pobočni žrtvenik B. D. M. sagradi Ivan Kukuljević, a s lijeva žrtvenik Sv. Pavla Pustinjaka Ivan Patačić, propovijedaonicu Sigismund Lipić. Za ostalo unutar i van samostana obilno su doprinosili plemići i svećenici međimurski.

Nu O. Weinacht nije mogao sve to dovršiti, jer je premješten

[7] Spisi o dokinuću svetojel. samostana u arh. jugosl. akad. Rukopis IV. D. 36.

drugamo kao prior. Obnovu tornja provedoše njegovi nasljednici, a naročito O. Đuro Logomer, koji nadogradi stari toranj za dva hvata, natkri ga limom i postavi na nj zvona i uru.

Izgradiše i novu sakristiju s ormarima i crkvenim ruhom, koliko im je to bilo moguće. U crkvu namjestiše prostrana klecala.

»Kapelu Zrinsku«, koja je bila gotovo zapuštena, jer nije imala dotacije, očistiše od smrada (a foecibus), a trofeje Zrinskih iz premnogih bojeva s Turcima: zastave, bubnjeve, tobolce pune strelica, lukove itd., odstraniše iz »Zrinske kapelice«, tobože, jer bi padom sa zida mogli koga raniti ili usmrtiti.

Kuda je sve to dospjelo, ne možemo kazati — svakako držimo, da se tu radilo sistematskim zatiranjem uspomene na Zrinske.[8] Nijesu li možda tom zgodom i izbačeni ostanci Zrinskih iz grobnice?

Kapelicu obijeliše, i u nju postaviše neki stari žrtvenik sa kipom Sv. Antuna Padovanskoga, a s desna i lijeva žrtvenike sv. Barbare i Ivana iz Nepomuka. Objesiše tamo i neku staru sliku B. D. M. s djetetom. Tu sliku uze narod u velike poštivati nastojanjem propovjednika O. Franje Carusija. Tako je ova postala i čudotvorna, pak je za nju g. 1744. podignut novi pozlaćeni žrtvenik, a dobrotvori uresiše sliku srebrenim pozlaćenim

[8] G. 1722. spominje inventar »portuh« Zrinski u sakristiji — Potpisom Jos. Bedekovića, među spisima svetojelen. samostana u drž. arhivu u Budimpešti.

Inventar od g. 1782. spominje »u Zrinskoj kapeli« (in capella Zriniana) slijedeće predmete: Slika B. D. s krunom i srebrenim pozlaćenim zvijezdama oko glave, oko glave Isusove srebreni pozlaćeni kolobar. Na slici visi mjedeni neki novac (numisma) sa srebrenim naokolo ukrasom. — Na tabernakulu Isus od voska sa srebrenom pozlaćenom krunom na glavi. — 2 srebrena zavjetna predmeta. — Relikvijar u obliku piramide. — Srebrena lampica. — Prijestolje sa zastorima, 4 odijela za kip. — Matica bratovštine. — 3 bakrene ploče za tiskanje slika (B. D. M.?) sa hrvatskim, njemačkim i magjarskim napisom. — 2 rokete bratovštine. — Stol sa 3 ladice za predsjednika bratovštine[9]. — Kao predmete, koji su potjecali od Zrinskih spominju inventari ove: 1716. i 1734.: zrinski mrtvački pokrov (apparatus Zrinianus portuh), 1734. crni Zrinski pluvial. — [9] Acta Paulin. Chakt. Inventaria u državna arhivu u Budimpešti.

krunama urešenim granatima. Srebrenu svjetiljku pred taj žrtvenik darovala je g. 1749. Kristina Sibrik, udova Melkiora Bedekovića.

Da se taj kult B. D. M. što više raširi i ojača, izdan je papinski breve, kojim je kod toga žrtvenika osnovana bratovština pod naslovom: »Pohoda B. D. M. od radosti«, koja je 9. travnja 1749. po biskupu zagrebačkom, u prisutnosti mnoštva naroda iz Ugarske i Međimurja svečano zavedena. Slave ove bratovštine obavljane su na blagdan pohođenja B. D. M., na uskrsni ponedjeljak i duhovsku nedjelju, Janino i porođenje B. D. M. anđeoske kraljice. Toj bratovštini, odnosno žrtveniku B. D. M. darovao je O. Josip Bedeković i O. David Lisak česticu sv. Križa, koja je izlagana u posebnoj pokaznici.

God. 1738. opet je samostan postradao od potresa i to na dan 30. travnja, a najviše s razloga, jer nije imao gvozdenih spona. Tadanji prior dao je zidove povezati gvozdenim vezama i popraviti pukotine po zidovima. Od toga potresa stradalo je i ostalo Međimurje, pa i čakovački grad. God. 1739. dao je prior na pročelju svetišta postaviti ovaj napis:

eX TERRÆMOTV DESTRVCTA
AT FORTIFCAATA, ATQVE
RENOVATA VIGEO

Velika slova ovoga napisa daju godinu 1738.

Godine opet 1757. učini 18. III. u Varaždinu oporuku Krsto Bedeković, kojom namre 500 for. samostanu svetojelenskom, da se svaki tjedan u kapeli »bratovskoj« B. D. M. služe mise.[10]

Refektorij što ga je još g. 1708. uredio prior O. Vuk Crković, a prior O. David Lisak g. 1726. dao oslikati, dao je prior obnoviti, jer je i taj mnogo trpio od potresa. Djelo obnove i popravka nastavio je njegov nasljednik g. 1745. O. Vinko Hallaszy.[11] Godine 1756. ostavi Vuk Nagy-Fallussy oporučno kapeli B. D. M. (Zrinska) 50 loti srebra i vinograd u Vukanovcu.[12] Nekako nam

[10] Orig. među svetojelenskim samost. spisima pod br. 79. u drž. arhivu u Budimpešti.

[11] Ibidem 120.

[12] Bedeković: Natale Solum 276.—278.

je čudnovata vijest iz god. 1758., kad Jelena Sepikar udova Patačić namjenjuje samostanu svetojelenskom 1000 for. (altarija), koja veli, da je »kloštar po ognju za sada prazan stojeći«.[13]

God. 1786. dokinuo je car Josip II. među ostalim samostanima i pavlinski samostan u Sv. Jeleni. Zapljenu i procjenu dokinutoga samostana rukovodio je kr. komesar Ignacij Kovačoci. Kr. komora postavila je onamo svoga upravitelja Ignacija Riegelspergera, koji se tamo spominje 1787.—1789. Na 20. ožujka 1786. osvanulo je povjerenstvo u samostanu, te je prior isti čas morao predati sve ključeve.

U samostanu su se nalazili tada ovi redovnici:

Prior: O. Anselmo Blasinčić, rodom Hrvat iz Varaždina.

Superior: O. Jakob Garčić, Hrvat iz Virja.

Prokurator: O. Luka Matijević, Hrvat iz Križevaca.

Propovjednik: O. Sigismund Noršić, Hrvat iz Varaždina.

O. Udalrik Lesčan, Hrvat iz Križevaca.

O. Placid Kliger, Magjar iz Strigove.

O. Ambros Bedečić, Magjar iz Strigove.

O. Konrad Spek, Magjar iz Strigove.

O. Aquinas Szentmartony, Međimurac iz Belice.

O. Adrian Kollenik, Hrvat iz Zagreba.

Fr. Herman Eichinger, Bavarac, samost. krojač.

O. Sebastian Simunić, kurat sv. Jeronima u Strigovi.

Od družine spominju se: ključar, sokač, lugar, biruši, vrtljar, sluge i sluškinje, kočijaš itd.

Crkva i »Zrinska kapela« procijenjena je na 9.318 for. 21 krajc., zgrada samostana na 11.044 for.

Knjižnica je brojila 788 djela, a osim toga je u svakoj ćeliji redovničkoj bilo mnogo knjiga.

U tornju je bila ura i tri zvona, teška 602, 271 i 80 funti. Orgulje su imale 11 registra s pedalima. Bilo je tu mnogo zlatnoga i srebrenog crkvenog suđa itd., ruha, relikvija, stara slika začeća B. D. M. odjevena svilom i brokatom.

U kapeli Zrinskoj (in der Zrinischen Kapelle) bila je manja srebrena lampa. Crkvene stvari, na broj 180 kom. procijenjene su

[13] Ibidem 91.

na 1755 for. 51½ krajc. Gotova samostanskoag novca bilo je 717 for. 14 kr., a crkvenoga 89 for. 38 kraj.[14]

Imanje samostana priklopljeno je vjerozakonskoj zakladi. Godine 1787. (12. XII.) predlagao je upravitelj Riegelsperger komori, da se popravi krov crkve i krov na kapeli (Zrinskoj), koji je bio od opeka, jer su od kiše stradali svodovi.

Samostan je brojio 19 soba i 5 komora, 3 kuhinje te je imao dobar krov, sve je bilo presvođeno, a krov od opeke. I crkva i kupola bila je presvođena. Crkva je bila vrlo vlažna, te su zidovi i ostalo pljesnivili. Riegelsperger označuje crkvu i kapelu kao nepotrebne po gospodarstvo. Opstojao je i nacrt (plan) crkve i kupole, ali je taj bio poslan komori.[15]

Komora je vrlo slabo upravljala imanjem svetojelenskim, a k tomu su još za vrijeme francuskih ratova u samostanu uredili vojne magazine, a u crkvi pekariju! Sve je bilo zapušteno. Tako je to zabilježio general bar. Vinko Knežević, kad je onamo došao, da imanje svetojelensko vidi, koje je mislio sa braćom svojom primiti u zamjenu za svoju staru djedovinu u Gračacu, koja je bila procijenjena na 152.684 for. 12 kr. i podijeljena među Krajišnike. Svetojelensko imanje procijenjeno je bilo na 101.660 for. 11 kr. Tu je zamjenu odobrio kralj Franjo II. 1. svibnja 1803., dok je tek god. 1805. uslijedila kraljevska darovnica.

Kako je to imanje ležalo usred predjela gospoštije čakovačke, to je Knežević imao mnogo neprilika od vlasnika čakovačkoga grofa Đure Festetića. Po tom imanju nosili su baruni Kneževići pridjevak: »od Svete Jelene«.

General Vicko bar. Knežević živio je u Sv. Jeleni te je g. 1808. po hrvatskom saboru imenovan doživotnim potkapetanom kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Njegova braća general Ivo, koji je bio vlastelj u Štrigovi, umro je tamo 66 godina star, a tako i njegov brat general Pero umro je tamo 72 godine star. Obojica su pokopani u grobnici u kapeli sv. Jeronima u Štrigovi.[16]

Bar. Vicko umro je u Sv. Jeleni 11. III. 1832. Pokopan je u

[14] Acta aboliti mon. S. Helenae. Arhiv jugosl. akad. Rukopis IV. D. 36.

[15] Acta cameralia. monast. S. Helenae u drž. arh. u Zagrebu.

[16] Memoari Vicka bar. Kneževića, priopćio Dr. Vel. Dezelić u Vjesniku zem. arh. IX.

kapeli sv. Jelene u zidanom grobu (u formi mense) na strani evanđelja, dok je njegova žena Karolina Högger pokopana u grobnici svetišta iste kapelice.

Iza smrti ovih došlo je svetojelensko imanje u ruke jedina im sina Ivana, a po tom grofa Festetića, koji je tamo uredio svoj majur kao pripadnost gospoštije čakovačke.

Kako je bilo sve silno zapušteno, i samostanska zgrada i kapela i crkva nije čudo, da je to g. 1880. potres do kraja rasklimao. Tako je sve porušeno izim svetišta crkve, koje je zatvoreno pročelnim zidom.

Velika gospodarska, na kat visoka zgrada, koja je stajala na sjever crkvi porušena je g. 1924.

*

Po onom što danas stoji od staroga svetojelenskoga samostana, slabo bi znali, kakovo je taj samostan nekoč imao lice. Tu nam pomaže slika toga samostana, koja nam se sačuvala u djelu Josipa Bedekovića, redovnika reda sv. Pavla »Natale Solum sancti Hieronymi« iz g. 1752. Ona prikazuje crkvu sv. Jelene s visokim strmim krovom i četiri vanjska potpornjaka, među kojima su gore obli, dosta veliki prozori. Pročelje je izgrađeno do vrha krova, a na njemu su bila velika crkvena vrata, a iznad ovih prozor kora. S južne strane do svetišta bila je prizidana zgrada na šest uglova, visoka kao i crkva, sa gore zaobljenim prozorima. Imala je krov sveden u šilj, a gornji je sprat od donjega dijelio uski pasac. Dolje nije imala prozora. O crkvu se do pročelja naslanjala zgrada samostana na sprat visoka s 9 prozora gore, koja se okomito užom stranom unutarnjim uglom naslanjala o crkvu. Odmah do samostanske zgrade iza crkve naslanjao se osmerouglati visoki toranj s urom i lijepim zaoblenim krovom.

Sprijeda je crkvu i samostansko pročelje opkoljavao zid, koji je imao ulaz k crkvi s južne strane prema rečenoj šesterouglatoj zgradi. Do samostana su stajale tri zgrade, valjda gospodarske. Sva je prilika, da je zgrada samostana bila vezana trijemom sa sakristijom sa sjeverne strane, dok je ona šesterokutna prizidana i sa svetištem spojena zgrada, bila nekoč grobnica — grobna kapela Zrinskih — a iza obnove samostana nakon požara 1695. kapelicom B. D. M. (Slika na str. 245.)

Danas od svega toga stoji samo svetište, u staroj svojoj visini, te imade s južne strane dva visoka gore obla prozora, s izvana kamenitim, oblim s gora ornamentovanim doprozornicima u slogu baroka. S iste strane do zemlje je mali kameniti polukružni otvor — prozor — koji vodi u grobnicu. Uglove svetišta podupiru četiri stara i dva nova (sprijeda) potpornjaka. Stari potpornjaci imadu spoda kameniti pojasić profilirane izradbe a prema gore se postepeno sužuju. Sa sjeverne strane svetišta razabire se mjesto, kuda su vodila vrata iz crkve u nestalu sakristiju. Na krovu s pročelja nalazi se starinski željezni križ sa dva sveca. (Slika na str. 247.)

U svetište se ulazi na široka i visoka barokna vrata, koja su nekoč zacijelo stajala na pročelju crkve. Crkvica je građena od cigle, a popločena je isto ciglom šesterokutna oblika.

Naproti ulazu stoji zidana mensa žrtvenika s oblim pročeljem, koje se suzuje prema podnošku. Taj žrtvenik stoji iznad dviju ciglenih stepenica. Na žrtveniku u udubini stoji još razlupani i prazni bijeli kamen, koji je služio za pohranu relikvija (portatile). Još je na njemu drvena pozlaćena vaza 50—70 cm visoka, a nad njom visi velika uokvirena uljena slika sv. Jelene (radnja XVIII. vijeka). Na strani epistole, niže u zidu vidi se mala udubina s kamenim okvirom ranogotskoga sloga. To je služilo za spremanje ampulica. Do ovoga na širem južnom zidu ispod prozora vidi se oveća udubina, oko koje teče kameni okvir (kao vratnice) izrađen u gotskom slogu. Zacijelo je tu bilo kakovo sjedalo.

S lijeva oltaru na strani evanđelja je zidani grob gore plosnat, inače uglat. Odozgo ima uzidanu kamenitu manju ploču s kurzivnim napisom:

Die redliche Gattin stiftete diese
Ruhestätte Ihrem theuersten Freund
Den 27ten. März 1832
Carolie Knezevich geb.
Högger.

Sprijeda na grobu stoji opet na crnoj kamenoj ploči napis:

EXELENZ
VINCENZ BARON KNEZEVICH

von Set. Helena Ritter des militärischen Maria-Theresien-Orden. K. k. wirklichern geheimen Rat und Kämerer. Inhaber des 3ten. Dragoner-Regiments Vice Capiten der Königreiche Croatien, Dalmatien uno Slavonien. K, k. General der Cavallerie, geboren in Jahre 1755. den 30ten. novb. gostor. 1832. den 11ten. März zur Ruhe hier bestattet den 29ten. März von seinen einzigen Sohne Ive.

Odmah do vratiju nalazi se u svetištu otvor grobnice, obrubljen kamenitim okvirom. Jedan dio pokrova je sačuvan, drugi je nestao, i zamijenjen je daskama. Tu je nekoč bila grobnica redovnička, koju su baruni Kneževići priredili za se. Grobnica je lakim zidom pregrađena u dva dijela, jedan prema jugu sa spomenutim prozorom. Ta je puna ruševina. U grobnici neposredno pod žrtvenikom stoji razvaljeni limeni lijes, s nešto kostiju (bila glava i još nekoliko kostiju, ali to nestalo krajem g. 1924.).

Dalje prema žrtveniku je ova grobnica zazidana. Što je iza toga zida ne znamo jošte. Vele, da u tu grobnicu znade prodrijeti voda, pak s toga je valjada onaj grob Kneževićev sazdan u samoj kapelici. Poslije prevrata provališe u tu grobnicu neki bezbožnici, razvališe taj limeni lijes te razbacaše kosti. Vele da je kostur bio još potpuno cio.

Svetište je presvođeno, te vršci svodova iznad žrtvenika svršavaju u male troliste, dok ostali dio je obični obli svod, koji se je nastavljao svodom nestale crkve.

Kako iz Bedekovićeva opisa crkve iza obnove nakon požara razabiremo, mora da je prije požara crkva imala drveni strop (tabulat).

*

Braća Hrv. Zmaja, kao širioci kulta Zrinsko-Frankopanskoga, uzeše sebi zadaću, da istraže grobnicu knezova Zrinskih u Svetoj Jeleni kod Čakovca.

Kako je Čakovac sa svojim posjedom i kapelom sv. Jelene grof

Festetić prodao »Slavoniji« d. d. za industriju drva, to se B. H. Z. 20. travnja 1924. obratiše na društvo s molbom, da se dopusti istraživanje Zrinske grobnice u Sv. Jeleni. Svojim dopisima od 28. travnja i 13. svibnja 1924. dopusti »Slavonija« istraživanje uz opasku, da se eventualno pronađeni zemni ostanci Zrinskih mogu ekshumirati i prenijeti na dostojno pokojište, dok se pronađeni predmeti ustupaju Zrinsko-Frankopanskom muzeju u Zagrebu kao prinos i vječni depozit »Slavonije«.[17]

Dobivši i oblasno dopuštenje, otpočeše B. H. Z. po svojim izaslanicima, potpisanim i inž. Stjepanom Savić-Nosanom 23. rujna istraživanje. »Slavonija« je stavila opet na raspolaganje potrebne radnike.

Otpočelo se je najprije istraživanjem temelja porušene crkve, koji su skoro pronađeni. Naročita se je pažnja posvećivala lijevoj strani, sa strane evanđelja, jer su na toj strani redovno pokapane odličnije osobe. Začudo, nema traga kakvim zidanim grobovima, ili čak zidanim grobnicama. Lijesovi su jednostavno pokapani izravno u zemlji ispod crkvenoga taraca. Mnogo se je pronalazilo tragova paljevine, ispod taraca, što potječe od jur spomenutoga požara. Tarac je crkve bio udešen od šesterokutnih opeka, kakav je još sačuvan u svetištu. Samo na jednom mjestu s desna pronađen je tarac od običnih opeka, složen duljom stranom opeke.

Lijevo do vanjskih zidova crkve nađen je jedan potpuni ženski kostur s ostancima zlatom i srebrom protkanoga brokata oko glave. Kostur mora da je dosta star, kosti su lahke. Na istoj strani nađeno je još nekoliko lubanja i kosti, ali sve to ne više u prvotnom položaju. Još je nađen niže dolje s lijeva jedan kostur uz neke neznatne kovne predmete. Uz neke kosture našlo se ostataka raznih čipki, pa ostanci haljetaka sačinjenih od srebrom protkanih vrpcâ.[18] Preko 1½ m u zemlji s desna, nađena je i

[17] O 1000-godišnjici hrvatskoga kraljevstva zasnovaše B. H. Z. u Zagrebu Zrinsko-Frankopanski muzej, u kojem se sakupljaju sve uspomene na ove dvije znamenite i slavne hrvatske porodice.

[18] Navest ćemo neka data, koja nam pružaju mogućnost da donekle konstatujemo osobe, koje su za cijelo pokopane u crkvi samostana svetojelenskoga. God. 1719. 5. svibnja sačinio je Stjepan Vinicaj župnik u Nedjelišću oporuku, kojom očitova želju i odredbu da bude pokopan u »kripti« Sv. Jelene. —

MIRKO RAČKI: JUTRO U MAKARSKOJ

jedna zemljana posuda s drškom, kojemu obod nosi ornamentalno poredane rupice. (Slika na str. 259.)

Na istoj lijevoj strani naišlo se na zid od opeke, kojega je nosio temelj sazdan — kako se opažalo — od klesanih i poliranih fragmenata. Kad se je taj zid unesao u nacrt, bude razvaljen a spomenuti fragmenti zapanjiše sve prisutne. Prvi izrađeni fragment bio je dio relijefa: prsa sa vratom, onda ruke polomljene, dio tijela od pojasa do nogu s dijelom ruke naslonjene na neku kuku, dio sa zastavom sa grbom Zrinskih, glava, koja prikazuje brkata muškarca sa zaklopljenim očima, sve u šljemu sa pola zatvorenim vizirom. Još je nađena lijeva ruka od ramena do prstiju, kako se naslanja na mač s križem ispod balčaka. Nađen je i mali ulomak dijela koljena.

Pošto je zavladalo kišovito vrijeme, moralo se daljnje istraživanje napustiti. Nastavljeno je ovo istraživanje 17. listopada. Ovaj put posvetilo se najviše pažnje onom prostoru, na kojem je prema slici u Bedekovićevom »Natale Solum« imala stajati poligona neka zgrada — kapela Zrinska. Uz to se radilo i dalje oko iskapanja temelja porušene crkve. I doista, tu se opet naišlo na opekom zidane unutrašnje potpornjake, u kojima se opet pronašli dijelovi već spomenutoga relijefnoga kipa i to: dio grba Zrinskih (kaciga sa grifom), ulomak desne ruke u oklopu (lakat), komadić drška zastave, komadić stopala u oklopu i razni drugi arhitektonski fragmenti.

Zidovi poligone zgrade brzo su otkriveni, te se sad počelo kopati u dubinu. Skoro se naišlo na ostatke svoda podzemne prostorije — grobnice. Zgrada ova je bila sagrađena na osnovi šesterokuta. Našlo se i taraca od opeke, koji je stavljen — kako je ustanovljeno — nakon što su svodovi porušeni. Nađen je i jedan krasno profilirani i ornamentirani ulomak nadvratnice, ulomak kamenite kropionice i drugi neki neznatni ulomci. Kopano je sve

God. 1752. čini 20. XI. oporuku Vuk Nagy-Falluny, u kojoj izriče želju, da bude pokopan u crkvi sv. Jelene (Spisi samostana svetojelenskoga br. 150. u drž. arhivu u Budimpešti.). — God. 1772. 9. VIII. sačinila je u Merhatovcu oporuku Marija Pongracz udova Imbre Jambrekovića, čini zadužbinu crkvi sv. Jelene, i želi u njoj biti pokopana, gdje je pokopan i njezin muž (na istom mjestu br. 122.).

do dna, koje je bilo prekrito 5 cm debelim mazom (mortom). Ispod maza je mrtva zelenkasta glina. Dakle došlo se je do dna grobnice. I začudo nigdje ni traga lijesovima ili kostima. Jedino se na dnu našao mali ulomak tjemenice. Ulaz u ovaj mauzolej bio je iz same crkve, odmah do današnjega pročelja preostaloga svetišta.

Grobnica je dakle bila sasvim prazna. Kuda dospješe kosti Zrinskih?

Promotrimo li otkopane zidove Zrinskoga mauzoleja, opazit ćemo odmah, da odgovaraju slici, koju nam je sačuvao Bedeković u svom »Natale Solum«.

Mauzolej bio je dakle sagrađen na osnovi šesterokuta. Zidovi mjere u debljini 1.5 m, dok su na mjestima iznutra pojačani (šest nosioca svodova) debeli 3.25, 3.30, 3.45, 3.40 m. Udubine (niše) između ovih bile su između 1.80 i 2.00 m široke, a oko 1 m duboke. Mauzolej se je sa sjevernom stranicom naslanjao na samu crkvu počamši od 0.45 m iza prvoga potpornjaka na uglu svetišta duljinom površine crkve. Iz crkve je tu vodio ulaz u mauzolej 0.9 m širok. Sva je prilika, da su se svodovi kripte sastajali u sredini. Prilaz u kriptu bio je po svoj prilici s nutarnje strane, koji je bio pokriven kamenom pločom. Među fragmentima našlo se i kamena, koji imadu isklesane udubine, u koje se je namještala pokrovna ploča. Iznad svoda kripte — grobnice — bila je kapelica sa pet prozora, kako ih vidimo na Bedekovićevoj slici.

Ogledamo li nađene fragmente relijefnoga spomenika, vidjet ćemo, da je to bila velika ploča od crvenoga mramora sa fino izrađenim relijefom, koji prikazuje muškarca s jakim bokovima, odjenuta u oklop, dok je vizir kacige na pola otvoren, pa se vidi lice od čela do podbratka; glava počiva na jastuku. Desnom rukom drži uspravnu zastavu sa grbom Zrinskih, dok je ljevica položena na mač. Oklop je urešen lijepim ornamentom i ružicama, a spreda ispod oklopa viri oklopna košulja sastavljena od sitnih kolutića (Panzerhemd). Ispod nogu dolje stoji grb Zrinskih i kao neke ruke jastučić, na koji je zacijelo imao doći napis. Naokolo je spomenik opasan profiliranom lezenom. Još manjka dosta dijelova toga spomenika, koji se zacijelo nalaze negdje u temeljima neotkopanih još unutrašnjih potpornjaka.

Prema svim indicijama taj relijef prikazuje zacijelo bana Nikolu Zrinskoga († 1664.), pa je po svoj prilici izrađen još za života njegova, dok manjka napis.

Nastaje pitanje, kako su ovi ulomci spomenika došli na razna mjesta u temelje crkve. Sva je prilika, da je taj spomenik nekoč stajao u Zrinskom mauzoleju, da li na zidu ili je pokrivao tumbu, teško je reći. Svakako je stradao od požara (1695.), jer se na njemu opažaju tragovi djelovanja vatre, pošto se mramor pretvorio u vapno. Nije gotovo moguće, da bi se taj spomenik, s obzirom na masivnost njegovu, bio mogao prigodom požara raspucati, već je prije moguće, da je zlobom ljudi raskomadan i uzet kao građevni materijal — samo da se i ovako zatre spomen na naše slavne Zrinske. Dakako da su tu svakako bili izvršitelji toga sami svetojelenski Pavlini!

Kako smo dijelove toga krasnoga spomenika našli samo u temeljima unutrašnjih potpornjaka do zidova, i u zasebno stojećim temeljima — za cijelo stupova unutra crkve — zaključujemo, da su ti dijelovi uzeti za građu potpornjaka i stupova, koji su građeni iza rečenoga požara u svrhu, da pojačaju crkvene zidove, koji su imali nositi crkveni svod, jer je tabulat požarom bio uništen.

Kamo su dospjele kosti Zrinskih, kamo mjedeni lijesovi njihovi, to je za sada još tajna. Nije li to sve kao »faecis« izbačeno početkom XVIII. vijeka?

POSUDA ZA KADJENJE

NIKOLA N. PAVIĆ

NAŠI STARCI

Vnoga leta vre su prešla
Mi smo stari sedi,
Mamek dragi, kaj je ovo
Dojdi daj pogledi.

Ruka moja ve je mrzla
Deh mi nekak staje,
Ne vidiju oči moje
Mamek mamek, kaj je.

Zakaj čkomiš zakaj plačeš
Zakaj suzu brišeš,
Zakaj mi po starom licu
Križek s rukom pišeš.

Nikaj, tatek, same legni
To su došla leta,
Puno ih je pa su žmefke
Leta, z drugog sveta.

BAKICA

Dva joj oka žalosno glediju
Spodi čela na kom las je sedi,
Dve joj ruke drfteče i blede
Križaju se se više kak predi.

Zdavna vmrla usta joj živiju
Samo onda gda pobožno moli,
Brez očalih brez molitvenika
Samo z srca, koje vre ne boli.

Al molitvah kaj je puno sakih
I za mene i za druge z hiže,
Za susede i za celo selo
I za one kaj su grobu bliže.

Za živinu i domače blago
Za zeleno navek rodno pole,
Za se druge, kaj su zdavna v grobu
I za sebe, kaj bu skoro dole.

LJERKA PREMUŽIĆ

HASNIJA

I.

U posljednjoj kućici pod Trebevićem stanovala je Hasnija. Prozori njene sobice gledali su na Sarajevo, koje se iz te daljine činilo još romantičnije i ljepše. Bilo je divno zagledati se odanle na zelene brežuljke, posute turskim kavanicama i bašćama, na visoke munare i blistave kupule džamija, na šarenu vijećnicu, uz koju se vijugala Miljacka, kao srebrna pruga. Sve je to bilo s Hasnijinih prozora nekud ljepše i šarenije.

No Hasnija to ne zapaža, nema ona ni vremena ni volje za to. Ona ima samo dvije potrebe i brige: kruh i duhan. I za to dvoje radi od jutra do mraka po raznim kućama najteže kućne poslove. Najbolje sarajevske obitelji pozivaju je sebi za velikih kućnih spremanja. Izvrne ona onda kuću od tavana do podruma, ne štedi ona sebe, pa kad ode, iza nje se sve blista od čistoće. Kad u veče primi plaću, pođe u prvu trafiku i nakupuje duhana, zaviri još i u mali dućančić, da kupi kave i kruha, pa se onda umorna i teška koraka zaputi uz Bistrik u zadnju kućicu pod Trebevićem.

Nitko ne vidi, kako joj pod crnim zarom, kojim se zaogrnula, drhću ruke od umora, nitko ne zapaža, kako pod dosta gustim velom, koje joj sakriva lice, gledaju dva velika, siva oka tupo i umorno.

Hasnija je muslimanka i ne bi cestom prošla bez zara i bez vela za nikakve pare. Drži ona sve propise i sve odredbe svoje vjere, jer su je tako naučili, dok je bila mala i nema tog čovjeka, koji bi je mogao razuvjeriti i odvratiti od njene vjere. Moli se Alahu i proroku, posti ramazan, ne jede svinjetine, vjeruje slijepo u sudbinu, a eto, sudbina je bije iz dana u dan.

Djetinjstvo joj bilo teško. Mnogo djece, a malo kruha, pa čim je poodrasla, udali je za Hatifa, samo da su jedna usta manje u kući. Hatif ju je volio, jer je bila lijepa, ali od ljubavi se ne da živjeti. Mučio se on, da nju uzdržava, a ona je radila, da njemu, svom gospodaru, olakša muku i rabotu. Ali nije nikako išlo. Nisu se mogli riješiti bijede i život im postade gorak i težak u vječnoj borbi za kruh i duhan, a bilo je mnogo, mnogo dana u godini, kad ni toga nisu imali. I onda je Hatif pustio sve i počeo piti. Propio je svoju i njezinu zaradu, koju je ona u početku davala iz samilosti i ropske odanosti, a kasnije, kad nije više htjela, tukao ju, dok mu nije dala posljednju paru. I kad ju je već jednom udario, nije je prestao tući, a ona je bespomoćna trpila i šutila i samo željela, da ju jednom na smrt izubija, pa da se riješi i njega i bijede.

I zato nitko ne može zamisliti, kako je bila sretna, kad ju je on jednog dana kao suvišnu stvar odbacio od sebe. Ona je postala sama svoj gospodar, mogla je život svoj urediti, kako je htjela i u njoj se opet probudila volja i ljubav k životu. Brzo se snašla. Iznajmila je malu, bijednu sobicu u zadnjoj kućici pod Trebevićem i iz nje odlazila svako jutro u grad u razne kuće, da bogatim gospojama riba podove, lašti parkete, praši ćilime i pere rublje. Pa kad se na večer vraćala kući, bila je sretna, što će biti sama u svojoj sobici, što je nitko ne će tući i što joj nitko ne će otimati onih teško zarađenih par dinara.

No Hasnija nije dugo ostala sama. Pomamio se za njom momak Ramiz iz susjedstva. On bi je svakog jutra, kad bi ona išla u grad na posao, pratio iz daleka kao sjena sve do kuće u kojoj je radila, a na večer bi je pred istom kućom dočekao i opet tiho iz daleka pratio sve do kapije i taraba njenoga stana. Hasniji je to bilo drago. Iza onih grubih riječi i batina, kojima je Hatif obasuo i napokon otpravio, bila je ta tiha pratnja, popraćena toplim pogledima, kao melem na ranu. Svake noći, prije no što će leći, provirila je Hasnija kroz prozor i bila je radosna, kad je uz svoje tarabe ugledala crnu Ramizovu spodobu, kako stoji i gleda na njene prozore, k njoj, izbijenoj i odbačenoj siroti. Onda bi se tiho odšuljala od prozora i legla na svoj dušek, da spava. Ali umora nije bilo i san nije dolazio, jer Ramiz stoji pod pen-

džerom. Otkucavaju sati sve jedan za drugim, a Hasnija čeka da čuje Ramizove korake, kad bude odlazio. No Ramiz stoji i ne miče se. Hasnija već drijema i u polusnu čuje, kako Ramizov topli glas dolazi sa ceste kraj taraba i ispunja njenu sobu, gladi je po kosi i zvoni u ušima: »Hasnijo, dušo!« — ona zadrhta od sreće i sluša kako Ramiz odlazi, prisluškuje mu korake, što sve slabije dopiru do nje iz daljine.

II.

Ima već tri mjeseca, što je Ramiz uzeo Hasniju za ženu, no njezin se život nije ništa promijenio. Stanuje ona još uvijek u maloj, bijednoj sobici u zadnjoj kućici pod Trebevićem. Diže se rano i odlazi u grad na rabotu, a Ramiz ostaje kod kuće, leži na dušeku, pije crnu kavu i puši. Dobar je on njoj. Voli je. Ne tuče je, ne viče na nju, ne pije, ali eto raditi ne će. Razlijenio se, pa po vas dan leži i puši, ili tumara po sokacima. Dobro je njemu tako, dok ga njene ruke hrane. Katkada onako od dosade prihvati se i Ramiz kakvoga posla. Ispili drva u čijoj šupi, okopa čiju bašću, nekome nanese vode ili uredi avliju. Sve on to tako od dosade, pa što zaradi, ne daje u kuću, već ode u kavanu, ne da se propije, već eto da se malo provede sa prijašnjim drugovima.

I danas Ramiz radi. Najmio se u gospoje Pavlovićke, da cijepa drva. Dosadilo mu ležati, pa eto radi, da se malo progiba. Večer je, i Ramiz je svršio svoj posao, primio plaću, naherio fes, pritego pojas, pa se zaputio u kavanu, gdje ga drugovi čekaju.

Uto je i Hasnija stigla kući. Najprije je onako još u zaru i cipelama sjela, da malo odahne, pa se polako izula i skinula, zadigla dimije, obula nanule i zaputila u dvorište da nacijepa triješća za vatru. Sve to ona radi polagano i sve huče od umora i nekog jada, što se u njoj nagomilao, pa viri iz njenih očiju, drhće joj u glasu i prigiba joj leđa u hodu.

Za par časaka zapucketa vatra u peći, zaglogoće voda u đezvi, zaškripi stari, carigradski mlin, zveknuše findžani i cijela soba oživi od crvenog odsjeva vatre i teškog mirisa upravo skuhane crne kave.

Sjela Hasnija na dušek, prikučila si đezvu i findžan, pa polako srče kavu i savija cigaretu onako u fišek, pa dohvati mašicama malo žari iz peći, da pripali.

Spustila se i noć, a Ramiza nema. Gdje li je on to ostao? Da se nije po Bogu opio! Samo je toga Hasniju strah, jer znade, opije li se muško jednom, pit će i dalje, propit će se, poživinčiti, a onda jao ženi. — I ona hukne od straha i tegobe. Već je i kasna noć, a njega nema. Stužilo se Hasniji. Žao joj je na njega. Eto radi cio dan, muči se i kuburi i njega hrani, pa da bi je barem u veče dočekao, sjeo s njom na dušek, pa popričo malo kao sa ženom, sa čovjekom. Bilo je to u početku tako, ali eto sada izostaje sve češće. Istina, ne opija se, no Hasnija zna, doći će i to. Boji se. Ne radi on ništa, ljenčari, dat će se na piće. Eno, svi mu se drugovi opijaju. A da pokuša, da potraži posla, pa da složno zarađuju, popeli bi se i oni na zelene grane. Ali jok, ne će on toga. Pa ako mu jednog dana dosadi, odbacit će je, kao što ju je i Hatif odbacio. Može on to i smije. Muško je. A ona će i dalje raditi uvijek jednako i teško. Ne će moći dugo. Eto već i sada iznemogne često. A tko će onda nju hraniti. Bome, Ramiz ne će!

U sobi je tamno i tiho. Tek što se čuje šuštanje cigar-čageta i po koji uzdah. To Hasnija plače, toliko joj se stužilo.

Uto se začuju koraci na cesti. Hasnija skoči, zapali lampu, brzo obriše suze i taman je stigla da mirno opet sjedne na dušek i udesi prijazno lice, začuju se koraci na stepenicama. To Ramiz dolazi. Škripe stepenice i odjekuju teški, nestalni koraci, praćeni psovkom. Stigo je pred vrata i lupa šakom i grebe noktima po drvetu, tražeći kvaku. — Hasnija se prestravila. Ukočila se od straha, užasa i boli. Pozna ona takve korake i psovke.

Uto je Ramiz našao kvaku, stupio u sobu i zagledao se mutnim, pijanim očima u Hasniju. Ona jauknu i ne diže se sa dušeka.

Ramiz dotetura do nje i htjede leći, no kako je ona zapremila dušek, otrese se on na nju:

— Miči mi se, ženo!

— Ramize, što ti to tako?

— Miči se, ili ću te!

I odgurnu je nogom sa dučeka, pa se onako obučen zavali i zaspi.

A Hasnija sjede uz njega na pod, pa ostade tako do jutra bez riječi i bez jauka, samo se neprestance sagibala gornjim tijelom, da joj se čelo doticalo koljena i plakala tiho i gledala tupo i tužno

A kad je svanulo jutro, ona je kao obično obukla zar i sakrila zaplakano lice velom, pa se uputila u grad na posao.

MARIN RABADAN

ŽIŽAK PRED SV. ANTOM

OBALA primorskog mjesta u B. u suton je oživjela: »mrak« je, ribarske se družine ukrcavaju u lađe i plove na mjesta određena im ždrijebom, na »pošte«, prijateljski poklici i dobre želje prate ih na odlasku.

Vedra je, tiha, topla ljetna noć bez mjesečine; more se je poslije popodnevnog zapadnjaka umirilo, opružilo i prekrilo sivastom tamom, koja se s nebeske pučine otrgla kao jasna maglica te se zgusnuta spustila na zemlju; po kanalu se rasule »svićarice« i upalile svijetla, da primame ribu; levuti s mrežama i brodicama pristali uz kraj . . . Na žalu među kamenjem lagano klokoče more, na kopnu u polju javlja se popić . . .

Dobre su volje ribari: zemlja je izdala ove godine, ali je more otvorilo svoje krilo i pružilo svoje bogatstvo. Kroz prva tri mraka nahvataše toliko srđela, skuša i lokarada, da je dosadašnji lov prehitio dvije godižbine, a i četvrti je mrak počeo sretno: dat će Bog blagoslova!

Samo je parun Niko teško zabrinut. U njega najljepše lađe, najnovije svijeće, izvrsna mreža, najbolja momčad, pa od svega toga nikakove koristi ove godine. Riba bježi od njegovih svićarica kao da ih poznaje.

Pri ždrebanju su ga zapadale razne pošte, i s istočne i sa zapadne strane mjesta, svugdje, pa utaman. Svak se lova nalovio, samo on nije; svaka njegova pošta bila je . . . ukleta.

I večeras je isplovio s velom i malom svićaricom, s brodicom i levutom na svoj položaj, skinuo kapu, pogledao na nebo i pobožno izmolio tri očenaša . . . a srce mu je bilo puno gorčine

pomiješane s malo, veoma malo nade... Spusti »škandaj« u more s tikvicom, koja je plutala po površini, zapali svijeće.

S levuta se i iz brodice iskrca družina i polegne po obali ispod gomile, da spava, dok ih stražar ne probudi, kad rog velog svićara dade znak, da se riba skupila. Preko 60 noći oni su tako na žalu ležali, a rog se nije nikada javio: hoće li noćas?

— A što ćemo više i dolazit! — govorio je jedan od družine prevrćući se s boka na bok; — slađe je spavati kod kuće.

— Brž imaš prav! Mekše je. No kod kuće se ne lovi...

— Bome segodišća se ne lovi ni ovdje. A ne ćemo ni noćas uhitit ništa.

— A tko to može znati?

— Ja... Nisam zaludu vidio u snu raka, a popodne susreo u polju grdobaša... I višalica mi je u konobi pala na tle i prolilo se ulje. Kažem vam, ni noćas ne će biti ništa...

— Ma šta vam se sve ne miješa po glavi? — ozove se treći, koji je htio biti pametniji od njih. — Šta može da nahudi zec ili rak? A ako ti se prolije ulje, šteta tebi, ma nije drugome! To su sve djetinjarije! Rec'te čisto i bistro: Parun Niku urekla je šjora Tere i dok je na nama urok, ne ćemo ujat vragu lustre, ama vragu lustre!

Umukoše svi. To je najteže, što se je moglo misliti. Svi su bili uvjereni, da su začarani, a bojali su se i spomenuti tu nesreću. Jest, šjora Tere ih je urekla i nema im spasa, dok se ne skine urok.

— Zov'te šjor kurôta! — svjetovali ljudi, ali čemu zvati župnika, kad on ne vjeruje ni u vještice ni u uroke! Nisu bili takovi stari svećenici, ne, već su znali pomoći u svakoj nevolji i potrebi.

*

* *

Šjora Tere bila je siromašna postarija neudata žena, niska stasa, prosijedih kosa, mrke puti, upalih svijetlih očiju, crnih kao ugljen, isušenih opalih obraza, oštra svinuta nosa, koji joj se spuštao k bradici. Neugodna vanjština. Glas joj je tutnjio iz grla kao iz jame. No nikome u mjestu dosle ne pade na pamet ni da joj reče »Crne ti oči u glavi!« Tek u zadnje vrijeme ide šapat od usta do usta: šjora Tere je vještica.

To se ovako dogodilo.

Parun Niki oboljelo od kužne bolesti dvoje djece, koje majka nije mogla da dvori, jer je imala pri prsima dojenče. Stoga se je trebalo pobrinuti za čeljade, koje bi njegovalo bolesnike. No tko će doći u okuženu kuću? Svakoga je strah. Ipak je šjora Tere došla, kad su je zamolili.

Ona se brzo i lijepo udomila kod parun Nike. Posla je bilo malo, djeca su kroz malo vremena ozdravila, živjelo se dobro... E, da bi tako bilo do groba!... Ona bi drage volje ostala tu... E, da bi tako bilo do groba!... Ona bi drage volje ostala tu... Pa tko zna?... E, svašta se događa na ovom svijetu... Mogla bi parun Niki i žena umrijeti... Bog joj dao svaku sreću i zdravlje! ... al mogla bi ... a onda... O šjora Tere moja!...

Šjora Tere je slatke sanje sanjala i u budućnost krasnu gledala. No jednoga dana pozove je parun Niko k sebi, srdačno joj zahvali na trudu i radu, bogato je nadari i reče, da mu — hvala Bogu! — ne treba više u kući.

— A bude li do koje, ne ću bome drugoga zvati. Još jedamput: Hvala Vam do Boga, šjora Tere!

Šjora Tere ostane kao gromom ošinuta. Nije znala ni gdje je ni što je s njom, sva se kuća okrenula oko nje. Problijedi, pozeleni... Ni riječi nije smogla. Kao bez svijesti okrenu se, jedva nađe vrata i ode.

Otada se više nije mogla smiriti niti je mira dala parun Niki. Grdila ga je, lupežavala i nakazavala, klela mu i proklinjala kuću i kućište, zemlju i more, ime i »sime«...

— Ne dočekao starosti! Ili dočekao, pa u starosti gladovao kao što ja gladujem!... Ne nauživao se zdravlja ni veselja!... Ne nasladio se u rodu ni u porodu!... Ljubio djecu u studeno lice!... More ga proždrlo!...

Ni parun Niko ni njegovi nisu mnogo marili za kletve šjore Tere. »Ča tovar revê, Bogu slava ne grê!« A nije se moglo ni zapaziti djelovanje tih kletava ni na čemu, ni u domu ni u oboru, na krštenu ni na nekrštenu, — sve je teklo običnim tokom.

Šjori Teri počelo se rugati cijelo mjesto, i djeca su je stala zadirkivati. Nitko nije vjerovao u njezine kletve.

No vjerovala je ona, pa kad je nastao prvi mrak, kao suluda obigravala je mjesto i pjevuckala u kući, na putu, na trgu:

— A po Boga, prisjest će parun Niki! Prisjest će mu! I izvrnut će mu se sve naopako! Ni lustre ribe ne će uhvatiti! To mu ja kažem. Ni lustre!

I prođe dvadeset noći prvoga mraka, a jedini parun Niko zaludu je močio svoje mreže. Šjora Tere je svako jutro dočekivala ribare na povratku i zlorado gledala, kako dovoze ulovljenu ribu svi — osim parun Nika.

— Rekla sam ja, rekla ... Ni lustre! ... Prokleto mu bilo!

Parun Niko počeo se je čuditi svemu tomu, družina je stala sumnjati, a po mjestu je svak na svoj način stao tumačiti ovaj nečuveni slučaj. Šjora Tere s dana na dan sve više se uvjeravala o moći svoje kletve i nije tajila.

— Ni lustre! — javno je govorila i divlje zadovoljstvo osjećala je u srcu.

Drugi mrak je isto tako prošao. Samo jedne večeri šjora Tere hodeći mimo lađa parun Nika, koje su bile spremne na odlazak, reći će momčadi porugljivo:

— E, e, spremate se! Hajte, hajte, dobra vam sreća! ...

— Nije fajde, šjora Tere, urok je na nama ...

— Urok? Nije samo urok nego i prokletstvo ... Izbacit iz kuće jadnu ženu ...

— Pa što smo mi krivi, šjora Tere?

— Niste, valja reć, kako jê ...

— A zlo i nama ... Nemojte tako, šjora Tere. Vi ste dobra i poštena žena ...

— Ol dobra ol rđava ... oli vještica ... ha, ha, ha ... Hajte, hajte ... Noćas ćete ujat ... pet-šest kvintala ribe. Nî »bogatija«, ma nek vam bude! ...

Ribari i nehotice pogledaše jedan na drugoga, no nikome se ne prohtje na smijeh, svi su bili ozbiljni, mrki.

— Pet-šest kvintala! Nî vam dosta? A šta ću? Nî već, parun Niko, nî već!

Šjora Tere istinu je prorekla: te noći uhvatiše, koliko im je ona dopustila, a poslije toga nikada ništa.

Za trećeg mraka desilo se opet nešto neobjašnjivo. I stari su ribari klimali glavom.

Parun Niki s desne strane lovila jedna družina na svojoj pošti, s lijeve strane druga, a njegove su svićarice bile između njih. Hoćeš li vidjeti čuda, i s desne i s lijeve strane mnoštvo ribe, a pod njegovom svijećom ni srđele! Sad je svak morao da zaključi, da tu nijesu čisti posli: šjora Tere je zbilja vještica.

Ona je uživala u nesreći parun Nika, no nekuda je i njoj počelo bivati neugodno. Eto, događa se sve, kako ona želi, al odakle to? Tko se to osvećuje parun Niki? Je li to njezina moć? — pitala se je, a nije znala dati odgovora. Da nije tu vrag po srijedi, a, šjora Tere? — Na tu pomisao prođu je srsi. Jest, vražja je ona, psuje i kune, i želi zlo parun Niki ... Daleko je, daleko od kršćanske ljubavi ... al da bi ona vragu dušu dala ... e, to ne ...

Ali je i četvrti mrak počeo jednako nesretno za parun Nika.

Napokon je i svećenik, uprav danas prije polaska na svijetljenje, blagoslovio lađe i mreže parun Nika.

— Ako je s vražje strane, molitva će pomoći.

*

* *

Noć je bivala sve dublja, sve tiša, more sve tajnije, veličanstvenije sa svijetlim sjajnim očima svićarica, koje su se micale po kanalu.

Još je netko bio budan.

Mladi Iviša iz družine parun Nika! Noćas mu se nije dalo spavati, nije mogao. Izvršio je, što je odavna snovao, a sada čeka na uspjeh. O tome ne zna nitko ništa, i ne smije znati, a on division ... dršće ... trese se ... Neobičan nemir zahvatio mu sav život.

Dočuo on, kako se skida urok: Odreže se potajno — da nitko ne opazi — komad košulje ili drugog rublja, što prianja uz meso, onoj osobi, koja je urekla; to se spali, a pepeo uspe u blagoslovljenu vodu, kojom se poškrope urečeni predmeti. Uroka odmah nestaje.

Vrzao se Iviša češće šjori Teri oko kuće, ne bi li se kako dočepao njezine rubenine, i jutros mu pođe za rukom, da joj na sušilu u dvoru razdre košulju i otpara kus pa da se odvuče odatle ne viđen ni od koga. Ostalo nije bilo teško izvesti, kroz taj dan sve je bilo gotovo. Mučila ga je samo misao: da li to vrijedi, ako je s košulje na sušilu odrt komad ili ga treba otkinuti uprav sa čeljadeta? — Mislio je i mislio Iviša i piljio očima u velu svićaricu.

Kad je pod večer šjora Tere kupila prostrtu rubeninu, pade joj oko na razdrtu košulju... Smuti se... suze joj navru na oči... Pogodila je ona odmah, što to znači. Dignut je urok, iščezla je moć, propala nada, da će slomiti parun Nika i prisilit ga, da joj se pokloni... a izgubila je svoje pošteno ime. Vještica, pa vještica!

— Oboj meni, sveti Ante moj, pomozi mi!... Žižak ću Ti zapalit na oltaru... Sv. Ante moj, pomozi mi!...

Tada izleti u susjedstvo.

— A, a, a, kuma moja, jeste li čuli pogane jezike? Da sam vještica? Ma jeste li čuli? Ja... najpoštenija cura u mjestu! Pa me obuzročili... Ma jeste li čuli? A što sam ja kriva parun Niki, što? Nek mu Bog dade sreću i blagoslov! I zavjetovala sam se sv. Anti. Žižak ću zapalit pred njim, ako me usliša... i dade sreću parun Niki... Oboj meni bijednoj, svi su se uzlajali na sirotu...

Kukala je tako šjora Tere od susjede do susjede; one nisu znale, bi li joj se smijale ili je sažaljevale. Naveče dođe kući, pa ni ne leže, već još kasno u noć budna stoji na prozoru i gleda na more, gdje se sjaju svićarice.

Na veloj svićarici parun Nike odjednom se uznemiri veli svićar, pa će šijavcu:

— Kumpar Toni, kumpar Toni, polako... okrenite, voz'te prema kraju... Polako, polako!... Škandaj se trese... u dubini je riba...

— U isto doba osjeti ribu i mali svićar. Obje lađe lagano se stadoše micati prema obali. Nema sumnje, riba je pod svijećama.

Mukli glas roga otegnu se kroz noćnu tišinu: Iviša skoči kao pomaman i probudi drugove prije nego se je stražar i maknuo. Za čas je bilo u levutu jedanaest ljudi, a u brodici dva lađara (»barkera«) sa parun Nikom.

Svićarice se približavahu...

Parun Niko uzrujan čeka, da se mala svićarica primakne veloj pa da ugasi svoje svijetlo, da se sva riba okupi oko vele svićarice... Eno ih, eno! Mali svićar naređuje svome šijavcu, da polaganije vozi, zatim ugasi. Dobro je! Riba je ostala na okupu, mase se združe... Velom svićaru živci napeti kao tetiva na nategnutu

luku... pod njim, oko njega... na sve strane... blago Božje... divna naplata za trud i neprospavane noći i za bolna razočaranja kroz tri mraka... Samo da se ne poplaši riba, da ne pobjegne!... Dosta su se jadni jalovo namučili...

Još su tri uze do kraja.

Parun Niko daje zapovijed, da se zapaše. Zapasaše. Iz levuta se iskrca momčad te stane istezati mrežu. Mučno i sporo napreduje posao. Nabrekle im mišice, curi znoj sa čela, noge se ukapaju u žalo...

— Obe u ime Božje!... Obe u ime Božje! — čuje se svakog časa jaki glas parun Nike, koji brodicom prati mrežu i ravna istezanjem.

— Prva u ime Božje!... Prva u ime Božje!... Obe u ime Božje!... Zatega u ime Božje!...

Momčad poteže i ne osjeća teška truda... Još malo, još malo!...

Opasana riba napokon je privedena kraju na pličinu, ne može više da pobjegne. Uznemirila se je... igra u uskom prostoru... u moru blijesak, iskre... kao da su se dragulji prosuli i usplamtjelo biserje u sjaju vele svićarice... I što se mreža bliže primiče žalu, u njoj sve tješnje, sve življe. Proključalo, provrelo, uspjenilo se more... Dno je mreže već tu, spleteno kao ogromna vreća... a u vreći bezbroj živih bića, koja se otimlju za život, muče, praćkaju, skaču...

Veselo momci! Grabite i punite lađe!

*

* *

Jutro je, i baš nedjelja, kad se sila svijeta zgrnu u luku, da vidi parun Nikine lađe krcate srđela. Čestitaju mu. Noćas je on ulovio više nego itko dosle u jednu noć. Sedam hiljada pet stotina kilograma! Ima što da se dijeli između vlasnika i družine! I zadnji momak zaslužio je noćas gospodsku nadnicu. Neka!

Al nešto je drugo, nešto drugo još važnije: Nestalo je s njih uroka! Nadoknadit će oni lako, što su izgubili...

Na oltaru sv. Ante gori žižak. Blijedo svijetlo titra po crkvici i obasjava svečevo lice. Njegove velike i lijepe oči spokojno počivaju na šjori Teri, a blagi nebeski osmijeh lebdi mu na svetim usnama... Ili se možda to šjori Teri somo priviđa?...

Stupaju kume i kumice u crkvu, pogledaju na žižak i na šjoru Teru... Ah, nijesu one tako obazrive kao sv. Ante!... Palucaju nabrušenim jezicima, kese se... a jedna se pričinja nevještom i pita:

— Ča se novo dogodilo?

Druga će:

— Izgorilo maški rilo...

A treća zlobnica potiho šapće, ali ipak tako, da je mogu i drugi čuti:

— Šjora Tere izgubila
Skut košulje sa sušila...

I sve to u kući Božjoj!... Sram ih bilo!

Dr. JOSIP NAGY

O MEĐUNARODNIM UGOVORIMA[1]

DOBA poslije burne godine 1918. obiluje i međunarodnim ugovorima isto onako, kao i mnogim političkim događajima od presudnog značenja za čitav svijet. Ali velikom broju ugovora ovih najnovijih vremena ne odgovaraju možda kakve mnogobrojne nove pojave u njihovoj nutarnjoj strukturi. U stvari ugovori dvadesetog stoljeća vrlo se malo, da ne rečemo skoro nikako, udaljuju od ugovora devetnaestog. Dok se koncem osamnaestog i početkom devetnaestog stoljeća, u vezi s međunarodnopravnim i državnopravnim kriterijima, na ovom području zbivaju velike

[1] Usp. Albin Les grands traités politiques. Recueil des principaux textes diplomatiques de 1815 à 1914. Avec des notices historiques et des notes. 3 éd. Paris 1923. — Bittner, Die Lehre von den völkerrechtlichen Vetragsurkunden. Berlin und Leipzig 1924. — Dareste, Les constitutions modernes. Paris 1910. — Descamps-Renault, Recueil international des traités du 20. siecle. 1901—1906. Paris 1906. — Gilady-Gruber, Internationale Staatskongresse und Konferenzen, ihre Vorbereitung und Organisation. Eine völkerrechts-diplomatische Untersuchung auf Grund der Staatenpraxis vom Wiener Kongress 1814. bis zur Gegenwart. Berlin 1919. — Hatschek-Strupp, Wörterbuch des Völkerrechts und der Diplomatie. Berlin und Leipzig 1924—1928 (izlazi još dalje). — Meyer, Das politische Schriftwesen im deutschen auswärtigen Dienst. Tübingen 1920. — Michon, Les traités internationaux devant les chambres. Paris 1901. — Niemayer und Strupp, Die völkerrechtlichen Urkunden des Weltkrieges. Die Friedensschlüsse 1918—1921. (Jahrbuch des Völkerrechts VIII. Band). München und Leipzig 1922. — Posener, Die Staatsverfassungen des Erdballs. Charlottenburg 1909. — Satow, A guide to diplomatic practice. 2 izd. London 1922. — Strupp, Documents pour servir à l'histoire du droit des gens. 2 ádition, considerablement augnetée des »Urkunden zur Geschichte des Völkerrechts«. Berlin 1923. — Wertheimer, Friedenskongresse und Friedensschlüsse im 19. und 20. Jahrhundert. Berlin 1917.

primjene, koje idu paralelno sa promjenom svjetskih političkih događaja, nema ništa takova na koncu devetnaestoga i u prvoj četvrti dvadesetog stoljeća. Kod ugovora je konservativna strana sada kud i kamo jača od evolucione. Uspije li nam dakle, da ulovimo glavna obilježja ugovora poslije godine 1815., znamenite godine Bečkog Kongresa, koji je završio periodu Francuske Revolucije i Napoleonova Carstva, imat ćemo bazu za ispravno razmatranje međunarodnih ugovora i naših dana, bilo kojeg značenja i sadržaja. To i jest u prvom redu cilj ove studije.

Ako idemo za tijem, da u neku ruku izgradimo s t r u k t u r u međunarodnih ugovora, treba najprije da odgovorimo na pitanje, zašto to činimo, ili možda bolje, ima li neko dublje prodiranje u bit ovih ugovora, uz teoretsko, i svoje praktično značenje. Najprikladnije je odgovoriti na indirektan način.

Otkad datira svjetska povijest datiraju i uzajamni odnosi između pojedinih, susjednih a i udaljenijih, naroda, pa onih političkih tvorevina, koje nazivljemo d r ž a v a m a. Velik dio ovih, da ih već sada okrstimo uobičajenim nazivom, i n t e r n a c i o n a l n i h odnosa, imadu za naše pitanje tek sporedno značenje. Glavni su oni, koji se kreću oko Westfalskog mira god. 1648., kojim je završen Tridesetgodišnji rat, oko ugovorâ Bečkog Kongresa god. 1814/15., Svete Aliance god. 1815., Frankfurtskog Mira god. 1871., Berlinskog Kongresa g. 1878., Trojnog Saveza g. 1882. i, da ne navađamo ostale znamenitije događaje naših dana, oko mirovnih ugovora g. 1919. pa ugovora sklopljenih poslije nje. Razmatraju li se ovi a i drugi veći ili manji problemi sa bilo kojeg stanovišta, lako će se pronaći jedna konstantna pojava, pojava »javnoga« i »tajnoga«. Nauka, koja prati razvoj međunarodnih događaja, d i p l o m a t s k a p o v i j e s t, ne pušta ovu konstantu nikada s vida, ali se i ne zadovoljava samo time, da istakne, da uz javne činjenice postoje i tajne, nego traži načina, da što dublje prodre u tajne strane internacionalnog života i da ih, ako ne sasvijem odstrani, a to barem svede na najmanju mjeru. Diplomatska povijest, kao i svaka druga povijest, ima svoje izvore, a među njezine izvore prvoga reda idu baš međunarodni ugovori. Kritično prodiranje u izvore otkriva mnogo toga, što se na prvi mah ne opaža. Usporede li se međunarodni ugovori s ostalim diplomatskim izvorima,

vidjet će se, da u njima nema onoliko tajnih momenata, koliko ih ima n. pr. u diplomatskoj korespondenciji, u raznim notama, zapisnicima, saopćenjima i t. d. Ali kad se, za znanstvene i praktične potrebe, služimo međunarodnim ugovorima, često ćemo se u njima namjeriti na mjesta, koja nam nijesu sasvijem jasna, barem ne na prvi pogled. Začudit ćemo se kadikad, kako se nešto reklo na jedan prilično nejasan način, dok nas zdrav razum uči, da se moglo reći kud i kamo razumljivije; nećemo se nikako moći sporazumjeti s upotrebom nekih stalnih izraza, koji mogu da imadu ne jedno nego više značenja, pa možda ćemo i sami naći za stalne pojmove kud i kamo prikladnije izraze.

Zapitamo li odakle sve to dolazi, reći ćemo, da se u jednom slučaju učinilo s nepažnje a u drugom, da se baš išlo za tijem, da se nešto kaže u prikrivenom obliku. Ništa prirodnijega, nego da i svakom međunarodnom ugovoru, već s ovog razloga, treba točne logične interpretacije, kao što je treba i svakom zakonu, ako, u konkretnim slučajevima, treba da bude primijenjen ne samo po svom mrtvom slovu nego i po duhu. Potreba interpretacije međunarodnih ugovora traži dakle, da se pronađe neki ključ, po kome će se u njihovu nutarnju bit moći prodrijeti nešto dublje, nego što se to može učiniti po njihovu tekstu, i procijeniti jedan međunarodni ugovor sa raznih strana, pa ga napokon tako interpretirati, da se nejasnoće i sumnje u značenje pojedinih izraza svedu na najmanju mjeru.

Tko nam daje ovaj ključ za svestranu interpretaciju internacionalnih ugovora? Na ovo pitanje treba odgovoriti onako, kako odgovara moderna nauka, koja kaže, da taj ključ nije dala u potpunoj mjeri nijedna disciplina, nego da se baš sada radi na tome, da se izgradi nova p o s e b n a d i s c i p l i n a o m e đ u n a r o d n i m u g o v o r i m a. Nije lako reći, tko će dati dobru bazu za to, ali je slobodno uzeti, da prva pomoć treba da dodje sa strane one nauke, koja se bavi onim povjesnim i pravnim izvorima, u skupinu kojih idu i međunarodni ugovori. Ta je nauka poznata pod imenom d i p l o m a t i k e.

Diplomatika je nauka o i s p r a v a m a. Ona nam daje pravila za tumačenje, prosuđivanje i upotrebu isprava. Isprava je pak, u smislu diplomatičkom, pisano svjedočanstvo o događajima pravne

prirode, sastavljeno u nekom, više ili manje određenom, obliku, u nekoj formi. Diplomatika ispituje postanak i strukturu isprava, sva njezina obilježja i ne prelazi preko nijednog momenta, koji stoji u vezi s ispravama i njihovim značenjem kao historijskih svjedočanstava.

Ova definicija jasno pokazuje, da su i međunarodni ugovori, koji nijesu ništa drugo nego isprave u određenom smislu, predmet diplomatičkog ispitivanja, kao i svako drugo svjedočanstvo o događajima pravne prirode. Ako pak za ostala ovakova svjedočanstva postoji potreba, da budu sastavljena u nekom obliku, onda, kako znamo vrlo dobro iz iskustva, ovakova potreba postoji u još većoj mjeri kod međunarodnih ugovora.

Ali ima još jedan momenat, koji čini ugovore predmetom diplomatičkog ispitivanja. Ugovori, kako je poznato i o čemu će kasnije biti riječ, stoje redovito u vezi s drugim pisanim sastavcima, kao što su zapisnici sjednica, na kojima su izrađeni ti ugovori, dopisivanja, koja su ih spremila i t. d. Diplomatika se ne ograničuje samo na izričite isprave, nego uvlači u krug svojih razmatranja i druge pisane sastavke, koji s ispravama imadu bilo kakve veze, kao pisma, t. j. saopćenja bez pravne svrhe, uredovne raspise i sve one druge sastavke, koji mogu stajati u vezi s pravnim poslovima, a koji se obično nazivaju a k t i m a. Diplomatika obrađuje dakle razan materijal, da dobije kriterije za prosuđivanje isprava uopće, dakle i onih isprava, koje nose na sebi obilježja međunarodnih ugovora.

Ako je dakle jasno, da diplomatički rad može da obuhvati i ugovore, ne smije se preći preko poteškoća, koje se pojave, kad se diplomatički kriteriji protegnu na međunarodne ugovore devetnaestoga i dvadesetoga stoljeća, i preko načina, na koji bi se dale svladati.

Diplomatika, kakva nam se danas pokazuje, ograničila je svoj rad po vremenu i prostoru; obzirom na vrijeme se ograničila na srednji vijek i razmotrila veze između staroga i srednjega vijeka.[2] Novoga se vijeka, dakle vremena, kada je internacionalan

[2] Usp. moj članak: Sredovječna isprava u Savremeniku, god. XIX. (1926) str. 61—67.

život krenuo sasvijem drugim smjerom, nije skoro ni dotaknula. Obzirom na prostor ograničila je svoje istraživanje na francuske, talijanske, njemačke i engleske isprave. Od isprava istočnih zemalja nije danas u cjelini skoro ništa obrađeno. Od slavenskih isprava ulaze češke, poljske i hrvatske, dakle isprave sa zapadnim oznakama, tek u zadnje doba postepeno u sklop općenite diplomatike.[3] Ali i na ovom tako ograničenom prostoru više se pažnje poklonilo posebnim pojavama u ispravama pojedinih zemalja nego općenitim, internacionalnim, momentima. U najnovije doba ima lijepih pokušaja, da se isprazne ove praznine.[4]

Osim ovog ograničenog diplomatičkog rada ima još i drugih poteškoća, koje treba svladati prije nego što će se diplomatički kriteriji primijeniti na moderne međunarodne ugovore.

Svoje je zakone starija diplomatika izvađala iz dviju velikih skupina isprava, iz isprava, koje su proizašle iz kraljevskih i carskih kancelarija srednjega vijeka na jednoj strani i iz isprava, koje su izašle iz papske na drugoj. Ispitivale su se ustanove, u kojima su izrađivane isprave, k a n c e l a r i j e, i tako su se mogle fiksirati dvije zaokružene cjeline isprava. Jednu cjelinu tvore kraljevske i carske a drugu papske. To su j a v n e ili j a v n o p r a v n e isprave. Sve one isprave, koje ne idu ni u jednu od ovih skupina, označene su p r i v a t n i m. Naziv privatne isprave skovan je za nuždu i teško se može dovesti u sklad s činjenicom, da skupina tako zvanih privatnih isprava obuhvata ne samo privatnopravne nego i vrlo mnogo javnopravnih isprava. Među svoje privatne isprave ubraja diplomatika n. pr. talijanske sudbene i notarialne isprave, koje imaju sva obilježja javnopravnih. Diplomatički napredak novijih vremena ostavio je netaknutu podjelu isprava u javne i privatne ondje, gdje se radi o općenitim pregledima, kao n. pr. u jednom općenitom diplomatičkom priručniku. Ondje, gdje dolaze do izraza isprave nekog kraja u neko stalno

[3] Usp. moj članak: Internacionalno značenje starih hrvatskih isprava. Nastavni Vjesnik XXXV. (1925) str. 5.—9.

[4] Usp. Bresslau, Internationale Beziehungen in Urkundenwesen des Mittelalters. Archiv für Urkundenforschung. Bd. VI.

doba, tu, uz nazive kraljevske, carske, papske isprave, ne dolazi naziv privatne, nego n. pr. sudbene, gradske, notarialne i t. d. u uporabu.

Kod primijenjivanja diplomatičkih kriterija na internacionalne ugovore, zakoni, izvedeni iz kancelarijskih isprava nemaju značenja, jer kancelarijskim oznakama nekih, pa i velikih skupina, isprava stoje nasuprot općenite, nekancelarijske, oznake međunarodnih ugovora. Države, koje svoje nutarnje poslovanje vode po nekim stalnim pravilima ili možda u duhu tradicionalnosti, ne unose svoje posebne osobine u međunarodne ugovore, nego se prilagođuju međunarodnim navikama. Oblici međunarodnih ugovora razvili su se iz uzajamnog djelovanja raznih kancelarija, koje počinje u srednjem vijeku a traje neprekidno dalje sve do naših dana. Na mjesto kancelarijskih tipova srednjega vijeka dolaze moderni i n t e r n a c i o n a l n i (međukancelarijski) tipovi. Kod stvaranja ovih internacionalnih tipova vode redovito glavnu riječ one velike države, koje prednjače i u svjetskoj politici. Za njima se povode druge, recimo države drugoga reda, i preuzimlju već gotove tipove ili u cjelini ili s vrlo malenim, neophodno potrebitim, izmjenama. Na taj su način slobodi kretanja već povučene granice; stvoreni oblici prelaze iz jednog ugovora u drugi i često se vuku dalje čak i onda, kad više ne odgovaraju faktičnim prilikama.

Odatle slijedi, da struktura međunarodnih ugovora nije još došla na zadnji stepen svog razvoja i da bi novi tipovi mogli niknuti bez ikakvih poteškoća. Da se to ne događa, ili, ako se događa, da se zbiva u vrlo maloj mjeri, razlog je u tome, što u međunarodnim odnošajima nema nikakve ustanove, koja bi pokazala pravi put, pa što se, uz veliku, a često i preveliku, brigu za sadržaj ugovora, zanemaruje forma, i što se, kako je već spomenuto, znanost tek u najnovije doba dala na proučavanje strukture međunarodnih ugovora.

Dok se diplomatika previše strogo držala pravila, izvedenih iz kancelarijskog poslovanja, dotle bijaše njezin rad u glavnom posvećen formalnim stranama isprava. U času, kad se sa formalne strane prešlo na sve osobine isprava, kad je dakle diplomatika

ZOE BORELLI: NARODNE NOŠNJE

uvidjela, da je njezina dužnost, da razmatra isprave u cjelini i u svakom smislu, onda je osobitu pažnju, nikada ne zanemarujući formalne momente, poklonila filološko-kritičnim i pravno-povjestnim momentima. U tom je momentu učinila velik korak napred i dala dva velika rezultata: na jednoj se strani pokolebala prividno čvrsta zgrada o rimsko-germanskim ispravama a na drugoj je iskočio vrlo važan i zanimiv problem o *akciji* i *dokumentaciji*.

U novije se doba upozorilo na činjenicu, da se isprava ne smije razmatrati samo kao nešto gotovo već od početka, nego kao nešto, što postepeno postaje, što ima svoj početak i svoj historijski razvoj. Do tog se uvjerenja dolazi, ako se ne pusti s vida, da je razlog postanku svake isprave neki čin, neki posao. Čin daje povod postanku isprave; ali između čina i isprave ima uvijek uzročne veze pa se mogu odrediti dva konačna pola: na jednoj je strani sam čin, diplomatički *akcija*, a na drugoj završetak svega onoga, što se odnosi na taj čin, *dokumentacija*. Za činom stoji volja jedne osobe ili više njih, ali ova volja ne mora biti identična s onom voljom, koja daje ispravu. Mora postojati i volja za ispravu, bolje za dokumentaciju, koja može biti identična s voljom čina ali i ne biti.

Pitanje o akciji i dokumentaciji daje prvu ali i vrlo čvrstu bazu za primjenjivanje diplomatičkih kriterija na međunarodne ugovore novijih vremena. Još manje od sredovječnih isprava pokazuju se međunarodni ugovori kao sasvijem gotove činjenice odmah u početku; svaki ima historiju svog postanka a za historije nekih znamo, da su bile vrlo duge i da su prošle kroz razne faze. Ispitujući na diplomatički način postanak međunarodnih ugovora i primjenjujući na njih što više filoloških, pravnih i historijskih kriterija skupa, naći ćemo put, da duboko prodremo u njihovu bit i da ih, kako je spomenuto, prije primjene, što točnije i potpunije interpretiramo.

II.

Kad govorimo o međunarodnim ugovorima i pod tim nazivom poimamo kakvo utanačenje između dviju ili više država, onda

ZOE BORELLI: NARODNE NOŠNJE

redovito i pomišljamo, da nam je to utanačenje i pristupačno, da je napisano a, u velikoj većini slučajeva, i izdano štampom. Ustreba li nam tekst ugovora potražit ćemo ga u službenim novinama ili drugim organima pojedinih država, pa u raznim oficijelnim i poluoficijelnim publikacijama. Ovakovih publikacija ima dan danas okolo 400 na broju sa velikim brojem svezaka; u njima je sadržano okolo 16.000 ugovora. Kad ih god uzmemo u ruke za nas u neku ruku vrijedi pravilo, da su međunarodni ugovori redigovani po nekim stalnim pravilima.

Ali to ne isključuje, da se ugovori mogu sklapati i završavati i na drugi način mimo tih pravila, n. pr. usmenim očitovanjima u vezi sa kakvim formalnim činima, kakav je polaganje prisege. Ovakovo se sklapanje ugovora i javlja u ranijem srednjem vijeku, ali uza nj i od prilike onakovo, kakovo je naše današnje. Kojekakvi formalni čini prate međunarodne ugovore do 17. stoljeća; od tada pak preotimlje potpuno maha običaj, da se dokumentuju, t. j. da se pismeno fiksiraju u nekim stalnim oblicima. Ovakovo pismeno fiksiranje bijaše dovoljno u svakom smislu i nije se tražilo ništa više. Ali u zadnje doba izmijenjeno je barem donekle ovo stanje čl. 18. pakta Lige Naroda, koji kaže: »Tout traité ou engagement international conclu à l'avenir pur un Membre de la Société devra être immediatement enregistré par le Secrétariat et publié par lui aussitot que possible. Aucun de ces traités ou engagements internationaux, ne sera obligatoire avant d'avoir été enregistré«. To bi značilo, da dokumentacija sama po sebi nije dovoljna, nego da treba još jednog formalnog čina, registriranja kod sekretarijata društva naroda, koja se obveza proteže samo na članove ovoga društva.

Dokumentacija međunarodnih ugovora sama sobom dozvoljava, da se spomenu neki momenti, koji već na prvi mah udaraju u oči.

S u b j e k t i su međunarodnih ugovora d r ž a v e. Ovi inpersonalni subjekti treba da budu zastupani po fizičkim osobama. Zastupajuće su osobe u prvom redu d r ž a v n i p o g l a v i c e, koji sami ne vrše redovito poslove međunarodnih ugovora nego i njih zastupaju druge osobe. Sada se zastupstvo dijeli na dva dijela, na z a s t u p a n j e k o d p r e g o v a r a n j a i na zastupanje kod k l a p a n j a d e f i n i t i v n o g u g o v o r a. Kod

sklapanja samih ugovora zastupaju državu od kraja XVIII. stoljeća redovito ministri inostranih dijela i diplomatski predstavnici.

Već ovo zastupanje daje povoda, da se dokumentuju razna pravna djela. Zastupanje kod pregovaranja daje povoda dokumentaciji o v l a š t e n j a, ili kako se obično govori o p u n o m o ć e n j a. Tako nastaju razni akti, koji stoje u vezi s međunarodnim ugovorima a mogu se podijeliti u tri glavne skupine: s p r e m a n j e p r e g o v a r a n j a, v o đ e n j e p r e g o v o r a i d e f i n i t i v a n z a k l j u č a k u g o v o r a. Ovaj proces ima i svoj historijski razvoj.

U srednjem se vijeku dokumentacija pravnih dijela vršila na dva načina, d o k a z n i m i p o s l o v n i m i s p r a v a m a. Dokazne isprave nemaju neposredna udjela kod sklapanja ugovora, nego samo dokazuju nešto, što se prije njih izvršilo na koji drugi način. Vladari raznih naroda, pa tako i hrvatski, darivali bi često crkvama i manastirima zemljišta, pa bi to svoje darivanje dokazivali ispravama. Na taj bi način postale dokazne isprave. Ako bi pak ta zemljišta darivali ne prije izdavanja isprava nego preko njih samih, njihovim posrestvom, onda bi postale poslovne isprave. Same isprave u ovim slučajevima vrše ili čitav pravni posao ili barem djelomično učestvuju u njemu. Dokazne su isprave mogla izdavati i lica, koja nijesu vršila pravni posao, poslovne nijesu. O d d v a n e s t o g s e s t o l j e ć a m e đ u n a r o d n i u g o v o r i s k l a p a j u p o s l o v n i m i s p r a v a m a; isprave imadu dakle svoj dio kod samog pravnog posla. Ovakove poslovne isprave izdavaju do kraja osamnaestoga stoljeća državni poglavice a od tada počimlju da ih, u njihovom zastupstvu, izdavaju ministri i diplomatski predstavnici.

Kako kod svakog pravnog posla, pa i kod međunarodnih akata, učestvuju barem dvije stranke, tako su ovakove isprave ili z a j e d n i č k i izdavale obe stranke ili bi svaka stranka izdavala s v o j e isprave pa bi ih uzajamno izmjenjivale. Zajedničke se isprave izdavaju u punoj mjeri u XVI. i XVII. stoljeću a u XVIII. se sve manje javljaju. Jedna od zadnjih zajedničkih isprava, koju izdadoše zajednički državni poglavice, zapravo najzadnja, je ugovor Svete Aliance god. 1815. Ministri inostranih dijela i diplomatski predstavnici izdavaju često i kasnije zajedničke isprave.

Izmjena odgovarajućih poslovnih isprava javlja se redovito od 17. stoljeća dalje.

Izdavanje zajedničkih isprava i izmjena suglasnih podudaraju se u tome, da se čitav pravni posao dokumentira jednim jedinim aktom. Taj bi se proces mogao nazvati jednostavnom ili neposrednom dokumentacijom. Tako se n. pr. dokumentirao tajan ugovor izmedju Austro-Ugarske i Srbije god. 1881. (Usp. Pribram, Die politischen Geheimverträge Oesterreich-Ungarns I, str. 18—23). Ovakova se jednostavna dokumentacija javlja redovito onda, kad izdavači isprava vode i pregovore, bilo usmeno ili pismeno. Vode li pregovore druge, posredne, osobe, traju li ovi pregovori dosta dugo, ima li raznih mnijenja i izmjena prije nego što će se fiksirati tekst ugovora, onda jednostavnu ili neposrednu dokumentaciju zamjenjuje složena ili posredna. Ovlašteni posrednici sastavljaju zapisnike o vođenim pregovorima i fiksiraju, kadikad u obliku potpune isprave, one dijelove, u kojima je postignut sporazum. Iz ovih, već dokumentovanih dijelova, ima kasnije da nastane čitav ugovor. Kako pak sami pregovorači treba da imadu svoje punomoći u obliku isprava, tako se složena dokumentacija može podijeliti u tri dijela: 1. opunomoćne isprave, 2. pregovaračke isprave i 3. završne ugovorne isprave.

Kod složene dokumentacije naziv »sklopiti« (ugovor) ima različito značenje, jer se javlja ne samo u završnim ugovornim ispravama, nego i u pregovaračkim. U ovim zadnjim nikako se ne smije uzeti, da se odnosi na čitav ugovor nego samo na njegove pojedine dijelove.

Složena se dokumentacija počinje javljati u XII. vijeku i odmah stane zamjenjivati jednostavnu kod onih ugovora, koje sklapaju sami državni poglavice, dok u drugoj polovici XVIII. stoljeća ne preotme potpuno maha. Danas se složena dokumentacija javlja kod ugovora, koje sklapaju državni poglavice, a jednostavna, kod ugovora, koje sklapaju ministri inostranih dijela i diplomatski predstavnici. Za valjanost samog ugovora imade i jedna i druga dokumentacija potpuno jednako značenje. Ali razlike se između njih javljaju kadikad i u samom tekstu. Problem o dokumentaciji upozoruje na dva momenta od osobitog značenja: na pravo pojedinih osoba, da izdavaju takove isprave,

koje imadu pravno obvezatnu snagu za državu i na pravno značenje samih isprava, izdanih povodom zaključenja ugovora ili njegovih dijelova. Prema tome se opunomoćne isprave, ratifikacije, zapisnici, očitovanja i note mogu razmatrati i svaka sama po sebi i u odnosu jedne prema drugima. Teorija i praksa nijesu ovim pitanjima do dana današnjega posvetili mnogo pažnje i prepustili sa ugovarajućim strankama, da za svoje ugovore izaberu bilo kakav oblik. Tako se može često vidjeti, da se vrlo važna pitanja dokumentiraju vrlo jednostavnim ugovorima, a manje važna vrlo svečanim. Između tipova, koje je iznijela internacionalna navada, uzet će se sad jedan a sad drugi, i rijetko će se pitati, koji oblik odgovara bolje pojedinim slučajevima. Na ovom se području mogu države popuno slobodno kretati, a to doista i čine. Za prosuđivanje problema dokumentacije ne smiju se ugovori svrstati po njihovom političkom ili pravnom značenju, nego po njihovim oznakama.

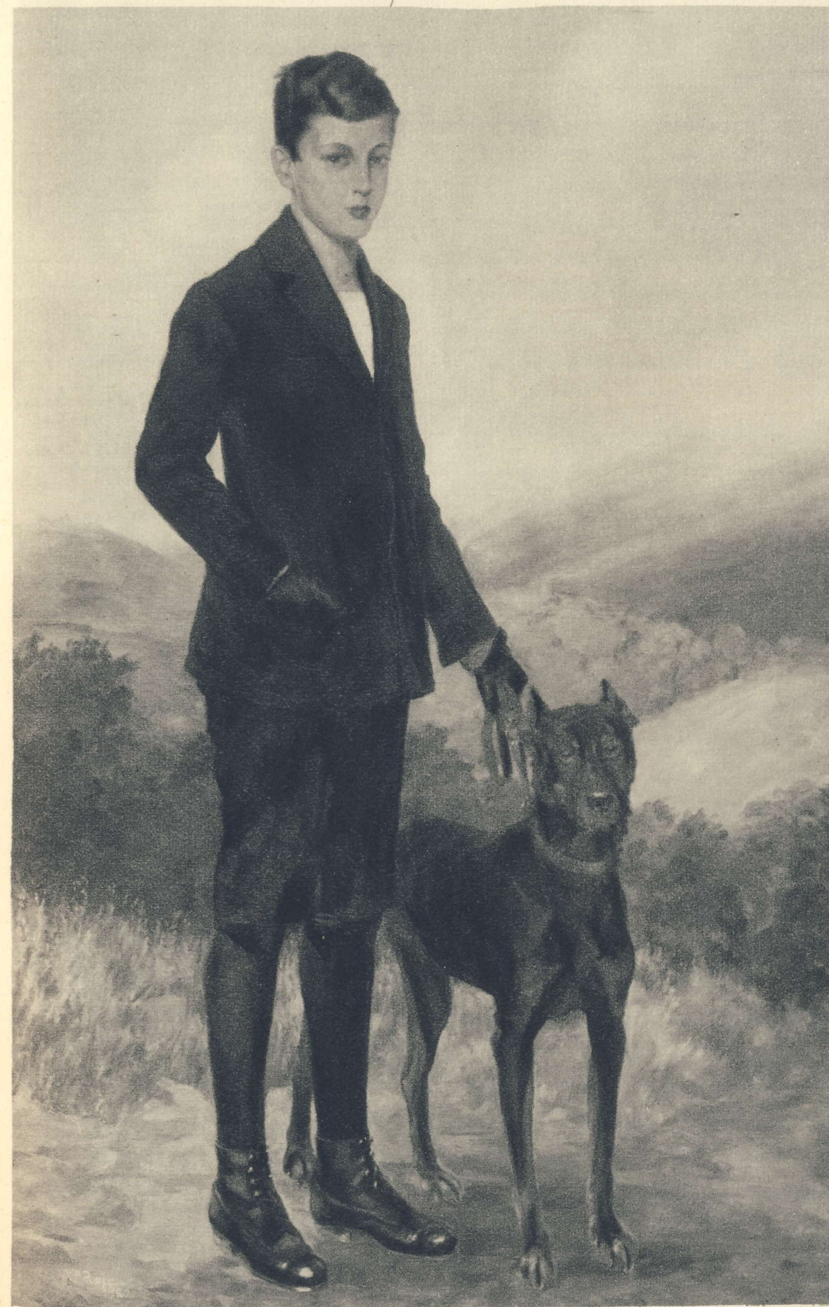
Kao što oblici ugovornih isprava ne odgovaraju uvijek potpuno sadržaju i značenju samih ugovora, tako je teško dovesti u sklad pojedine, pa i najobičnije nazive, sa stalnim pravnim činima. Tako se nikako ne može tačno odrediti što zapravo znače nazivi, koji se redovito javljaju: traité, convention, accord, acte, déclaration, protocole, note i t. d. a još je manje jasno i tačno značenje mnogih izraza, koji se rabe u usmenom i pismenom diplomatskom saobraćaju. U praktičnom se životu ovim činjenicama ne daje mnogo značenja i pregovarači se kod zelenih internacionalnih stolova redovito sporazume u tome, da će se nejasnoće, koje bi se jednom mogle javiti, raščistiti od slučaja do slučaja. Ali se kadikada može konstatovati, da se, i kod zelenih stolova, nešto više pažnje posvećivalo samoj redakciji međunarodnih ugovora. Tako n. pr. čitamo u protokolu Berlinske Konferencije o Kongu god. 1885. ovo: »Le mode de ratification a donné lieu à un examen prolongé; les divers systêmes suivis jusqu'à ce jour et notamment dans les récentes trasactions diplomatiques ont été passés successivement en révue.«

Kao što nam sam proces dokumentacije pruža mogućnost, da nešto dublje prodremo u bit međunarodnih ugovora, tako nam u

tom smislu pomažu još neke pojave, koje se kod ugovora stalno javljaju. Vrlo je važno pitanje o osobama, koje redovito susrećemo.

Spomenuto je, da su subjekti međunarodnih ugovora države i da njih zastupaju fizične osobe, organi države. Svaka država ima svoje organe, ali državna prava i ustavi određuju redovito kao zastupnike država u međunarodnom saobraćaju, u prvom redu u međunarodnim utanačenjima, državne poglavice. I ova pojava ima svoj historijski razvoj. Dok su postojale monarhistične i patrimonijalne države, poglavica nije bio njihov organ nego subjekat. Ugovori bi često vrijedili samo dotle, dok bi on bio na životu. Republikanski organizovane države, kao talijanske, njemačke i švicarske gradske republike, Francuska Republika i američke Sjedinjene Države došle su najprije do toga, da odijele subjekte ugovora od organa. U jednom se ugovoru iz god. 1797. vrlo jasno kaže: »Le directoire executive au mon de la Republique Française.« Kod monarhija se prvi zametci dijeljenja subjekta od organa javljaju u XVII. stoljeću a u XVIII., kad se izgradila tačnije ideja o državi i njezinoj ulozi, onda se državni poglavica s njom više ne izjednačuje, nego stoji kao njezin predstavnik.

Rečeno je, da se ugovori XIX. i XX. stoljeća često povode za ranijima. Radi toga ima slučajeva, da ni oni ne dijele jasno subjekta od organa. Prava i dužnosti, koje proizlaze iz ugovora, prenose se samo na državnog poglavicu; države se ni ne spominju, pa prema tome nema zastupstvu ni traga. Ali s vremenom se sve to jasnije i u ugovorima izgrađuje pojam o poglavici kao zastupniku države. Evo jednog primjera. Savezni ugovor između Austro-Ugarske i Rumunjske od god. 1883. (Pribram, Die politischen Geheimverträge Oesterreich-Ungarns str. 29—34) kaže u uvodu: »S. M. l'empereur d'Autriche..... et S. M. le roi de Roumanie« i na taj način daje vladarima mjesto predstavnika države. U čl. 2. označuje države kao izričite subjekte kad kaže: »Si la Roumanie, sans provocation aucune de sa part, venait à être attaquée, l'Autriche-Hongrie est tenue à lui porter en temps utile secours et assistance contre l'agresseur«. Paralelno s ovom pojavom u ugovorima ide sve to jasnije određenje zastupatelja države u pojedinim ustavima. Monarhije zastu-

NASTA ROJC: PORTRET

paju monarsi, republike njihovi predsjednici ili oni zborovi, koji vrše vrhovnu vlast, sklopove država pojedine fizične osobe ili zborovi. Ali smo još vrlo daleko od toga, da bi moderni ustavi bili u ovom smislu sasvijem tačni i dosljedni. Radi načina, kako se redigiraju međunarodni ugovori, to zapravo dan danas nije ni moguće. Prvi stavak čl. 79. ustava Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca kaže: »Kralj zaključuje ugovore sa tuđim državama ali je za potvrdu tih ugovora potrebno predhodno odobrenje Narodne Skupštine. Za potvrdu čisto političkih sporazuma, ako nijesu protivni Ustavu i zakonima, nije potrebno prethodno odobrenje Narodne Skupštine.« Svojom jasnoćom i tačnošću ne može se ova odredba ponositi.

Usporede li se ustavi pojedinih država s tekstovima međunarodnih ugovora i procesima njihove dokumentacije, izbijaju na javu mnoga vrlo zanimiva ali i zapletena pitanja, u koja se ovdje nećemo upuštati. Spomenut ćemo samo, da državni poglavice, izdavajući ugovorne isprave, uživaju potpunu vjerodostojnost u međunarodnom saobraćaju i da im se priznaje pravo, da očituju svoju volju u ime države. Njihovim pečatom i potpisom poprimaju ugovorne isprave svoje potpuno značenje i ne traže se ni ovjerovljenja kojih drugih osoba ni svjedočanstva svjedoka a ni kakova jamstva, kakovih je bilo u prošlim stoljećima. Ako koji ugovor uz vladarev potpis supotpiše i ministar inostranih dijela, to može da ima svoje državopravno ali ne međunarodnopravno značenje.

Da u ime države sklapaju ugovore druge osobe a ne njezin poglavica, to se, već i po duhu pojedinih ustava, može dogodili samo kod onih država, kod kojih vrhovna vlast nije u rukama jedne osobe nego nekog zbora. Ovaj zbor izabira sam osobu, koja će dokumentovati ugovor. U švicarskim se ugovorima nalaze često izrazi: »Im Namen des schweizerischen Bundesrats: der Bundespräsident« ili »der Kanzler der Eidgenossenschaft.«

Dok su do god. 1815. skoro sve ugovorne isprave potpisane od državnih poglavica, kasnije ih potpisuju i druge osobe, u prvom redu one, koje vode bilo koje poslove vanjske službe. To nije nikakva iznimna pojava, jer takovih ugovora ima vrlo mnogo. A to se ne događa samo kod ugovora manjeg značenja.

Dapače često vrlo važne ugovore potpisuju ove osobe a manje važne državni poglavice. Vrlo se često može opaziti, da ugovore jedne te iste vrsti potpisuju sad državni poglavice a sad osobe vanjske službe. Doista neke ugovore kao mirovne, pogranične, trgovačke, konsularne, potpisuju redovito državni poglavice, ali ni to nije bez iznimaka. Uzmu li se uz ugovore u ruke i drugi spisi, kao zapisnici, može se vidjeti, da se za zelenim stolom često govori i o tome, tko ima da potpiše ugovore, ali i to, da u tome nema nikakvog jedinstvenog shvaćanja. I onda, kad ugovore potpisuju državni poglavice, kao i onda, kad ih potpisuju lica vanjske službe, njihovi su subjekti uvijek i samo države; potpisivanje po jednima ili drugima ne normiraju nikakvi međunarodnopravni ili državnopravni kriteriji. Prema tome možemo završiti svoje razmatranje o potpisima ugovora s konstatacijom, da potpisi državnih poglavica i lica vanjske službe imadu jedno te isto značenje. Dalje se može konstatirati, da naziv »traité« ne označuje samo ugovore potpisane od državnog poglavice, kao što naziv »convention« ne označuje samo ugovore, koje potpisuju druga lica. Ovi se nazivi uvijek izmijenjuju.

Iz ovoga slijedi, da kod ugovora nijesu organi države samo njezini poglavice nego i ministri vanjskih posala pa i ostali diplomatski predstavnici. Ali sada izbija na javu jedno novo i vrlo važno pitanje, kad niti norme međunarodnog prava a niti ijedan državni ustav ne označuje ministre vanjskih posala ni diplomatske predstavnike zastupnicima država. To bi dakle bio jedan protuustavan čin, ili barem opreka između ustava i međunarodne navade. Ove opreke nestaje ako se reče, da ministri vanjskih posala i diplomatski predstavnici uopće nijesu organi države kod sklapanja ugovora nego osobe ovlaštene za pregovaranje i sklapanje ugovora i to ovlaštene od pravog organa, državnog poglavice. Oni ne vrše nikakvo svoje pravo nego jedan nalog. Kao što diplomatika zna da razlikuje začetnika isprave od njezina izdavača, tako se i ovdje može razlikovati lice koje dokumentuje ugovor od lica, koje ga sklapa. Ugovore sklapaju državni poglavice kao organi države a ako ga sami ne dokumentuju, mogu ga dokumentovati i druga lica, u našem slučaju ministri vanjskih

posala i diplomatski predstavnici. I iz samih ugovora, a još više iz njihovog popratnog materijala, može se vrlo često razabrati, da postoji razlika između nosioca pravnog posla i lica, koje vrši dokumentaciju u ime državnog poglavice. Vrlo je jasna u tome jedna bavarska ministerijalna ratifikacija iz god. 1858., koja kaže: »Seine Majestät der König von Bayern hat nach genommener Einsicht dieser Uebereinkunft nach ihrem ganzen Inhalt Allerhöchst Ihre Ratifikation erteilt und, nachdem der Unterzeichnete ermächtigt worden ist, diese Genehmigung im Namen Seiner Majestät auszusprechen und zu beurkunden, so ist zu gedachtem Ende die gegenwärtige förmliche Ministerialerklärung ausgestellt worden.« Ali je najobičnija stilizacija: »Les soussignés..... dument autorisés par S. M...... déclarent.« Ako se i ovdje, kao i u mnogim drugim slučajevima, javljaju kojekakve nejasnoće, ipak je sasvijem stalno, da su, u duhu ugovora, ministri i diplomatski predstavnici samo izvršioci naloga državnog poglavice; u ugovorima imadu da fiksiraju njegovu volju. Zato je vrlo u običaju, da ugovori, potpisani od ministara, nose vladarev pečat.

Na ovakav su način diplomatske osobe postale osobe dokumentacije međunarodnih ugovora i zadobile međunarodnopravnu vjerodostojnost. Sve države priznavaju potpunu valjanost isprava, koje su izdala ova lica. Prema tome vrše ova lica u međunarodnom saobraćaju od prilike one funkcije, koje vrše javni bilježnici u građanskom. Ne smije se pak zaboraviti, da su javni bilježnici u srednjem i novom vijeku bili ovlašteni i na dokumentaciju međunarodnih ugovora.

Kao što regent ili regentstvo preuzimlje sve funkcije državnog poglavice, tako preuzimlje i pravo sklapanja ugovora. Ali se često za regentske isprave izričito kaže, da su izdane u ime državnog poglavice. Ovako, kako regent zamjenjuje državnog poglavicu, ne mogu druga lica da sama od sebe zamjenjuju ministre vanjskih posala i diplomatske predstavnike. Ako se to ipak, barem prividno, dogodi, onda i međunarodni ugovori gube svoje bitne oznake. Ugovori, kojima fale markantne oznake, nijesu više međunarodni ugovori u pravom smislu riječi. Može se govoriti

o djelomičnim međunarodnim ugovorima, ali kod ovakovih ne ćemo se ovdje zadržavati.

III.

Kod razmatranja sredovječnih isprava zadržava se diplomatika na njihova vanjska i nutarnja obilježja. Vanjska su obilježja ona, koja se mogu razabirati samo na originalnim i djelomično na fotografskim reprodukcijama isprava. Nutarnja se mogu vidjeti u dobrim izdanjima. Međunarodni ugovori, naročito oni modernih vremena, nemaju sva nutarnja i vanjska obilježja sredovječnih isprava. Ali, ako se ne ograničimo samo na gotove ugovore, nego uzmemo i ostali popratni materijal, onda ćemo naći mnoga obilježja isprava i u onim modernim ispravama, koje su u vezi s međunarodnim ugovorima.

Obzirom na predmet, na kome su napisane ove isprave, može se konstatovati, da je danas u uporabi samo papir. Pergamena se rabila, i ako samo u iznimnim slučajevima, od prilike do god. 1850. Za ugovore i ostale isprave od osobita političkog značenja, kao n. pr. za neke isprave Trojnog Saveza, upotrebljavao se papir velikog formata. Inače prevlađuje papir obične veličine. Pečati su utisnuti u pečatni vosak; od sredine se 19. stoljeća sve to češće utiskivaju u papir bez voska. Vrlo se često rabe papirnate vinjete, koje se gumom lijepe na isprave a vrlo rijetko viseći pečati.

Kako se ugovori i ostale isprave pišu u državnim kancelarijama, tako su i ispisani raznim vrstama pisma, jer velike kancelarije imadu i svoj naročit način pisanja. I ako su ove isprave uvijek vrlo lijepo napisane, ipak, osim kancelarijskog načina pisanja, ne odavaju nikakvih osobitih oznaka. Samo francuske, belgijske i španjolske isprave odavaju i u pismu svoja naročita obilježja. Obzirom na ukrase, može se istaknuti, da ih ruske, pruske, saske i austro-ugarske isprave rabe u početku isprave a francuske samo za imena državnih poglavica. S osamdesetim godinama 19. stoljeća došle su u uporabu štampane isprave. I kod jednostavno opremljenih isprava stoji vrlo često na gornjoj sredini lista državni grb.

Vlastoručan potpis državnog poglavice stoji redovito lijevo ispod teksta; desno stoji potpis ministra vanjskih posala. U

engleskim ispravama nema ministrova potpisa i to s razloga, što engleski kralj, po engleskom državnom pravu, nije, kod sklapanja međunarodnih ugovora, formalno vezan na sudjelovanje vlade.

Razne isprave, koje se odnose na međunarodne ugovore, sastavljene su često u raznim jezicima. Austro-Ugarska je često, kad nije sklapala ugovore s Njemačkom i Švicarskom, rabila latinski jezik. Ruske su isprave sastavljene u ruskom jeziku, ali im je dodan francuski prijevod. Ali već od davnih vremena postoji tendencija, da se ustali internacionalan ugovorni jezik, kao što u neku ruku postoji i tendencija da se izgradi internacionalan tip ugovornih isprava. Prema tome uz nacionalne jezike, dolaze u uporabu i međunarodni posredni jezici. Takav je jezik u srednjem vijeku i u prvim stoljećima novoga latinski. Od 17. stoljeća zamijenjuje ga sve to više francuski. Uza nj se javljaju kao posredni jezici njemački u sjevernim zemljama a talijanski u istočnim. Sada se sve to više javlja engleski, naročito u ugovorima s azijskim i afričkim državama. Ipak francuski jezik dolazi još uvijek na prvo mjesto. Politički ugovori između država, gdje žive razni jezici, sastavljeni su skoro uvijek na francuskom jeziku. Kad su pak ugovori sastavljeni na kojem drugom jeziku, dodan im je francuski prijevod. Ali francuski jezik nije došao u uporabu putem bilo kojeg utanačenja ili koje međunarodno-pravne norme, nego se to uživjelo onako, kao što se francuski jezik uživio u saobraćaj internacionalnog društva. Ostali su svjetski jezici počeli ulaziti u internacionalan saobraćaj, naročito kad se radilo o ugovorima, već u 13. stoljeću.

U međunarodnim se ugovorima i u njihovim popratnim ispravama javljaju i neke forme sredovječnih isprava, za koje je diplomatika odredila tehničke nazive. U glavnome su to ove forme: invokacija, sazivanje božanstva, intitulacija i inskripcija, ime i naslov izdavača pa ime i naslov onog lica, kome je namijenjena isprava; salutacija, pozdravna forma, arenga, općenito opravdanje za dokumentaciju pravnog posla, publikacija ili promulgacija, kojom se pravni posao donosi na znanje onima, kojih se tiče ili se javlja svakome bez ograničenja, naracija, u kojoj se pričaju razne stvari, koje se odnose na pravni posao i njegovu dokumentaciju, dispozi-

cija, jezgra svake isprave, u kojoj se fiksira pravni posao i njegova dokumentacija, koroboracija, završetak i potvrda isprave, datiranje i napokon potpisi.

Invokaciju ćemo naći više u starijim nego u novijim ugovorima i tu glasi: »Au nom de la très-sainte Trinitè, Père, Fils et Saint-esprit.« ili »Au nom de la très Sainte et inidvisible Trinité.« Dok se u popratnim ispravama mogu lučiti formule intitulacije, inskripcije, salutacije, arenge, promulgacije i naracije, u međunarodnim ugovorima se često sve ove spajaju u jednu cjelinu a pri tome ispadne sad jedna a sad druga. Tekst Trosaveznog Ugovora god. 1882. počimlje ovim spojem formula: »L. L. M. M. l'empereur d'Autriche, roi de Bohème etc. et roi apostolique de Hongrie, l'empereur d'Allemagne, roi de Prusse, et le roi d'Italie, animées du désir d'augmenter les garaties de la paix général, de fortifier le principe monarchique et d'assurer par cela même le maintien intact de l'ordre social et politique dans leurs états respectifs, sont tombées d'accord de conclure un traité qui, par sa nature erentiellement conservatrice et défensive, ne poursuit que le but de les prémunir contre les dangers qui pourraient menacer la sécurité de leurs états et le repos de l'Europe.« Jasno je, da u ovom ugovoru, koji je imao ostati tajnim, nema mjesta promulgaciji. Ali i u onim novijim ugovorima, koji nijesu trebali da ostanu tajnima, nema ove formule; stariji je redovito rabe. U ugovoru između Španjolske i Portugala od 3. juna 1494. stoji: »Manifiesto, y notorio sea a todos quantos este publico instrumento vieren, como en la Villa de Tordesillas...« a u kapitulacionom ugovoru izmedju Francuske i Turske od god. 1535.: »Soit manifeste à un chacun que...« Sve ove formule označuje međunarodni saobraćaj nazivom »préambule«.

Najvažniji dio svake isprave, a naročito svakog međunarodnog ugovora, je dispozicija, u kojoj su sadržana pravna djela i sve ono, što se na njih odnosi. Ovaj je dio podijeljen u članke, paragrafe, točke i t. d. Kraći ugovori, kao n. pr. srpsko-bugarsko-turski god. 1886., ne dijele svoje dispozitivne dijelove na pojedine odsjeke. Dispozitivan dio sadržava redovito općenite i specijalne odredbe. Odredba, da ugovarajuće države sklapaju mir, općenita je odredba, a utanačenje uvjeta, pod kojima se taj mir

sklapa, specijalna. Među općenite odredbe dispozitivnog dijela spadaju i odredbe o ratifikaciji, koje redovito stoje na kraju dispozicionog dijela i obično glase: »Le present traité sera ratifié et les ratifications en seront échangées dans le délai de... ou plus tôt si faire se peut.« U ugovorima, koje sklapa veći broj država, često se ističe, da će ugovor stupiti na snagu za države, koje imadu da ga ratificiraju, već onda, kad ga ratificira većina a ne sve ugovarajuće stranke.

Koroboracija redovito upozorava na potpise i na pečate i glasi obično ovako: »En foi de quoi les plénipotentiaires respectifs ont signé le present traité et y ont apposé le sceau de leurs armes.« Datiranje se vrši navađanjem dana, mjeseca, godine i mjesta, gdje su se potpisale isprave. Datira se po Gregorijanskom kalendaru, ali, kad kod nekog ugovora učestvuju države, koje računaju vrijeme po kojem drugom kalendaru, onda se uzimlje u obzir i njihovo računanje. U ugovorima s Rusijom, Srbijom, Bugarskom i Grčkom, dolazi u obzir datiranje po Julijanskom, u ugovorima s Turskom, Perzijom i barbareskim državama datiranje po mohamedanskom, a u ugovorima s Japanom i Kinom oznaka vremena na japanski i kineski način. Veliki ugovori, sklopljeni na kongresima, datiraju se samo po Gregorijanskom kalendaru. Potpisivanje nije redovito sklopljeno s nikakvima formalnostima, ali se često prvo mjesto potpisa smatra počasnim mjestom.

IV.

Veliki problemi svjetske politike, problemi iz kojih nastaju promjene na većim ili manjim dijelovima svijeta, ne mogu se odvojiti od onih velikih političkih ugovora, na kojima se osnivaju odnosi između naroda i država, a ne mogu se ispravno prosuđivati bez poznavanja njihova postanka i opstanka i napokon bez fiksiranja veza između jednog i drugog političkog ugovora i onih događaja, koji su ih stvarali. Ali ograničenje na ugovore nekog stalnog doba ili nekog stalnog političkog problema samo sužava pogled i ne rađa smisao za probleme od većeg značenja. Za naše orijentiranje u mnogim i zapletenim pitanjima vanjske politike potrebito nam

je još i danas da kadikad svratimo pogled na glavne političke ugovore, sklopljene od god. 1814. do naših dana.

Primjenjivanjem kriterija diplomatičke nauke na moderne međunarodne ugovore mogu se ovi zadnji, kako proizlazi iz našeg razlaganja, podijeliti po vremenu u tri velike skupine U prvu skupinu idu ugovori počamši od najstarijih vremena, od dobe, kad im nalazimo prve tragove, pa do XII. stoljeća. Ugovori ove dobe nemaju nikakva izgrađena oblika već nam se pokazuju u glavnome samo kao slučajne sastavine. U drugu skupinu idu ugovori od XII. stoljeća do konca XVIII. Njihov se oblik ravna prema obliku isprava tadanjeg vremena. Diplomatika ne treba da ih dijeli od svog ostalog materijala. U treću skupinu idu ugovori od početka XIX. stoljeća do naših dana. Poslije prelaza iz XVIII. u XIX. vijek — uzeto naravski u vrlo širokom smislu riječi, — kada nestaju ugovori, koje sklapaju samo državni poglavice, kao gospodari svoje države, bez ičijeg učestvovanja, a dolaze ugovori, koje izrađuju ne samo vladari nego i ministri vanjskih posala i diplomatski predstavnici, poslije prelaza iz jednostavne dokumentacije na složenu, nastaje onaj tip ugovora, koji, kako je već spomenuto, živi dalje i dan danas. Podjela ovih ugovora može se provest po drugim kriterijima.

Uzmu li se u obzir stvarni i politički momenti mogla bi se, s ograničenjem na Europu, provesti ova podjela: 1) ugovori početka XIX. stoljeća općenitog značaja, 2) ugovori o pojedinim političkim tvorevinama, državama, 3) savezni ugovori i 4) ugovori početka XX. stoljeća općenitog značaja. Ovo nije naravski jedina moguća podjela a niti takova, da bi svaki pojedini ugovor mogao naći svoje mjesto samo u jednoj od ovih grupa. Ima ih mnogo, koji imadu, u isto doba, razna obilježja. Svakako na osnovi ove podjele mogu se pratiti veliki međunarodni ugovori novijih vremena u svim fazama njihova postanka i razvoja.

Pariski i Bečki ugovori god. 1814. i 1815. tvore u neku ruku jednu cjelinu; jedan potpunjuje drugi. Već se u prvom Pariskom mirovnom ugovoru od 30. svibnja 1814. predviđa saziv kongresa u Beču, da izradi »les arrangements qui completeront les dispositions du traité du 30. mai«. Bečki ugovori, kako tako, zadovoljavaju ovom zadatku i stvaraju velik broj odredaba, koje se odnose

na Poljsku, Sasku, Italiju, na Njemačku Konfederaciju i na privremeno rješenje pitanja Nizozemske i Belgije. Sve je to stvoreno u duhu načela »rebus sic stantibus« i od svega toga nije ostalo ništa na snazi. Samo neka utanačenja općenitog karaktera, kao odredbe o Helvetskoj Konfederaciji, o postupku s Crncima, o plovidbi na međunarodnim rijekama i o rangovima diplomatskih predstavnika, zadržaše svoje značenje do danas.

Kao što se iz Pariskog ugovora razviše Bečki, tako se iz ovih razviše drugi. Tu stoji na prvom mjestu glasovita Sveta Alianca od 14./26. rujna 1815. ugovor, sklopljen po načelima Sv. Pisma između ruskog cara Aleksandra I., austrijskog cara Franje I. i pruskog kralja Fridrika Vilhelma III. u svrhu čuvanja mira. Ovom se savezu pridružiše doskora Engleska i Francuska i tako se obrazovala svemoćna »pentarhija«, koja je usvojila načelo »legitimiteta«, formulirano najprije od francuskog diplomate Talleyranda, i išla za tijem, da kroji pravdu čitavom svijetu. Na kongresima u Aachenu 1818., Opavi 1820., Ljubljani 1821. i Veroni 1822. pobliže se fiksiralo pravo intervencije u slučaju pojave revolucionarnih pokreta. Tim se pravom poslužila Austrija, kad je god. 1821. poslala svoje čete u Napulj i Piemont, a Francuska, kad je god. 1823. poslala svoju vojsku u Španiju. Papinska Država i Turska ne stupiše u kolo Svete Aliance. Ali baš s definitivnim utvrđenjem politike ovog velikog saveza počinje i njegov raspad. Glavne mu udarce zadadoše američka Monroe-doktrina god. 1823., politika južnoameričkog predsjednika Bolivara, promjene ustava u Francuskoj god. 1830., 1848. i 1852., Zollverein u Njemačkoj i politika Engleza George Canning. Kabinetska i dinastička politika imala je da postepeno uzmiče pred nacionalnim i internacionalnim interesima. Kad je pak Pariskim mirom od 30. ožujka 1856., kojim je završen Krimski rat, Turska ušla u »Evropski Koncerat«, onda je Sveta Alianca, koja već odavna bijaše izgubila svako značenje, i formalno prestala.

Iz Bečkih ugovora vuku svoju lozu i odredbe Landonske Konferencije god. 1839., po kojima se Belgija i Nizozemska definitivno odvojiše. Čl. 7. ovoga ugovora kaže: »..... La Belgique formera un Etat indépandant et perpétuellement neutre. Elle sera tenue d'observer cette même neutralité envers tous les autres

Etats«. U ovome je baza škakljivog pitanja o Belgijskoj neutralnosti, koje je uzvitlalo toliko prašine za svjetskog rata a o kome se još i danas mnogo raspravlja.[5] Belgijska neutralnost prestaje čl. 31. Versailleskog mirovnog ugovora.

Slično je s velikom vojvodinom Luxemburg, koju je na ovaj stepen uzvisio Bečki Kongres i ostavio ju u sklopu Njemačke Konfederacije. Ovo stanje potraja do god. 1867., kad je Londonski ugovor od 11. svibnja potvrdio personalnu uniju Luxemburga s Holandijom. Istupiv iz političke veze s njemačkim državama, Luxemburg je ipak ostao članom Zollvereina. Ovo je stanje potrajalo do kraja svjetskog rata.

Njemačka Konfederacija, čedo Bečkog Kongresa, pretvorila se god. 1871. u Njemačko Carstvo. Ovaj je proces prošao kroz nekoliko faza. Mirom u Pragu 1866. prestala je austrijska premoć u Njemačkoj a na njezino mjesto došla pruska. Sada započinje proces okupljanja njemačkih država u jednu cjelinu, stvaranje Sjevernonjemačkog Saveza god. 1867., djelomično po uzoru Napoelonove »Confédération du Rhin«, obrazovanje Zollvereina. Ovaj se proces završava proglašenjem Njemačkog Carstva u Versaillesu 18. siječnja 1871. i Frankfurtskim mirom od 10. svibnja 1871., sklopljenim »entre la Republique Française et l'Empire d'Allemagne«. U Versaillesu je Njemačko Carstvo i završilo a u stanju poslije njega oživljuju neke reminiscencije iz doba Konfederacije.[6]

Mir u Pragu god. 1866. daje podlogu postanku Austro-Ugarske Monarhije. Austro-Ugarska nagodba god. 1867. i Hrvatsko-ugarska nagodba god. 1868. imadu svoje mjesto i u povijesti međunarodnih ugovora.

Italija je stvaraocima novog poretka na Bečkom Kongresu samo »geografski pojam«; s »talijanskim pitanjima« tjeraju se razne diplomatske igre. Ono što se dogodilo nije tada nitko predvidio. Francuski car i Sardinski kralj oduzeše Austriji Lombardiju. Ono, u čemu je postignut sporazum u preliminarima u Villafranca 11.

[5] Usp. članak B e l g i e n u Hatschek-Strupp, Wörterbuch des Völkerrechts und der Diplomatie I. str. 119.—125.

[6] Usp. Nowak, Versailles. Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1927.

srpnja 1859., definitivno se fiksira mirom u Zürichu od 10. studenoga 1859. Lombardija je ustupljena Francuskoj a ova ju ustupa Sardiniji. God. 1860. proglašena je i priznata kraljevina Italija. Velike vojvodine Toscana, Modena, Parma, kraljevina Napulj i Umbrija pretapaju se u novu dražvu. Izvan granica Italije ostaje Venecija, koja joj je pridružena Bečkim ugovorom od 3. listopada 1866. god. Još se imalo riješiti »Rimsko pitanje« ili pitanje temporalne vlasti rimskog pape i na taj način proglasiti Rim glavnim gradom kraljevine Italije. Kad je papa Pio IX. odbio sve prijedloge o sporazumu s novom kraljevinom, ovo je pitanje riješeno ne ugovorom nego talijanskim g a r a n c i j s k i m z a k o n o m od 13. svibnja 1871., dakle jednim u n i l a t e r a l n i m a k t o m. Način, na koji je sve to izvedeno, ima još danas, uz pobornike, i protivnike, pa se često javljaju nastojanja, da se sada, poslije mnogo godina, uklone razni nesporazumi. Talijansko se područje zaokružilo na osnovi Saint-Germainskog mirovnog ugovora i drugih ugovora, koji kasnije potekoše iz njega i njegovog brata, Trianonskog.[7]

Pitanja, koja se kreću okolo Turskog Carstva, njegova područja i zaleđa, dođoše na dnevni red, u vezi s njemačkim i talijanskim pitanjima, poslije Bečkog Kongresa i počeše stvarati škakljivo I s t o č n o P i t a n j e. Oko njega se kreće velik broj ugovora, konvencija i deklaracija, koje započinju s Kapitulacijama god. 1740. pa se, u raznim smjerovima i oblicima, vuku do Sevrèskog mira a i preko njega. Glavni su momenti Istočnog pitanja: fiksiranje samostalnosti Grčke Londonskim Ugovorom god. 1827., fiksiranje njezine nezavisnosti Londonskim ugovorom god. 1830., obrazovanje Kraljevine Grčke opet Londonskim ugovorom god. 1863., Svetostjepanski ugovor god. 1878., kojim je završen rusko-turski rat, i njegova revizija na Berlinskom Kongresu god. 1878. Berlinski Kongresni Akti od 13. srpnja ove godine, koji su nedavno slavili svoju pedesetgodišnjicu,[8] dali su autonomnu Bugarsku, ali i tributarnu pod sultanovim suverenstvom, nezavisnu

[7] Quintavalle, Storia della unità italiana. (Manuali Hoepli.) Milano 1926.

[8] Usp. moj članak V o r f ü n f z i g J a h r e n u Morgenblattu od 13. srpnja 1928.

Srbiju i Crnu Goru a Austro-Ugarskoj su dali mandat da okupira i administrira Bosnu i Hercegovinu. Odredbe Berlinskog Kongresa dale su povod raznom tumačenju za poznate aneksione krize god. 1908.

Njemačko-francuski rat god. 1870.—1871., rusko-turski rat god. 1877.—1878. Frankfurtski mir i Berlinski Kongres iz temelja su izmijenili političku kartu Europe. Njezini se istočni dijelovi približiše zapadnim. Voditi vanjsku politiku značlo je voditi svjetsku politiku a za to bijaše svaka pojedina država preslaba. I tako je trebalo spajanja nekolicine država u jednu cjelinu. Iz toga niknuše one dvije velike grupacije država, koje su poznate pod imenom Trojnog Saveza i Trojnom Sporazuma. Trojni savez, veza izmedju Njemačke, Austro-Ugarske i Italije od god. 1882.—1915., ima svoj zametak u rusko-austro-ugarsko-njemačkom Trocarskom Savezu i u dvojnom njemačko-austro-ugarskom savezu god. 1879. Trojni Sporazum se formirao iz rusko-francuske veze god. 1891.—1897. i englesko-francuske god. 1904.—1906. K ovim političkim tvorevinama dolazi još Balkanski Savez god. 1912., formiran na osnovi srpsko-bugarskog, grčko-bugarskog i grčko-srpskog ugovora.

Spomenu li se veliki mirovni ugovori kojima je dovršen svjetski rat, Versaillski, Saint-Germainski, Neuillyski, Trianonski i Sevrèski i dodadu li im se ugovori, koji iz njih izađoše, kao ugovori Male Antante ili n. pr. Rapalski, bit će ovaj prijegled modernih ugovora, sastavljen po političkim momentima u glavnome iscrpljen, ali naravski samo obzirom na Europu. Ugovori, koji se odnose na Ameriku, Afriku i Aziju, mogu se pregledati po drugim kriterijima, ali vrlo često u vezi s ugovorima, koji vrijede za Europu.

———

U predgovoru svom »Manuel historique de politique étrangere« (sv. I. 9. izd. Paris 1925.) kaže Emile Bourgeois: »Le sort de la France dépend aujourd'hui d'elle-même, d'elle seule... Mais ce n'est pas assez pour être un vrai Français respectueux du passé, soucieux de l'avenir, que de savoir la France..... Les Français doivent aussi s'habituer à des examens minutieux et constants de

l'Europe et du monde..... Ce que l'on croit savoir peut être plus fatal que ce que l'on ignore. En fait de politique extérieure, les demi-savants sont parfois plus dangereux que les ignorants.« Ovo, što vrijedi za Francuze, vrijedi dan danas, barem u nekoj mjeri, i za nas Hrvate. Svijet, svijetska politika i svjetska diplomacija ne smiju više da nam budu knjiga sa sedam pečata. A bez poznavanja međunarodnih ugovora, bez sposobnosti da prodremo u njihovu bit, ne mogu se razumjeti veliki svjetski događaji, između kojih ima vrlo mnogo takovih, koji se i nas tiču.

M. NEHAJEV

PUT ŽIVOTA LAVA NIKOLAJEVIĆA TOLSTOJA

Spomenslovo, izrečeno o proslavi stogodišnjice Tolstojeva rođenja, u hrvatskom narodnom kazalištu 9. IX. 1918.

Gospođe i gospodo!

U »Journal des Goncourts« zabilježena je scena, koja se je pred pola stoljeća odigrala u kružoku braće Goncourta, u njihovu zaseoku kraj Pariza, gdje su se u stalne dane tjedna sastajali Zola, Flaubert, Turgenjev, dakle neokrunjeni i neoficijelni akademičari romana svojega vremena. Ivan Turgenjev čitao je društvu na francuskom prva poglavlja »Vojne i Mira«. Pri opisu smrti kneza Bezuhova, Flaubert, koji je sav život proživio samo u estetskim i knjiškim zanosima, ustao je kao zaluđen, udario se u prsa i uskliknuo: »Mais, c'est du Shakespeare!« — »Ta, ovo je Šekspir!«

Znamo, gospođe i gospodo, kako je sam Tolstoj, u svom spisu »Što je umjetnost« nisko ocijenio Šekspira. Čovjek nazarenčev nije razumio čovjeka renesanse. Ali usklik Flaubertov nije zato manje vrijedan kao oznaka onog visokog i najvišeg odličja, koje su već savremenici odredili Lavu Nikolajeviću Tolstoju, svrstavši njegovo umjetničko djelo u red najveličajnijih epopeja čovječanstva. No i samo udivljenje Flaubertovo ne bi bilo dosta jako, da kasnije, u posljednjim decenijima Tolstojeva života, označi ćudoredni i reformatorski upliv ovoga Rusa, koji bijaše za svoje doba u većoj mjeri navjesnik novoga duha nego što je za svoje savremenike bio i sam Dante. Da nađemo paralelu, trebali bismo se zamisliti u ona vremena, kad je izvanredno jednostavni duh kidao poraznom istinom svaku napravu i društvenu i misaonu. Platon je kao pjesnik-filozof harmoničniji, Sokrat originalniji, ali je radius njihova dojma ograničen helenskim elementom. Voltaire i Rousseau su kao publiciste imali neposrednijih uspjeha, djelovali i naglije i katastrofalnije. Ali ai »Contrat social« a još manje Voltairove rugalice, koje su pripravile Veliku Revoluciju, ne obuhvatiše najdubljih problema misli i osjećaja ljudskih. Naprama svim reformatorima i rušiteljima d r u š t v a stoji Tolstoj kano apostol č o v j e š t v a, kao potomak onih Konfucija i Buda, koji su u najuzvišenoj osami duha tražili vječnu, ne vremenitu, istinu.

Ironičari svjetskoga rata nazivali su Tolstoja najboljim njemačkim generalom smatrajući, da je Tolstojeva nauka naškodila vojničkoj snazi carizma

više nego pobjede Hindenburga i Ludendorffa. Lenjinovci slave ga danas, makar je i odviše jasno, da je Tolstoj od svih teorija najviše negirao Marxovu o materijalističkoj strukturi društva i povijesti. Prvotne jednostavne istine besjede na gori sačinjavaju gotovo svu formulaciju Tolstojeve nauke; on neće da vjeruje ni statistiki ni racionalnosti; on naproti cijeloj komplikovanosti savremenog života društvenog i državnog, kulturno i tehnički mehaniziranog, postavlja zahtjev p r e p o r o d a u n u t r a š n j e g. Duh treba, da nađe »put života«, da nađe istinu, koja, ukrasujući blago življenja, vodi do samoga Boga. Obračunao je, tijekom svoga života, sa umjetnošću, sa sociologijom, sa nacionalnom ekonomijom, sa fizikom i metafizikom tako, da ga je Turgenjev umirući, u svojem posljednjem pismu, morao zaklinjati, neka se Lav Nikolajević, veliki pisac ruske zemlje, vrati književnosti.

Univerzalnost Tolstojeva duha besprimjerna je i razmjerna samo njegovom ogromnom uplivu na savremeno društvo. U okviru današnje naše komemoracije ne bismo mogli ni letimično obilježiti, koliko je taj duh premještao granice svega, što je vrijedilo kano utvrđeno i stalno. Lav Nikolajević Tolstoj stajao je prema modernom društvu onako, kao što stajahu prvi kršćani prema rimskom imperiju. Ali Tolstoj nije ovo svoje mjesto zauzeo namah i na juriš; pak ćemo u tajnu njegove veličine prodrijeti možda dublje, ako tu veličinu ne uočimo u njenom završnom obliku, nego potražimo pute njezinog razvoja, potražimo istinski Tolstojev »put života«, naročito u onim borbama, koje su Tolstoja mladića napravile Tolstojem mužem.

Redovno pred našim očima Lav Tolstoj stoji potpuno onakav, kako ga vidimo na poznatoj slici Rjepinovoj ili na fotografijama iz Jasne Poljane, kadno je već nastojao živjeti sasvim seljačkim životom. Grof je, a mužik. Sijeda je brada duga do pojasa, a silne obrve zastiru lice tako, te svoj izražaj dobija istom od čudesno prodirne oštrine očiju; košulja je pritegnuta preko boka i izvana pripasana na seljački način. Patrijarška brada, čizme, na gdjekojoj slici možda i ralo u rukama — eto Tolstoja, kako je zapamćen u uspomeni ljudi.

Ali taj starac, koji je u Jasnoj Poljani dočikao posjetnike iz cijeloga svijeta, pisao školske čitanke, učiteljevao seljačkoj djeci, htio biti mužik i kraj toga potresao dušu i Rusije i Evrope svakim svojim novim člankom i djelom, — taj starac, koji je vrhovnu istinu našao u neprotivljenju zlu, nije olako stekao ovu završnu svoju aureolu. Tolstoj, koji bježi od žene i od doma i umire na osamljenoj željezničkoj stanici, ima za nas, pred duševnim okom našim, polusvetački izraz smirenja. No toga mira Tolstoj nije našao bez napora; i možda ništa ne može osvijetliti njegove duševne veličine, kao što sitni detalj o prvom njegovom razvoju, kad se je borio sam u sebi, kad je godinama doživljavao ćudoredno obraćenje, kad je stopu po stopu u svojoj duši morao krčiti guštaru nejasnoće i grijeha, kad je vapio u očajima i veselio se u sitnim uspjesima svoga preporađanja. Sačuvana je, na sreću, knjiga, možda najznačajnija od svih, što ih je ostavio Lav Nikolajević: njegov dnevnik iz mladih dana, izdan od Četrkova. Slijedit ćemo po tim stranicama Tolstoja mladića, koji sumnja i traži, da dospijemo do apostola, koji je saznao i propovijeda.

22. kolovoza (po starom) god. 1850. mladi Tolstoj zapisuje u svoj dnevnik ovo: »Na 28. je moj rođendan, bit će mi 23. godine i ja bih htio, da od toga dana počnem novi život sa onim ciljem pred očima, koji sam sebi postavio. Sjutra ću sve u sebi dobro promisliti; a sad se opet hvatam dnevnika i započinjem popisivati poslove, koje imam da svršim. Vodit ću i nadalje pokraćenu Franklinovu tabelu. Jedno vrijeme sam mislio, da je to samo pedanterija, koja mi škodi, ali o tom ne može biti govora, jer se duša ne da suziti nikakovom tabelom. Ako ova tabela ima uopće kakovo djelovanje, može biti samo dobro u tom, da jačaš karakter i da se privikneš na rad. Zato ću ju nastaviti na jednak način.«

Franklinova tabela, o kojoj govori Tolstoj, sastoji se u tom, da se na vodoravni redak stranice napišu dani tjedana od nedjelje do subote, a na okomitom retku zabilježe kreposti: šutljivost, red, odlučnost, štednja, čistoća, poniznost i t. d. Tolstoj je za sebe vodio takovu tabelu, u kojoj je križićima upisivao, koliko je u koji dan izvršio pojedine kreposti. Ali s ovom uredno vođenom statistikom vlastitog ćudorednog života stoje u čudnovatoj opreci ostale zabilješke dnevnika, koje su pune gdjekad i preiskrenih podataka. Mladi Tolstoj karta, ide k ciganima, živi životom junkera tako, da u god. 1850. o sebi veli: »Ja živim sasvim životinjskim životom, makar se još nisam potpuno probećario.« Sam sebi spočituje lijenost, slaboću, kukavštinu, beskarakternost i neodlučnost. Dan po dan zabilježene su najneznatnije sitnice, gotovo na sat točno; uz brige za imanje, koje je dijelom već i rastepao, uz račune o kartaškim dugovima, nižu se spočitavanja samome sebi. »Ja sam prenježan, nepromišljen, varam sam sebe, rasijan sam, lijen i ništav.« Ali pored tih neprestanih korenja samoga sebe, na svakoj gotovo stranici zapisane su i čvrste odluke. Duša mladoga Tolstoja, smućena besmislenim životom bogatog

baštinika bez zvanja i časnika bez volje za službu, bori se na putu k spoznaji. U tom čovjeku, koji je završio sa neprotivljenjem zlu, sve očitija biva snaga volje. Mladi Tolstoj, kako je fotografiran u god. 1851., ima čelo umnika, obrve i oči smionog i opornog samca, krupan nos s pahuljastim brčićima i usnice sa širokim podbratkom govore o energiji neobičnoj. I ruke, čvrsto stisnute nad štapom, kao da su se složile u otpornoj gesti. Poza bi mogla biti gotovo i Ljermontovska iz »Junaka našeg vremena«. U figuri Olenjina u »Kozacima« Tolstoj sam sebe opisuje u času duševnog preloma. Olenjin je mlad čovjek, koji nije potpuno svršio niti jedne škole, nije nigdje služio i do svoje 24. godine nije odabrao nikakova zvanja. Ali Tolstoj, koji poput Olenjina polazi na Kavkaz, nije ipak naprosto »mladi čovjek moskovskog društva«, nego je tada već u sebi veliki kritičar i svoj i svoje okoline. O smirenosti kasnijih godina nema u to doba ni govora. Ironizovanje mondenog društva, koje karakterizuje sve kasnije Tolstojeve opise u »Ani Karenjini« ide već u dnevniku tako daleko, da sam sebi Tolstoj spočitava »tešku krv« i na jednom mjestu dnevnika pita: »Otkud to, da se svi ljudi oko mene u mojoj prisutnosti osjećaju nevoljko?« Tolstoju je neugodno u društvu prosječnih ljudi i on u sebi osjeća već u ranoj mladosti kap one nepokorne krvi, koja je od dvaju njegovih bliskih rođaka učinila pustolove i nesretnike. Obitelj Tolstoja nije nipošto obitelj puritanaca ili pače svetaca. Jedna od njegovih ujna je ciganka. Njezin muž, Fjodor Ivanović Tolstoj, u mladosti je pijanica i nasilnik, ubija protivnika u dvoboju, biva zato prognan u Sibiriju i bježi odanle u Ameriku. To je »Tolstoj Amerikanac«. Drugi je nesretnik brat Nikolinka, uzor dječaka i mladića, koji se najednom preko noći prometne u razvratnika, oženi se djevojčurom i svršava kao alkoholičar; opisan je potpuno vjerno u licu brata Konstantina Levina u »Ani Karenjini«. Po tradiciji porodice Tolstoji su u Rusiju došli iz Njemačke. Černikovska kronika priča, da je g. 1353. neki Indris iz Njemačke došao u Rusiju sa dva sina i 3.000 ljudi pratnje. Svi su prešli na pravoslavlje i Indris dobio ime Leontij. Petnaest generacija poslije toga Leontija slijedi Petar Andrejević Tolstoj, pradjed Lava Nikolajevića. Pa doista i sam Lav Nikolajević kao da i u svojoj raspojasanoj mladosti ima mnogo od germanskog traženja istine. Ima pače i germansku mistiku »poziva«. U događajima vlastitog života Lav Nikolajević vidi pripravu za neko drugo i više zvanje i, naročito poslije boravka na jugu Rusije, gdje ga je mučila i duga bolest, njegovo odgajanje vlastitog značaja napreduje sve više u svrhu, da se oslobodi svih obzira i pogleda u oči vječnoj istini. Kavkaz budi u njem duboke umjetničke osjećaje; kao što se u to doba zanosio klasičnom glazbom, tako ga kavkaste noći očaravaju za opise, koji već u dnevniku imadu duboku i istinski osjećanu poeziju.

Značajno je, da u ovom mladenačkom dnevniku nema, osim časovitih avantira, žene ljubovce. Zinajida Modestova, Tostojeva prva ljubav u Kazanu, ostavila je u dnevniku trag samo kao bjeguća uspomena. »Ljubav i religija«, zapisuje Tolstoj, »dva su čista i uzvišena osjećaja. Ja ne znam, što zovu ljubavlju. Ako je ljubav ono, što sam o tom čitao i čuo, onda ja nisam

nikada osjetio ljubavi. Nekoć sam ugledao Zinajidu, kao učenicu. Svidjela mi se, ali sam ju malo poznavao. (Fuj, kako je gruba stvar riječ, kako trivijalno, kako glupo izlaze na javu osjećaji, kad ih izrečeš!) Živio sam tjedan dana u Kazanu. Kad bi me netko bio pitao, zašto sam ostao u Kazanu i što mi se tamo tako svidjelo i zašto sam ondje bio tako sretan, ja ne bih bio rekao: to je zato, jer ljubim. Ja toga nisam znao. Čini mi se, da je upravo ovo, što nije svijesno, posebna oznaka ljubavi i da sačinjava čitav njezin čar!« Odnosi prema Zinajidi ostali su, kako sam Tolstoj kaže, na stepenici »čistog nagnuća dviju duša«. Tolstoj se boji, ne će li Zinajidu jednom naći kao ženu kakvog Beketova; smišlja, da joj piše, ali na koncu ostaje kod uspomene. »Sjećaš li se, Zinajide, bili smo u Biskupskom vrtu, šetali smo postranim putem. Na ustima bilo mi je priznanje. Tebi također. Bila je moja stvar da počnem, ali znaš li, zašto ja, kako mi se vidi, nisam rekao ništa? Bio sam tako sretan, te nisam želio ničesa drugoga; bilo me je jedino strah, da razorim našu sreću.«

Na toj je jedinoj stranici sva povjest ljubavi mladoga Tolstoja. Mnogo jači dojam imala je na nj njegova pomajka, Tatjana Aleksandrovna Jergolskaja. Otac Tolstojev nije imao gotovo nikakva upliva na djecu. Kad je djeci rano umrla mati, Jergolskaja odgajala je djecu i ona je u srce Lava Nikolajevića, djeteta, prva usadila misao o žrtvovanju samoga sebe za druge. Sa Kavkaza piše joj Tolstoj uvijek sa riječima prevrelog čuvstva. Njena pisma mame mu suze. Kad je umrla u 79. godini Tolstoj, tada gotovo muž od pedeset ljeta, kaže o njoj: »Živio sam s njom sav svoj život i meni je teško i tjeskobno bez nje.«

Pisma Jergolskoj možda su najjači dokumenat, kako je Lav Nikolajević u mladosti i trpio muka i užio zanosa radi toga, što je bio o s j e t l j i v. Sam spominje o sebi, da su ga s pravom zvali u djetinjstvu »Ljova Rjova«, to jest Lav, koji rado tuli u plaču. Pa doista, sve stranice njegova dnevnika govore o teškim unutrašnjim borbama, koje će se nastavit kroz cijeli život i, pače u starosti, pred smrt, završiti Astapovom.

Po izvanjskoj strukturi svojih djela Tolstoj je epik, ili pače pisac epopeja. Ali u onoj »Ani Karenjini«, gdje Tolstoj daje svoj prvi epski obračun sa društvom i svijetom, idejna je srž sasvim lirska. U figuri Konstantina Levina Tolstoj opisuje sebe samoga, iskreno i neprekriveno. Značajka je njegova uopće kao pisca, da je neizmjerno bogatstvo svojih dojmova umio objektivirati u lica događaje tako, da je zaslužio ime prvoga realiste. Pak i sama »Vojna i mir« ona ogromna sinteza, koju bismo mogli nazvati svjetskohistorijskom, u biti je psihološka studija o duševnom razvitku Pierrea Bezuhova t. j. opet Tolstoja samoga. Pierre Bezuhov je nespretan, svojeglav, u društvu glup, zabavljen odviše samim sobom, baš kao i onaj mladi Tolstoj, koji na jednoj strani dnevnika pita: »Kad li ću dospjeti do toga, da ne budem odvisan, ni od kakvog izvanjskog upliva?« Baštinik ogromnog imanja, Pierre Bezuhov smisao svoga života saznaje istom od Platona Taratajeva, s kojim zajedno, odrpan, ušljiv i sa ranjenim nogama klipše u rulji ratom poludjelih ljudi.

Pierre Bezuhov, postavši od kneza prostim vojnikom, nije li to onaj isti Budha, koji ostavlja kraljevstvo? Ali do spoznaje dolazi se samo mukom. Sva lica u kojima je Tolstoj crtao sebe, nose jednaku biljegu, tvrdoglavi su, ne vjeruju površini i naporno svladavaju strast. Dilema tijela i duha nije nikad konačno završena, pak i Tolstoj, na kraju života osjeća, da nije bilo dosta obući kaftan i bježeći iz vlastitog dvora, iz Jasne Poljane, oblači potpunu kostret. A čini to, kao umirući starac zato, jer je vjera u pobjedu duha u njega jaka nadasve. S Platonom Kavatajevim ulazi u Tolstojev roman jasan jer ima tip jednostavnog čovjeka, koji sav vihor Napoleonova pohoda izdrži zato, jer ima v j e r u n a i v n i h, od toga časa Tolstoj ne prestaje isticati premoć e v a n đ e o s k e l j u b a v i nad svakom s i l o m v a n j s k o m. I Napoleon je samo čovjek i požar Moskve je samo slučaj; historički događaj sam po sebi nema veličine. Ali, kad u »Pučkim pričama« Tolstoj pita »Čim ljudi žive«, odgovor će na to pitanje biti nađen u udesu anđela, koji silazi na zemlju i kod »poniženih i uvrijedjenih« nalazi shvaćanje i utočišća. Pred besjedom na gori treba da uzmaknu i Shakespeare i Beethoven. Romani Tolstojevi po sljednjega vremena samo su »primjeri života«, »Uskrsnuće« i »Otac Sergije« mogu se nazvati ili konfesijama ili »životima svetacâ«. Tako isto će i pozornica Tolstoju poslužiti kao govornica za izravno opominjanje. Veliki umjetnik Tolstoj osjeća do kraja toplo svu patnju duše čovjekove; ali na koncu svoga životnog djela on, snažni tvorac, ne će više ni da govori individualno, te zahtijeva, da njegovo posljednje djelo »Put života« bude smatrano skupom najviših i najdubljih misli, do kojih je tijekom tisućljeća uopće dopro duh čovječji. Za volju ideje ćudoredne Tolstoj je u sebi savladao i umjetnika i individualnog mislioca.

Tolstoj književnik preveden je na hrvatski gotovo potpuno. Njegov dojam na književnu generaciju, od osamdesetih godina amo, ipak je samo dio velikog utjecaja ruskog realizma, u kojem je blaga hrvatska duša osjetila slavenski nazor svijeta. No zato je Tolstoj mislilac ostavio u razvoju socijalnih ideja kod nas tako dubok trag, kao možda ni u jednom drugom narodu osim svoga vlastitoga. Koliko je uskoj svezi čitava ideologija hrvatskog seljačkog pokreta sa mišlju Tolstojevom, sa njegovim vraćanjem k seljaku i k seljačkom domu vraćanjem ne samo »k prirodi«, nego i k Bogu, razabrat ćemo iz same one bilješke autobiografije pokojnoga Stjepana Radića, u kojoj hrvatski narodni vođa kaže, da je iz ustiju svoga brata Ante, kao prvu rusku knjigu, čuo »Pučke priče« Tolstojeve i da je upravo priča »Čim ljudi žive« bila najdublji dojam njegove mladosti.

U svojem političkom životopisu Stjepan Radić napisao je, prije Tolstoja, riječi jednakoga optimizma o blagu, koje znači život; riječi, koje se gotovo sasvim pokrivaju sa svršetkom »Puta života«. Ako imaš u srcu, kaže Tolstoj pravu nauku, i ako tražiš svoju sreću u sjedinjenju sa drugim ljudima i sa Bogom, nestat će zla. Neprotivljenje zlu je dakle u stvari optimizam i

vjera u pobjedu dobra. Ova je vjera sjedinila oba velika slavenska duha — po njoj, savremeni hrvatski mesijanizam biva i dijelom opće čovječje ideje današnjice, kako ju je propovijedao Veliki Lav.

Ako je nešto istine u vjeri starih, da sjene preminulih borave u krajinama onih, koji ih za života razumješe i ljubiše, onda i ove dvije velike sjene, u ovom času, lebde nad nama. Pak što nam šapće sjena Tolstojeva? Šapće nam onaj isti poklik, kojim je za života potresao duše: »Carstvo je božje u vama«. Duh, preporođen u naporu ćudorednom, svladava svaku silu materijalnu, — to je sadržaj i života i nauke Tolstojeve. Carevi su pali, ali misao Tolstoja živi! Carstvo je božje u nama! U ovoj vječnoj istini o pobjedi duha neka crpimo i danas utjehu i nadu i snagu za budućnost.

TJ. ILIJIĆ

POMEN NA SILVIJA STRAHIMIRA KRANJČEVIĆA

POVODOM DVADESET-GODIŠNJICE NJEGOVE SMRTI

29. X. 1908.

Između mramornih spomenika i sirotinjskih nadgrobnih križeva, na glavnoj stazi s desne strane od jedinog ulaza u drugo rimokatoličko groblje na Koševo u Sarajevu, izdiže se nad ostalim velika bronzana četverouglasta ploča, na kojoj je u relijefu uzdjelan ganij sapet u negvama, koje se mučno napreže, da prekine teške lisičine, jer mu sprečavaju slobodan lijet. Na tom spomeniku, — djelo našega kipara Valdeca — izdjelane su dvije lakonične epigrafe: na lijevoj stoji Silvije Strahimir Kranjčević 29.-X.-1908., na desnoj strani Ela Kranjčević rođ. Kašaj 2.-IV.-1911. Grob je zaštićen niskom željeznom ogradom, a na malom prostoru pred njim između guste trave i sitnog poljskog cvijeća, izdiže se nekoliko kržljavih busova ruža. Eto to je sve, što je »harno« potomstvo namrlo slavnom pjesniku i njegovoj vjernoj drugarici.

Za prvih godina, nakon pjesnikove smrti, mnogobrojni su prijatelji i štovatelji dolazili često na grob, kitili ga cvijećem i zalijevali biljke oko njega. No kad su se vremena naglo stala mijenjati, kad je naime nadošao balkanski rat i svratio pozornost javnosti na sudbonosne događaje, koji su se naglo i tragično raznijeli, taj je posvećeni grob postajao sve pustiji i zanemareniji, Kad je konačno grozna bujica svjetskoga rata prohujila svim svojim tragičnim bijesom preko Bosne i Hercegovine uskomešajući s temelja duhove i raspršujući stare znance i prijatelje pok. pjesnika na sve strane, njegov grob na Koševu ostane pust i osamljen zarašten korovom i sitnim poljskim cvijećem. Nova poratna generacija, zadahnuta matrijalističkim shvaćanjem životnih prilika, uopće u bjesomučnoj borbi za sticanjem vlasti i materijalnog bogatstva, izgubiše većim dijelom smisao za idealno-etičke podvige čovječanstva, zaboravila je gotovo sasvim na pjesnika, koji je u zanosu oduševljenja pjevao:

»Ljubite se dok ste živi
»Da ne mroste željni svega!

No i pored toga taj posvećeni grob, stoji eto od otrag punih dvadeset godina u srcu Bosne, kao neprocijenivi amanet, koji nas podsjeća, da je nekada

onuda prošao jedan svijetli meteor, koji je svojim žarkim sjajem obasjao polje naše književnosti, a toplinom srca zagrijao čitavu jednu generaciju, ostavivši duboke tragove svoga prolaska. Svatko je to onda osjećao i svakoga se je bolno dojmila crna vijest o ranoj smrti ljubljenoga pjesnika i druga.

Živo mi još lebdi u svijesti onaj turobni dan pod konac listopada 1908.

Sivo, jesenje sarajevsko nebo bilo je zastrto bjelkastim oblacima, kroz koje su probijali blijedi sunčani traci zalijevajući sumornim svijetlom pitomu okolicu Koševa. Pod hladnim jesenjim vjetrom podrhtavali su vrhunci jablanova zasađenih po rubovima puta, suho je lišće šuštilo pod koracima pratioca. Prevladalo je svuda unaokolo neko tjeskobno raspoloženje, dok je nepregledna povorka sastavljena od svih vrsta pučanstva, te raznolikih vjerskih i plemenskih elemenata, išla spram drugog rimokatoličkog groblja na Koševo, prateći jedan lijes prekrit vijencima svježeg cvijeća, na vrpcama kojih je zlatnim pismenima stajalo: S i l v i j u S t r a h i m i r u K r a n j č e v i ć u. I konačno sve se slegne na groblju potiskavajuć se oko jednog mjesta na rubu glavne staze, gdje je zjala svježa jama tek iskopane zemlje. I odjeknuše teški akcenti Davidovog psalma: »Iz dubine vapih Tebi Gospode!« onda oni zamirući »Odriješenja« i nastane težak tajac — kad se pjevačko društvo »Trebević« javi svojom potresnom tužaljkom — posljednji zajednički pozdrav nezaboravnom drugu. Tad pred lijesom nad otvorenim grobom, oprosti se u ime D. H. K. s neprežaljenim drugom pjesnik Josip Milaković, posljednji pozdrav hrvatskoga nastavničkog osoblja pridonese prof. Lujo Dvorniković, a g. Ivan Miličević progovori u ime hrvatskih novinara.

Kad su počele padati teške grude zemlje na lijes, mnogi se udaljiše sa suzom u očima, nemogući podnositi udarce, koji su bolno odjekivali u svačijem srcu . . .

Silvije Strahimir Kranjčević ugleda prvi put svijetlo u kamenom Senju na hrvatskom Primorju 17. veljače 1865. god. Nježan i boležljiv od poroda, bio je brižno njegovan od majke Marije rođ. Marković, žene profinjenih osjećaja, od koje je dijete i baštinilo pjesničku žicu. Znala je ona kojekakve priče, basne i legende, te narodne pjesme, i njima je često zabavljala nadobudno dijete, koje je pokazivalo već za rana osobitu sklonost za tu vrstu maštanja.

Izučivši pučku školu u rodnome mjestu, najradije se laćao Vukove i ostalih zbirki narodnih epskih i lirskih pjesama, koje su mu dolazile ruku i sve pohlepno čitao i učio napamet. Ta njegova sklonost za proučavanje narodnog blaga, nije ga ni kasnije ostavila, te odlučno blagotvorno utjecala na izražaj jedne sadržine njegovih originalnih pjesničkih sastavaka. U rodnom gradu svrši gimnazijalne nauke 1883. god., a malo kasnije, kao jedan od najodličnijih đaka, bje poslan od senjskog biskupskog ordinarijata na teološke nauke u Rim na t. zv. Collegium Germanico-Hungaricum, da se pripremi za svećenika. No nadobudni pjesnik, kojemu se u onim cvjetnim godinama prikazivao svijet u ružičastom i zamamnom čaru prve mladosti i koji je duboko u sebi osjećao privlačivu snagu neograničene slobode, nije se mogao snaći sred strogih i hladnih stijena klerikalnog instituta te je već zarana instinktivno stao čeznuti

za slobodom i domaćom grudom. Već onda je bio započeo pjevati svoje rodoljubne pjesme, od kojih je prva izašla u »Hrvatskoj vili« pod uredništvom Eugenija Kumičića, pod naslovom »Zavjet«, i kojoj je smisao odgovarao poznatom Horacijonom stihu: »D u l c e e t d e c o r u m e s t p r o p a t r i a m o r i«; njoj su slijedili drugi patriotski sastavci, već prema duhu i smjeru one dobi.

Dok je mladi pjesnik snovao, kako da se riješi teških uza, koje su mu sapinjale slobodan lijet, sreća ga je poslužila i udovoljila konačno njegovoj živoj želji. Te godine (1884.) prispje u Rim naš slavni biskup J. J. Strossmayer. Kanonik Crnčić, koji se je onda nalazio u Svetojerolimskom zavodu, predstavi mu mladoga Kranjčevića, koji mu se iskreno i otvoreno izjada i očituje svoju vruću želju za slobodom i za povratkom u domovinu. Veliki biskup udovolji želji nadobudnog poletarca, dade mu pismenu preporuku na kanonika Račkoga u Zagrebu i opskrbi novčanim sredstvima za put u domovinu. I tako Silvije, nakon boravka od šest mjeseci u rimskom institutu, prispije konačno u Zagreb.

Njegov kratak boravak u vječnom gradu nije ostao bez jačeg dojma na njegov pjesnički duh. Sred tog klasičnog ambijenta spjeva svoje krasne i misaone pjesme: »Noć na Foru«, »U katakombama«, »Mramorna venus« i t. d.

I ako je Kranjčević, prispjevši u Zagreb početkom 1885. god., bio već poznat u književnim krugovima, pošto je bio objelodanio više pjesničkih sastavaka po raznim našim beletrističkim časopisima, opstanak, pored abnormalnih političkih prilika, koje su prevladavale onda u Hrvatskoj pod tiranskim režimom Khuena Hedervarija, bio mu je ipak ugrožen i on shvati da se ne će moći održati. Požuri se zato da položi učiteljske ispite za građanske škole (1886.) i nakon toga, zatraži mjesto učitelja trgovačkih škola u Bosni i Hercegovini, gdje je ondašnja uprava u ono doba bila počela organizovati školstvo u duhu i smjeru zapadne kulture.

Na odluku, da se preseli u Bosnu, potakla je Kranjčevića u prvom redu želja za mirom, sred kojega se je nadao, da će moći slobodno dati oduška svojoj vili, a, uvjereni smo, i čežnja za upoznavanjem onog djevičanskog naroda i njegovih originalnih običaja i odlika.

Prispjevši u Mostar u rujnu 1886. g. na trgovačkoj školi naiđe odmah na zapreke sa strane pojedinih svojih kolega, tjesnogrudnih i prosječnih ljudi, jer nisu mogli shvatiti temperamentnog i oduševljenog mladića, koji nije umio skrivati svoje misli i osjećaje, te ga optužiše na višu vlast kao »političkog agitatora«, »buntovnika«, »propagatora hrvatstva« i t. d., tako da je već iste godine bio premješten u Livno u taj t. zv. »bosanski Sibir«. Međutim naš mladi pjesnik ne klone duhom, u novom ambijentu naiđe na ljude, koji su ga bolje shvaćali i cijenili i oda se svom dušom školi i poeziji, proučavajući običaje onih zanemarenih, ali zanimivih krajeva i proučavajući hrvatski jezik na njegovom čistom izvoru.

Proboravivši par godina u Livnu bude premješten 1888. g. u Bjelinu, gdje ostane do 1892. g., kad bi postavljen za učitelja preparandije u Sarajevu. Međutim bio si je već onda osigurao odlično mjesto u našoj literaturi, objelo-

danivši razne svoje pjesme, kao: »Svijet i pjesma«, »Kad mi klone«, »Smrti«, »Angelus«, »Iza spuštenih trepavica«, »Zapad sunca« i t. d. Te pjesme, što su unosile sasvim novu notu u koncerat naših domaćih pjesničkih sastavaka one dobe; svraćale su pozornost čitalačke publike, koja je stala instiktivno osjećati, da se je pojavila nova sjajna zvijezda na našem horizontu.

U to vrijeme zemaljska uprava za B. i H. odluči izdavati novi književni časopis, kojemu bi bio cilj da bogatim ilustracijama prikaže svijetu prirodne ljepote onih djevičanskih krajeva i ujedno da potakne domaće sinove na ozbiljan književni rad. I tako se pojavi »Nada«, a njezina je redakcija bila povjerena Silviju Str. Kranjčeviću.

Za punih deset godina (1894.—1904.) uređivao je naš pjesnik taj časopis, okupio oko njega istaknute pisce iz Hrvatske i Dalmacije, i pojedine iz Srbije, a, što je važno istaknuti, pobudio na književni rad mlađi intelektualni naraštaj sviju elemenata u Bosni i Hercegovini i dotjerao »Nadu«, koli sa ilustrativne, toli sa književne strane, dolične visine. U »Nadi« je i sam sarađivao objelodanjujuć mnoge svoje pjesničke sastavke.

Kad je »Nada« prestala izlaziti, bude Kranjčević imenovan ravnateljem trgovačkih škola, a kasnije i nadzornikom osnovne nastave u Sarajevu.

Međutim, baš u to doba, (1906.) počme pobolijevati i naglo opadati. Pojavi se upala mjehura. Tražio je lijeka po domaćim i inozemnim klinikama, ali uzalud i nakon dvije pune godine bolovanja, konačno podlegne ljutoj boljetici 29. listopada 1908. u Sarajevu, u muževnoj dobi od 43 godine života.

*

Nije nam moguće u kratkom osvrtu jednog komemorativnog članka istaknuti svu književnu i umjetničku vrijednost Kranjčevićevih pjesmičkih sastavaka. Dovoljno nam je spomenuti, da se je on već za rana udaljio od običnog načina pjevanja one dobi i išao svojim vlastitim putem, nalazeći u svojoj senzitivnoj duši sasvim nove motive poetske inspiracije. Išao je stazom velikih evropskih pjesnika, koji su u svojem poetskom zanosu obuhvaćali cijeli svijet i čitavu povijest čovječanstva, evocirajući i osvjetljujući sjajem genija mnoge dramske i tragične povijesne momente, a ti su najviše djelovali na razvoj ljudstva uopće. Išao je još i dalje, te je svojom pjesničkom vidovitosti i proročanskom intuicijom prodro duboko u svijet svojih ideja, sanja i čežnja, te ih iznio na vidjelo u nizu sjajnih i jedrih stihova, koji svojom skulpturnom ljepotom označuju uspon njegova duha spram onih nedohitnih ideala, spram kojih od iskona čezne čitavo čovječanstvo sa željom, da prodre u sve duboke probleme svoje nutrine i one cijelog svemira. Naravno da se je Kranjčević u tom teškom i mučnom uspinjanju, katkad i spotaknuo, no za to nije nikada klonuo, već je nadljudskom ustrajnošću i titanskom snagom ustrajao do konca.

Veći dio njegovih sastavaka objelodanila je »Matica Hrvatska« 1898. g. pod naslovom »Izabrane pjesme«; druga njegova zbirka »Trzaji« izašla je nakladom I. K. Ostojića u Tuzli 1903., a »Divot izdanje« objelodanilo je D. H. K. neposredno nakon njegove smrti. Njegova supruga Ela rođ. Kašaj, izdala je napose Kranjčevićeve sastavke u prozi.

Eto to je sve, što je ostalo od slavnoga pjesnika, kojemu hrvatski narod komemorira uspomenu nakon dvadeset godina njegove rane smrti, i koji je pjevao:

»Bog je meni pjevat reko
I ja vršim božju volju.
I ja jedem srce svoje!«

Dr. S. BATUŠIĆ

UMJETNIČKE IZLOŽBE I LIKOVNI ŽIVOT

MEŠTROVIĆEVI KONJANICI

U dvorištu zagrebačke umjetničke akademije, između golih zidina visokih zgrada, iza nekih šupa i plotova, na blatnoj zemlji raskvašenoj od kiše i snijega stajale su pred godinu dana dvije orijaške figure Meštrovićevih jahača prije svog putovanja u Ameriku. Radnici su još udarali po golemim brončanim formama, lupa je muklo i prodorno odzvanjala, mirisalo je na dim i paljevinu iz ljevaonice, i onda su porušili nezgrapne balvane drvenih skela povezane debelim lancima, otkrili konjanike, da ih za koji dan opet razbiju u komade i odvezu ravno u Chikago, gdje će na obali Michigana u kompleksu ogromnog jednog parka stajati stoljećima ne kao spomenici američke indijanske prošlosti, već kao spomenici jednog razdoblja skulpture.

Jahač na konju, davni herojski motiv i cilj najviših kiparevih težnja, ostao je kroz tisuće godina onim problemom, u kojega stvaralac ulaže svoj maksimum, da bi ga mogao nazvati svojim životnim djelom, svojim standard workom.

Statua aequestris, slobodan prostorni lik, mora da probudi nekoliko historijskih asocijacija. Prva je reminiscencija brončani car Marko Aurelije na rimskom Kapitolu. To je već suton i barok antike. Tehničko je znanje postiglo svoj vrhunac, materijal je svladan suvereno, proporcije kanonizirane; careva figura zadahnuta je nimbusom božanske idealizacije, dok je konj — onaj konj, kojemu se tako zanosno divi Michelangelo — postavljen u svoj lagani hod osjećajem gotovo prozaičnog realizma.

Nekoliko stoljeća do renesanse, i Donatello postavlja pred Santom u Padovi svog kondotiera Gattamelatu, držeći se tradicije rimske ne samo u obliku i vanjštini, već u totalitetu skulptorskog shvaćanja. Gattamelata bi u svojoj konzulskoj pozi mogao pojašiti iza cara Marka, i ne bi se suviše osjetio jaz stoljeća. Duh rimski probuđen je na novi život, koji je harmonično rezonirao kao odzvuk prošlosti svojim klasičnim mirom, ležernošću i zrelim realizmom.

Ali rimski augustovski mir i čistoća stila Donatellovog našla je za nedugo vrijeme najživlji kontrast u konjaničkom liku kondotiera Colleonia, što ga izlije firentinski zlatar Verrocchio, da ga postavi na Piazzu di San Marco u Veneciji, ali je ljubomorni senat po smrti kondotijerovoj smjesti pred San Giovanni e Paolo. Verrocchiov lik znači direktni stav protiv klasike, on je

stvoren kao smiona ekspresija strastvenog pokreta, potpuni konstrast Marku i Gattamelati. Gvozdenom silom stisnuo je upancirani Colleoni rebra svog konja i stopio se s njim u jednu masu, koja je robustno pokrenuta prema naprijed kao kakav klin. Tendencija je: jao neprijateljima! Nema tu traga rimskom gospodinu; to je još sredovječni okrutni general divlje snage i oštrog jastrepskog profila. Sve forme su samo sredstvo za ekspresiju jedne zamisli.

Colleoni i Gattamelata našli su preko čitave kasne renesanse i baroka pa sve do devetnaestog stoljeća bezbroj nasljeđivača: carevi i maršali i vojskovođe lijevali su konjanike u beskraj, ali čistoća se stila dakako malo po malo i uporno gubi. Ali velika većina skulptora povodi se za realističkim stilom Donatellovim, pa makar se njihovi konji (recimo, Princ Eugen Savojski) dizali u propanj. Ako je ekspresionizam Verrocchiov imao sljedbenika, onda je to svakako bio Falconet, koji je u Petrogradu na narudžbu Katarine izlio Petra Velikog u simboličnom zamahu, koji ekspresivno hoće da se otkine od one gromadne pećine finskog granita, na koju je prikovan kopitima stražnjih nogu.

A ako u ovom smislu skulptorskog ekspresionizma ni Falconet nije sljedbenik linije Verrocchieve, onda je to svakako Meštrović u svojim spomenicima »Indijanac na konju baca koplje« i »Indijanac na konju odapinje luk«. Meštrović je pojam ekspresivnoga zgrabio u samoj srži, i plemenitom materijom broncom uobličio dvije fantastične, simboličke i vanredne figure. Osnovno je važno, da se tu radi o posve alegoričkim, dakle dekorativnim likovima. Ta dekorativnost prva je osnovna činjenica, koja treba da bude jako naglašena. Jahači imaju biti smješteni jedan vis à vis drugome sa pozadinom velikih dimenzija, i uslijed toga proizlazi onaj njihov dekorativni i gotovo ornamentalni paralelizam pokreta. A radi ovakvog smještaja im nije funkcija apsolutno prostorna, već više silhuetarna; oni nemaju mogućnosti slobodnog stava u prostoru, vezani su na plohu pozadine, nemaju tendencije trodimenzionalnosti, već su dvodimenzionalni. To je druga osnovna činjenica.

Dakle: dekorativna i dvodimenzionalna skulptura.

Ali u tim dvjema granicama stvorio je Meštrović respectable djelo. Treba baciti makar i letimični pogled.

Dvije divlje i elastične konjske mase, jahači napetih pokreta kao čelična pera, nabujalih mišica i tjelesnih forma, koje samo da ne prsnu od strašnog unutrašnjeg pritiska. Anatomija stilizirana do krajnjih granica, kao da su ova ljudska i životinjska tjelesa secirana, kao da im je koža oguljena, i gvozdeni skelet povezan fantastičnom muskulaturom. Ali ono, što bi ovaj hipertrofizirani stil moglo lako da prebaci u grotesku, znala je Meštrovićeva intuicija da svlada potpuno i da zadrži u granicama.

Mada ove skulpture već po svojoj svrsi ne mogu biti kameni međaši već samo vijesnici novog jednog razdoblja, jedna je konstatacija nedvoumna: mogao ih je stvoriti samo Ivan Meštrović.

KOLEKTIVNA IZLOŽBA MIRKA RAČKOGA

Kad se iza rata prije nekih osam godina Rački vratio s jednoga od svojih lutanja, priredio je u Umjetničkom Paviljonu veliku i značajnu izložbu, koju ne ćemo tako lako zaboraviti. Bijaše to niz monumentalnih kompozicija, kojima je godine i godine bila zaokupljena velika inaginacija ilustratora Božanske Komedije. Osjećalo se, da je Rački — jedan od naših najjačih i najindividualnijih predratnih slikara — moderni nasljednik Bele Csikosa, i da će kompozicija ostati domena njegovih umjetničkih težnja.

Nakon dužeg vremenskog razmaka, u kojemu je malo izlagao, živeći vjeran svom individualizmu, osamljen, povučen, ne dolazeći u kontakt ni s umjetničkim krugovima, a ni sa životom savremenog evropskog slikarstva, Rački je opet priredio kolektivnu izložbu, u kojoj se prikazao isključivo kao pejsažist. Napustio je svoju herojsku epiku i velike kompozitorske koncepcije, pretvorio se u čistog liričara, i njegov zanos za čarobnim mijenjanjem svijetla na dalekim horizontima odveo ga je na jadranske otoke. Sve su gotovo, što ih je izložio marine. On je čistim pjesničkim nastojanjem uronio u vječnu igru dvaju zrcala, neba i mora. Gotovo hladno i jasno crtani pejsaž s kontrastima oštro formiranih silhueta natopljeni su prozirnim i suptilnim pleneristički koloritom, i ovakva sinteza elemenata crteža i boje daje nekim njegovim pejsažima naročiti čar. Rački je osobito zavolio štimunge zore i ranog jutra, on se uživljuje u nedohvatne optičke fenomene titranja svijetla, raščlanjuje objekte u sistem jednostavnih ploha, i zadubljen u mir i tišinu daljinâ kreira rukom zrelog i staloženog majstora. Jedna je od najljepših slika ove posljednje njegove faze »Jutro u Makarskoj«; druge se marine tek više ili manje približuju neposrednosti i spontanitetu, kojom je ova stvorena. Velika figura djevojke »Na čekanju« sjetila nas je njegovih prijašnjih dana, a u »Starim dvorima« osjetili smo duboku melankoliju, kojoj se u snatrenju nad mrtvim kamenjem prepušta kist ove markantne ličnosti, koja se je nakon velikog romantičnog odsjeka u svom životu vratila moru i zemlji.

IZLOŽBA KLUBA LIKOVNIH UMJETNICA

U listopadu ove godine priredio je u Umjetničkom Paviljonu prvu svoju izložbu novoosnovani »Klub likovnih umjetnica«, u kojemu je uz neke iznimke sakupljena većina zagrebačkih slikarica, dok je kiparstvo zastupala Mila Vod. Svakako su ove dame taj svoj klub shvatile samo poslovno ili eventualno feministički, jer se u heterogenosti njihovih radova nikako ne može naći neka ideološka ili bar približno umjetnička suglasnost. Prosječni niveau ove kvantitativno velike izložbe — ima na njoj preko dvije stotine slika — veoma je osrednji. Neko izvjesno znanje i vještina u baratanju materijalom ne pomaže, da one beskrajne mrtve prirode, vaze sa cvijećem i slađani portreti budu umjetnički interesantni.

Treba u prvom redu spomenuti Nastu Rojc. Njen fini ukus manifestirao se i ovaj put u nekoliko dobrih i dotjeranih pejsaža: zamagljeni zelenkastosivi engleski park, umorno prosinačko sniježno popodne, bujne crvene seljačke nošnje zagrebačke okolice u blagoj sunčanoj toplini. Posebnu klasu čine njeni portreti, kojih je izložila veći niz iz raznih godina svog rada. U tom genreu stekla je Nasta Rojc veliko iskustvo i svojim otmjenim, ali ipak mekano-ženskim potezom kista i diskretno zamagljenim clair-obscur tonovima stvorila je nekoliko figura, koje su doista portreti, i koji se odlično nadovezuju na tradicije portretne umjetnosti. Kao jedan od najotmjenijih ističe se portret dječaka sa psom u plein airu; to je sigurno crtana figura, rutinirano smještena u zračni prostor, topao i fino nijansirani kolorit. Ta je tehnika od najmodernijih doduše već davno napuštena, ali ono, što je stvoreno solidnim znanjem i učešćem kreativnoga, uvijek je dobro.

Zoe Borelli izložila je veoma malo, ali njene »Narodne nošnje« zauzimaju odlično mjesto. Sigurni, gotovo muški snažni crtež i zdravi osjećaj za narodni ornamenat daju njenim folklorističkim studijama naročiti i simpatični ton. Ističe se njeno individualno, a opet vjerno interpretiranje dalmatinskih ornamenata, koji doduše u koloritu za nijansu odudaraju od originala, ali baš to slobodno obrađivanje ima mnogo čara. Sjećamo se prijašnjih njenih radova, i zato držimo, da je šteta, što ovaj puta nije bila jače zastupana.

Valja svakako spomenuti sočno i duhovito nabačene akvarelne skice Zdenke Pexidr-Srića, koja ima mnogo intimnog osjećaja u nekim pejsažima i dječjim portretima.

Dr. FRANJO BUČAR

IZ SLAVENSKOG SVIJETA

ČEHOSLOVAČKA NA IZLOŽBI PRESSE U KÖLNU

U tri velike dvorane u inozemskom odjelenju izložila je Čehoslovačka sve, što se tiče razvoja novinstva u sadanjoj republici. Prvi češki letaci kao preteče novina datiraju još iz 16. vijeka t. j. od g. 1515., a već g. 1587. izdavao je praški tiskar Daniel Sedlčansky prve Noviny řadne. Od 18. vijeka izlaze Pražske noviny, koje postaju g. 1846. vladinim novinama, a od g. 1919. zovu se Československa republika. Otac moderne češke nacionalne žurnalistike jest Karel Havliček, utemeljivši Narodne noviny (1848.—1850.), koje su za apsolutizma morale prestati, dok nisu 1861. osnovani pod redakcijom Jana Nerude, braće Gregra, Sladkovskoga i Baraka novi Narodni Listy, koji izlaze još i danas. Od konzervativne žurnalistike počela je izlaziti prva Politika u 80-tim godinama pod redakcijom Skrejkovskog i Šimačka. Najstariji praški njemački list Politika počeo je izlaziti već 1862., te se stavio na čelo njemačke stranke u Češkoj. Od pokrajinskih novina nastarija je Moravska Orlice u Brnu od g. 1867., koja je uvijek stajala na braniku češke politike u Moravskoj. Utjecajem naprednih omladinskih ideja pod prof. T. G. Masarykom nastali su novi časopisi, tako: Radikalni listy g. 1894., oko kojih su se okupili naprednjaci braca Hajn, Sokol, dr. Rašin te realisti, pod vodstvom Jana Herbena, koji su počeli izdavati najprije g. 1886. tjednik, a poslije g. 1900. dnevnik Čas. U posljednjim godinama 19. vijeka počele su izlaziti i socijalističke te agrarne novine Pravo lidu i Venkov u Pragu, a u Brnu je počeo izdavati mladočeški liberalac A. Stransky g. 1897. Lidove noviny.

Slovačko novinstvo nije se za madžarske ere moglo razvijati, te su u Turčianskom sv. Martinu mogle izlaziti samo vladine Narodne Noviny, koje još danas izlaze. G. 1907. utemeljio je Milan Hodža, sadanji čehoslovački ministar, naprednjački tjednik Slovensky tyždenik a g. 1910., nastao je Slovensky Dennik. Do g. 1918. imali su Slovaci ukupno 27 časopisa. Poslije rata se to sve znatno promijenilo, te je nastalo mnogo čeških i slovačkih novina i časopisa. Najvažnije su u Pragu neutralna Tribuna, katoličke Lidove listy, komunističko Rude (crveno) pravo, legionarski list Narodni osvobozeni i mnoge druge. Kod Slovaka je nastala agrarna Slovenska politika, organ Hlinke Slovak,

socijalno-demokratski list Robotnicke (radničke) noviny i demokratski Narodny dennik, svi u Bratislavi, koji grad po malo preuzimlje kulturno vodstvo Slovaka.

Njemačko novinstvo u Čehoslovačkoj razvijalo se povoljnije od češkoga u Austriji, te je g. 1848. bilo 40 njemačkih, a samo 22 češke novine. Za apsolutizma broj čeških novina poskočio na 61, a njemačkih na 72. Još u 80-tim godinama broj je njemačkih novina bio veći od čeških, no g. 1890. već je bilo obrnuto: 355 čeških, a samo 240 njemačkih. Broj čeških novina i časopisa sada je počeo rasti, a njemačkih padati, te je do početka rata bilo već 1251 čeških naprama 613 njemačkih novina i časopisa. Do konca rata 1918. pao je broj čeških na 1097 i njemačkih na 526.

Najstarije njemačke novine su Pressburger Zeitung od 9. 1764., te Bohemia od 9. 1828. i Ost und West u Pragu (1837.—1848.), koje su nastojale o slozi Nijemaca i Čeha. Današnji i po inozemstvu vrlo raširen Prager Tagblatt postoji već 53 godine. U pokrajini je najstarija novina Reichenberger Zeitung. U sadašnjoj republici najvažnije su poluslužbene novine Prager Presse.

Maloruske novine nisu izlazile za madžarske ere, a sada imadu Malorusi 29 novina i časopisa.

Madžarsko novinstvo učinilo je znatan napredak u sadanjoj republici. Do g. 1918. bilo je u Slovačkoj 23 madžarskih novina, dok ih sada imade 82. Glavni organ Pragai Magyar Hirlap izlazi u Pragu. U Karpatskoj Rusiji bilo je g. 1918.. samo 7, a sada imade 31 madžarskih novina.

Činjenica, da se je novinstvo u Čëskoslovačkoj toliko razvilo svjedoči, da ondje vlada potpuna tiskovna sloboda. Vanjsku štampu obavještavaju neki presbiroi, tako službena Češka tiskovna kancelař (Č. T. K.), zatim central European Radio (C. E. R.) i Zentral European Press (C. E. P. S.), koji su u vezi s Balkanom te šalju posvuda svoje vijesti, a imadu i u svim važnijim publicističkim centrima svoje dopisnike.

Broj novina u Čehoslovačkoj činio je g. 1928. ukupno 1240 i to čehoslovačkih 700, njemačkih 440 i 80 madžarskih. Najvažnija žurnalistička udruženja jesu Sindikat čsl. novinaru i Reichsgewekschaft der deutschen Presse in Tschechoslovakei.

U prvoj dvorani na izložbi Presse prikazana je povijest književnog pokreta od vremena Magistra Jana Husa i Janosa Komenskoga, kada je nastao češki književni jezik i prve češke novine te književnost u srednjem vijeku. Novi vijek zastupan je osobito od 19. v. Tu je kod Čeha zastupan F. Palacky (1798.—1876.), kod Slovaka Ljudevit Štur (1815.—1856.), a kod Nijemaca u Češkoj F. Klutschak (1814.—1886.).

U drugoj je dvorani prikazano novinstvo iz ratnog doba za vrijeme borbe za narodnu i državnu slobodu. Tu su izloženi letaci, plakati, brošure, novine, časopisi i knjige, koji su u savezu s revolucionarnim pokretom u Europi i inostranstvu, poglavito u Sjev. Americi i Sibiriji. Tu su i novine, određene i za jugoslavenski puk u Sibiriji, koji je bio pod čehoslovačkom vojnom zaštitom. Pravi vođa te revolucionarne organizacije za inostranstvo bio je upravo sadanji predsjednik T. G. Masaryk, te ministar vanjskih posala Dr. Ed.

Beneš. Njima su uz bok radili E. Denis kao redaktor od »La nation Tcheque« i »Le Monde Slave«, te Seton Watson redaktor od »The New Europa«.

U trećoj je dvorani prikazano sadanje doba po strukama s raznim mnogobrojnim tablama te statističkim monogramima, a zastupane su osim politike i znanost, umjetnost, glazba te čehoslovačka književnost u inozemstvu. Znamenit je i dijagram, u kojem se prikazuje razmjer stanovnika u Čehoslovačkoj te razvoj novinstva, a jednako i u Slovačkoj i Karpatskoj Rusiji.

U sve tri dvorane nalaze se umjetničke slike čeških i slovačkih prvaka, te najljepših krajeva republike kao i glasovita kupališta, čime se propagira turistika po Čehoslovačkoj. Tu su zastupani: Karlsbad, Marienbad, Franzenbad, Joachimsthal, Luhačovice, Pištani i Tatranska Lomnica. Osim toga je tu i češkoslovačka industrija, poglavito staklo, keramika, čipke te slovačke dječje igračke. Na izložbi je uređena i informativna kancelarija. Posebni odbor na čelu sa g. Hejretom, redaktorom Narodne Politike, uredio je izložbu, a uređaj je preuzeo arh. V. Loželi u Pragu. Mnogobrojni reklamni letaci i propagandističke brošure upućuju dovoljno posjetnike Presse o današnjem kulturnom stanju 10-godišnjeg opstanka nove Čehoslovačke republike i njezinog vrlo raširenog djelovanja Presse.

BUGARI

Dne 9. kolovoza o. g. umro je glasoviti bugarski naučenjak A. P. Stoilov, ravnatelj etnografskog muzeja u Sofiji. Bio je jedan od prvih folklorista Bugarske. On je bio prvi među onima, koji su odlučili sabrati sve narodno blago, što se je sakupilo počamši od narodnog slavenskog preporoda u bugarskom narodu. Među njegovim mnogobrojnim djelima i radnjama svakako je najvažnija zbirka: Popis sviju narodnih bugarskih pjesama, izdanih u XIX. vijeku. To je vrlo savjesno djelo od visoke naučne vrijednosti. Poslije njegove smrti ostala je velika praznina u nauci bugarske folkloristike.

Kongres saveza ženskih udruženja u Bugarskoj, održan je dne 27. rujna u Sofiji. Predsjedala je Dimitranka Ivanova, istaknuvši razne zadaće društva, koje se bave poglavito podučavanjem ženske mladeži u ručnom radu. Najstarije društvo jest u Lomu, utemeljeno još za turske uprave g. 1857., a drugo iza toga g. 1873. u Gornjoj Orehovici. Savezna skupština je prije dnevnog reda pozdravila gospođu Katarinu Karavelovu, koja već 50 godina djeluje na polju ženske dobrotvornosti i društvenosti. Savez ženskih bugarskih udruženja broji oko 7.000 članova sa 67 društava. Deputacija saveza posjetila je ministra predsjednika A. Ljapčeva te ministra prosvjete Nik. Najdenova, koji su obojica obećali u svakom pogledu ići društvu na ruku. Stvorena je rezolucija, da se otvori što više ženskih srednjih i obrtnih škola u zemlji i to na raznim mjestima, pa rezolucija, da se reguliraju pravni odnošaji žena u braku, kod nezakonite ženske djece, da smiju žene biti branitelji kod suda, odnošaj bolesnih udovica i njihove djece, da se zaštite malodobne kćeri i slično. Kongres je trajao tri dana te je bio brojno posjećen. Tom je zgodom proslavljena i

60-godišnjica jedne od najboljih bugarskih pjesnikinja Mare Belčeve, koja se je istakla u bugarskoj poeziji sa svojim dvijema zbirkama pjesama, napose zbirkom soneta. To je prava lirička pjesnikinja; premda se ugledala poglavito u pjesme Penče Slavejkova, ipak je skroz originalna sa svojim pjesničkim idejama. Ton je njezinih pjesama ozbiljan, ritam vanredan, oblik najjednostavniji, a ipak elegantan. Sa Zbirkom soneta (1926.) osobito se je privila pjesničkoj javnosti Bugarske, jer je ona prva prikazala pravi oblik soneta, koji je upravo kroz nju postao tako popularan u Bugarskoj.

LUŽIČKI SRBI

O velikim praznicima sastaju se svake godine razna kulturna društva Lužičkih Srba na godišnje sastanke. To se ovog ljeta dogodilo već petu godinu, a glavni je sastanak bio 8. srpnja u mjestu Budesteci, među Lubinom i Sprevom. Svi narodni savezi društva čine jedno veliko kulturno i političko lužičko društvo Domovina. Mjesto Budesteci nalazi se u ugroženom kraju, a do nedavna je bilo još čisto slavensko. Na te je dane ovo selo vanredno oživjelo radi dolaska mnogih lužičkih gostiju, a po mjestu je bilo izvješeno dosta lužičkih zastava i napisa, zašto su se pobrinula mjesna narodna društva Lubin i Lužica. Sve su lužičkosrpske novine pozivale prije toga na taj sastanak, a došli su mnogobrojni zastupnici iz sviju krajeva Gornje i Donje Lužice. Svečanost je počela velikom povorkom na čelu sa sedam konjanika, predstavljajući sedam lužičkih krajeva, koji prama priči drijemaju pod Lubinom i čekaju na vrijeme, kada će Lužici biti najgore, da se podignu i da je oslobode. Iza konjanika vozilo se predsjedništvo Domovine, Matice Lužičke, delegacije raznih drugih društava te mjesno zastupstvo. Lužička društva išla su sa svojim zastavama, a iza njih su išla i tamošnja domaća njemačka društva. U svemu je bilo 78 društava s 15 zastava i 11 alegoričnih kola. Povorka je stala na jednoj livadi, a proslava je počela zajedničkim pjevanjem pjesme Rjana Lužica, koju je pratila sokolska glazba. Predsjednik mjesnog odbora pozdravio je goste, a savez pjevačkih lužičkih društava otpjevao je nekoliko narodnih pjesama pod ravnanjem učitelja J. Slodenjka. Predsjednik Domovine Jakub Šewčik progovorio je veliki patriotski govor, te je ujedno i njemačkim jezikom pozdravio njemačke goste. Zahvalio mu se načelnik mjesta istaknuvši potrebu složnog rada obiju narodnosti. Iza toga su svi prisutni zapjevali »Gdje je stanak moj« a glavni govornik, direktor Bjarnat Krawc, progovorio je sakupljenom svijetu o ljubavi prama svome lužičkom narodu.

U drugom dijelu programa odigrana je narodna scena Lubin i Spreva, koju je napisao lužički pjesnik kapelan Jozef Nowak. Svečanost je zaključio nastup lužičkoga Sokola, a zaključnu je riječ imao župnik Jan Cyž iz Hajnica.

Drugi, najvažniji sastanak, bio je 11.—17. kolovoza u Badworu kraj Budyšina, gdje su se sastali lužičkosrpski đaci. Ove su se godine sastali u mjestu, koje obiluje lužičkim rodoljubima, da se s njima upoznadu, dok su se prije obično sastajali u ugroženim krajevima, da ih probude i da ih potaknu na što

veći narodni rad. Dva dana održane su sjednice i novi izbori te predavanja. Priređen je i koncerat po radworskom glazbenom društvu, koje je izvelo nekoliko narodnih pjesama, a odigrana je i jedna vesela igra. Treći je dan priređen izlet u okolicu Radwora.

Donjolužička Matica u Chotěbuzu održala je 27. kolovoza svoju prvu sjednicu u vlastitim prostorijama, koje joj je odstupila Srpska pučka banka, filijala u Chotěbuzu. Predsjedao je župnik Nowy, koji je prikazao historijat i cilj donjolužičke Matice. Župnik Bogumir Schwjela održao je predavanje o književnosti Donje Lužice od početka do danas. Ravnatelj Pučke banke dr. J. Čyž izrazio je želju, da bi se takove sjednice što češće držale. Primljeno je do ugodnog znanja, da je u Draždanima stvoren donjolužički klub Grod, i da je Gornjolužička Matica u Budyšinu zaključila darovati mnogo knjiga svojoj posestrimi donjolužičkoj Matici u Chotěbuzu.

Prvu sokolsku zastavu posvetio je lužički Sokol u Poršicama, kojom zgodom je održana velika svečana povorka mjestom, a sudjelovala su sva mjesna i susjedna narodna društva, među drugima i tamošnji Turnverein sa svojom zastavom. Tom je prilikom govorio starješina Sokola brat učitelj Arnošt Holan, te starješina Sokolskog Lužičkosrpskog Saveza brat Jakub Šajba. Mjesni evangelički župnik posvetio je zastavu, a načinjena je prema nacrtu lužičkog umjetnika Martina Nowaka.

Dne 17. svibnja proslavljena je skromno 200-godišnjica prijevoda biblije na lužički jezik u mjestu Budesteci. — Društvo za potporu siromašnih učenika Lužičana podijelilo je prošle godine 15 stipendija, sveukupno oko hiljadu maraka. — Savez lužičkih pjevačkih društava imao je 1. rujna sjednicu i zaključio, da u jesen priredi u Budyšinu koncerat lužičkih skladatelja. — Mjeseca srpnja došlo je lužičko pjevačko društvo Lumir iz Budyšina sa svojim zborovođom B. Krawcem u Prag i Brno, te je posvuda bilo predmetom velikih simpatija i ovacija.

Zaslugom Češkog srca u Pragu i pospođe Renate Tyršove udove iza utemeljitelja češkog sokolstva dr. Miroslava Tyrša došlo je za velikih praznika više lužičkosrpske djece u Prag, gdje su ostala cijeli tjedan te razgledala znamenitosti Praga i njegove okolice. Česi se uopće najviše brinu za Lužicu te imadu svoje posebno društvo, Adolf Černy, prozvano po najvećem prijatelju lužičkih Srba, a izdavaju i posebni Češko-lužički vjesnik, koji uređuje lektor za lužički jezik na praškom češkom sveučilištu dr. Josef Pata i Vladimir Zmeškal, također stari i veliki prijatelj Lužičana. Časopis izlazi mjesečno, a stoji na godinu 8 Č. kr. Administracija se nalazi u Pragu: Modrany u Prahy, Barakova 190. Osim Čeha imade i kod ostalih Slavena društava prijatelja Lužičkih Srba; takovo je osnovano i lanjske godine kod nas u Zagrebu. Predsjednik Društva prijatelja Lužičkih Srba u Zagrebu je prof. arhitekt Pavao Jušić. I Francuzi pa i Englezi zauzimaju se za sudbinu tog najmanjeg slavenskog naroda, koji danas broji još samo 200.000 stanovnika. Jedino Nijemci gledaju da ih sasvim nestane sa zemaljske kugle, kao što je nestalo tijekom vjekova i ostalih polapskih Slavena. Jedina je iznimka među Nijemcima publicist Max Zeibig, koji je u nekoliko brojeva Dresdener Nachrichten i Mitteldeusche Monatshefte napisao više vrlo simpatičnih članaka o etnografskim te kulturno-historijskim prilikama Lužičkih Srba. Političkog se pitanja on naravno ne dotiče. — U Kölnu na izložbi Presse i u Brnu bila je ove godine priređena lijepa izložba lužičkih Srba, poglavito njihove književnosti, koja je pobudila u inozemnim krugovima veliko zanimanje.

SOVJETSKA REPUBLIKA NA IZLOŽBI PRESSE U KÖLNU

U nekoliko dvorana izloženo je sve, što se tiče sadanjeg i prijašnjeg razvoja novinstva u ogromnoj Rusiji. Dok je prije rata g. 1913. izlazilo u Rusiji 535 novina u nakladi od dva i pol milijuna primjeraka, narasao je taj broj poslije rata g. 1919. na 803 novina u dva milijuna i 660.000 primjeraka. Razlog je tome taj, što je sovjetska vlada razašiljala badava mnogo novina i časopisa u narod, da ga oduči od carizma i da ga osvoji za sovjetsku vladu i privikne uopće na novine i knjigu. Međutim je taj lijepi običaj prestao već g. 1922. te je broj abonirаnih tiskopisa radi toga spao na 382 i na 1,287.000 primjeraka.

Narod se pomalo priučio novinama, knjizi i novom sistemu, te danas imade u sovjetskoj Rusiji 559 novina i časopisa, koji izlaze u 8,250.000 primjeraka.

Isprva je bilo najteže za papir, jer ga je nestajalo, a u inozemstvu se nije mogao nabavljati, dok se u Rusiji nije uopće izrađivao. U tu su se svrhu potrošile sve zalihe papira u glavnim gradovima i u pokrajini i to osobito za novine u ratu te proglase i letake. Do prevrata su bile novine tek svojina inteligencije, no iza prevrata nastalo je bezbroj novina za radnike i seljake. Za građanskog rata narasla je n. pr. naklada seoskih novina Bjednota na preko jedan milijun. Jedna trećina sviju novina slala se na selo, a jednako kao novine slali su se širiti i časopisi. Sada izlazi u Rusiji 1082 časopisa, od kojih je najviše socijalno-demokratska sadržaja (562). Naklada je 7,662.540 primjeraka. Ukrajina imade 110 časopisa sa pol milijuna naklade, Bijela Rusija 14 časopisa sa 30.000 primjeraka, Transkavkazija 63 časopisa u 131.250 primjeraka, a Usbetistan (Azija) 22 časopisa sa 48.250 primjeraka ili sveukupno 1291 časopis u 8,401.540 primjeraka. Neki od popularnih časopisa kao na pr. Novi Mir izdaje se u 250.000 primjeraka, a pučki ilustrovani tjednik Ognjak u 400.000 primjeraka, dok u nakladi od sto hiljada primjeraka izlaze i razni stručni časopisi na pr. »Hoću sve znati« u 150.000 primjeraka. Poučni popularni i specijalni časopisi izlaze u nakladi od 600.000 primjeraka.

I knjige se sada više izdavaju nego li prije rata. Tome je najglavniji razlog, da danas knjiga ide što više i u selo, i da nije samo privilegij inteligencije.

Dok se prije rata u Rusiji izdavalo na godinu 26.000 knjiga u 133 milijuna primjeraka, sada se izdaje na godinu 44.000 raznih knjiga u 190 milijuna primjeraka.

Karakteristika sovjetske žurnalistike jest: agitacija, propaganda i organizacija, što se sve postizava privatnom i dobrovoljnom korespondencijom u pučkim

novinama. Te je principe postavio već Vlad. Ilič Lenin, a drže se i danas. Tako na pr. seoska Krešćanskaja gazeta imade nakladu od milijun primjeraka. Redakcija dobiva svaki mjesec do 40.000 pisama od seljaka i seljakinja, vojnika, industrijalaca, učitelja, gospodara i t. d. Makar da su te novine malene, ipak priopćuju sve, što je najvažnije, a svako pismo se čita, te se nastoji, da se svim željama i upitima udovolji. Ako je nužno, traži se intervencija oblasti, koje su upućene, da u tom idu na ruku. Nije bilo rijetko, da su se i sami zakoni radi takovih intervencija mijenjali ili su razni prijedlozi takovih dopisnika uzeti ad notam kod naredne promjene zakona. Mnoge promjene u zakonodavstvu radnika isposlovale su redakcije radničkih novina, koje su primile na hiljade pisama iz radničkih krugova i to poglavito redakcije od Rabočaja Gazeta, Vseukrajinski Proletarij, i t. d.

Da se provedu neke odredbe, priređuju redakcije periodične natječaje, pregledavanje raznih institucija, javne konferencije, da se čuju razna mnijenja.

Tu se raspravljaju pitanja o najboljem ravnatelju, radničkom kooperativu, javnoj kontroli i sniženju cijena za odijevanje i živežne namirnice, o školama, o najboljem sovjetu na selu, najboljim majstorima i slično. Utjecajem novinskih javnih kritika i diskusija uvedene su javne službene kontrole, koje su dužne kontrolirati na poziv redakcija svaku instituciju i svakog pojedinca.

Na taj je način postignuto, da su cijene u mnogim artiklima pale i da je mnogo zla, za koje se ne bi nikada u carskoj Rusiji znalo, uklonjeno i popravljeno. Uvedena je i javna radnička i seljačka pregledba raznih industrijalnih institucija, da radnici steknu što veću inteligenciju. Na taj način dolazi redakcija do bezbroj listova. Tverskaja Pravda organizirala je pregledavanje fabrike katuna Proletarke, te se tom prilikom izjavilo 940 radnika i radnica sa 2.217 prijedloga za poboljšanje rada i organizacije u tvornici, a mnogi su od tih prijedloga i prihvaćeni. Leningradska Pravda na pr. pozvala je sve ložače na konferenciju, kako da se provede što veća štednja s ogrjevnim materijalom, da se uvede općenita štednja gorivog materijala. Rezultati konferencije i apel na sve ložače objavljen je u svim radničkim novinama i svrha je bila postignuta. Jednako se održavaju u novinama diskusije o školama, kupalištima, bolnicama, mostovima, i t. d.

Uza sve to nastojanje, da se kritizira svaki javni rad pomoću seoskih i radničkih novina, drži vlada komunista, da je sve to još premalo, jer imade još mnogih zaostalih carističko-birokratskih metoda, koje sve treba iz temelja promijeniti, tako činovničko pljačkanje, potkupljivanje, puzanje, i t. d. A da se to moglo tako dugo, a još i sada održati, najvažniji je razlog niski kulturni niveau ruskog mužika, koji treba da se podigne, i o čemu nastoji mnogo sva sovjetska pučka žurnalistika. Na svim sovjetskim i seljačkim skupštinama i sastancima te diskusijama prisutni su uvijek i novinari, koji odmah cijeli tok rasprave priopćuju u svojim novinama, da bude narod time upućen, o čemu se radi te o svim političkim i kulturnim pitanjima. Tako sudjeluju ruske mase kod odlučivanja i stvaranja svih najvažnijih državnih problema. Svaka kritika

mora biti energična, oštra, jasna, nepopustljiva i neumoljiva, te jedino na taj način postizava svoj cilj. Kada se na pr. radilo o tome, da se cijela industrija gume preda jednom koncesioniranom društvu, ustala je seoska novina Pravda tako žestoko protiv toga, jer da tako gubi država na ogromnom dobitku, pa ako se je i sam pokojni Krasin bio zato zauzeo, ipak je novinarska kampanja pobijedila i koncesija nije bila izdana, a industrija gume se ipak povećala. Ili na pr. jedna tvornica kemikalija, koja nije bila dobro uređena, te nije odbacivala dovoljno dobitka, htjela je da likvidira. Kemikalije bi se imale sada naručivati u inostranstvu, te bi stajale tri puta više nego li u domovini. Novinska je kampanja tome stala na put, te je tvornica ne samo održana nego još i znatno povećana. Takvih slučajeva imade sada u sovjetskoj Rusiji beskraj. Kraj toga imade i tragičnih slučajeva. Mnogi novinari, koji na taj način bezobzirno vode polemike, stradaju i životom, no to ne smeta daljnjem radu neustrašivih boraca za pravdu, a sovjetski sudovi po gradovima i na selima postupaju vrlo strogo, da se nikakva krivica ne zabašuri. Svaka novina imade rubriku, u kojoj se iznosi boj protiv nezdravih i nesređenih općih ili lokalnih prilika, a ta se zove: kontrola masa ili Radničke te seoske kontrolne vijesti, na temelju kojih su dužni svi sovjetski sudovi da službeno postupaju.

Time je narastao broj dopisnika seljačkih i radničkih novina g. 1925. na 216.000, a g. 1927. na 400.000. Uspjeh tih dopisa je tolik, da se na godinu premješta oko 1000 činovnika počam od predsjednika seoskih sovjeta pa do najviših gradskih i vladinih činovnika. Novinska kritika i njezin uspjeh mobilizira uvijek nove saradnike na polju javne kritike.

Leningradska Pravda organizirala je javnu kritiku zdravstvenog odsjeka, te je priredila 120 konferencija, na kojima je sudjelovalo 1100 stručnjaka te 16.500 osoba. Posljedica je bila, da su očite i konkretne zdravstvene pogreške odmah odstranjene, a ostali materijal predan ministarstvu zdravlja na daljnje riješenje.

Redakcije priređuju i konferencije svojih čitaoca. Tako su jedne seoske novine priredile g. 1927. u svem 300 konferencija, kod kojih je sudjelovalo 40.000 osoba. Tako djeluje pučka kritika i na izdanja raznih knjiga, koje se kritiziraju, ispravljaju a ocjenjuju se pače i rukopisi prije no što idu u štampu.

Najvažniji se događaji priopćuju također putem oglasnih novina ili letaka, koje izdavaju razne institucije, tvornice i dr. za orijentaciju, te sveopće vijesti za radništvo i narod. G. 1925. bilo je takovih oglasnih novina 30.000, a g. 1927. već 50.000. Na taj se način radništvo i osim svojih novina upućuje odmah u sve najvažnije nutarnje i svjetske novosti, te milijuni ruskog naroda postaju članovima države.

To su temeljne ideje, koje se nalaze izložene detaljno i statistički u sovjetskom odjeljenju Rusije na izložbi Presse u Kölnu, a za strance su prikazane i u posebnoj brošuri od Sergeja Jugulova: Die Presse in Sovjet-Russland. Moskva 1928. 8, str. 44. Berlinska ruska redakcija Knjiga (Berlin W. 62. Kurfürstenstr. 79.) imade na skladištu sve u sovjetskoj Rusiji izašle knjige te

prima narudžbe za Vollständiger Katalog des Staatsverlages 1919.—1928. za tjednik »Bulletin des Staatsverlages« i mjesečnik »Novitäten des russischen Büchermarktes« kao i za pojedine stručne kataloge sviju dosada u sovjetskoj Rusiji izašlih edicija. Izložba nam prikazuje u svemu vanredni razvoj književnosti i novinstva u sadanjoj sovjetskoj Rusiji, a nadamo se, da će doći vrijeme, kada će biti uklonjene sve zapreke, da ćemo se i mi moći poslužiti tom literaturom najvećega bratskog slavenskog naroda.

ANTONIJA KASSOWITZ-CVIJIĆ

UZ ČLANAK „VJEKOSLAV KARAS"

Kad je članak o Vjekoslavu Karasu već bio odštampan, naišla sam još na nekoliko zanimljivih momenata, koje naknadno na ovom mjestu priopćujem. Karlovački siromašni krojač Karas, unatoč mizernih porodičnih prilika, svog je darovitog prvijenca Vjekoslava školovao kroz svu donju gimnaziju, uz koju je polazio i risarsku školu, a onda ga silom prilika dao u zanat nekome stolaru. Ipak je krojač morao da popusti očajnom zaklinjanju svoga sina, te ga naskoro predao slikaru Hamerliću, gdje je dječak uz slikanje soba imao prilike da se vježba u kopiranju svetačkih slika za crkve. Uslijed tih vježba i velike nadarenosti dotjerao je u svojoj 16. godini do tolike vještine, da je kopijom »Cezar na lomači« zadivio oberstara Kosena, svog kasnijeg očinskog prijatelja. —

Boraveći g. 1852. u Sarajevu kod Omer-paše, gdje je mladi slikar provodio jedine sretne i bezbrižne dane svog života, pa radi toga u svojim portretima i krajobrazima pokazivao najvedriju i najuspjeliju stvaralačku snagu, omilio je vrhovnom poglavaru Bosne toliko, da je ovaj htio za sav život da ga obezbijedi, te mu ponudio državnu službu u turskom carstvu. No Karas bio je u prvom redu žarki rodoljub, Ilirac-idealist, pa nije htio da lagodnom životu za volju služi neprijatelju domovine. On se radije vraćao kući u crnu svoju nevolju, a sjajni portret Omer-paše, koji stručnjaci smatraju najboljom Karasovom radnjom, dao u Beču reproducirati u 100 otisaka u drvorezu koji je načinio sâm slikar. Ove reprodukcije su nažalost iščezle u nepoznatim privatnim rukama. —

Najpopularnija Karasova velika slika »Djed i unuk« trebala najprije da se izigra na velikoj lutriji u Trstu. O tome se u 90-tim godinama pr. vijeka našao spis glavne kolekture na hrvatskom i njemačkom jeziku. U tom se spisu kaže, da će prvi broj, koji će se na tršćanskoj lutriji izvući 11. ožujka g. 1854. (dakle 4 godine prije Karasove smrti) dobiti veliku sliku Vjekoslava Karasa »Djed i unuk« koja je već dulje vremena izložena u Zagrebu, izrađena uljenim bojama te ukrašena lijepim zlatnim okvirom. Za sigurnost gg. sudioničara ove lutrije ostaje slika i nadalje u Zagrebačkom Muzeju izložena, a poslat će se onomu, koji će ju dobiti. Svaka srećka stoji 2 for. u srebru. Kao kupci srećaka su na onom spisu zabilježeni: na čelu ban Josip Jelačić, koji je uzeo

10 srećaka, zatim po jednu srećku poznate zagrebačke ličnosti: Kristofor Stanković, Gjuro Crnadak, trgovac, Dane Stanisavljević, Gjuro Križanić, Miho Krestić, Ognjan Štriga, Žužel, Romleithner, Ivan pl. Trnski, Drag. pl. Klobučarić, Medunić, Prica, Ivan Mažuranić, Ivan pl. Kukuljević Sakcinski, Mato Mesić, dr. Šuflaj, dr. Dim. Demeter, Miho Krešić, Slavoljub Vrbančić, Tkalec, Ilija Popović, Terstyanski, major Wimpfenove regim., Naum Mallin, Mato Mrazović i neki drugi. Odziv je bio ipak preslab, pa je slika još neko vrijeme ostala pohranjena u Muzeju, dok je slikar skapavao od gladi, te ju kasnije prodao na poznati način. —

Karasov autoportret, koji imade svoju spomenutu malu historiju, nalazio se poslije slikarove smrti u rukama karlovačkog građanina Marka Demetrovića umir. podbilježnika, koji — čini se — nije imao volje, da je cijeni i sačuva. Našla se naime notica u karlovačkim novinama, u kojoj Demetrović tu finu lijepu radnju javno nuđa na prodaju »uz neznatnu cijenu«. A da nije bilo dra Uroša Trbojevića, advokata u Zagrebu, koji je tu sličicu prije dvije godine kod staretinara u Zagrebu iskupio za dostojniju cijenu od K 1500.—, Hrvati bi za vazda ostali bez slike svog prvog ilirskog slikara.

SADRŽAJ.

UMJETNIČKI PRILOZI